Б 2520
22/1123

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА
КНИГА 23

Г. С. РАКОВСКИ

ЖИВОТЪ — ПРОИЗВЕДЕНИЯ — ИДЕИ

№4/1921

СЪ ПОРТРЕТЪ НА РАКОВСКИ И 18 ОБРАЗА ВЪ ТЕКСТА

ОТЪ

М. АРНАУДОВЪ
ПРОФЕСОРЪ ВЪ СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1922

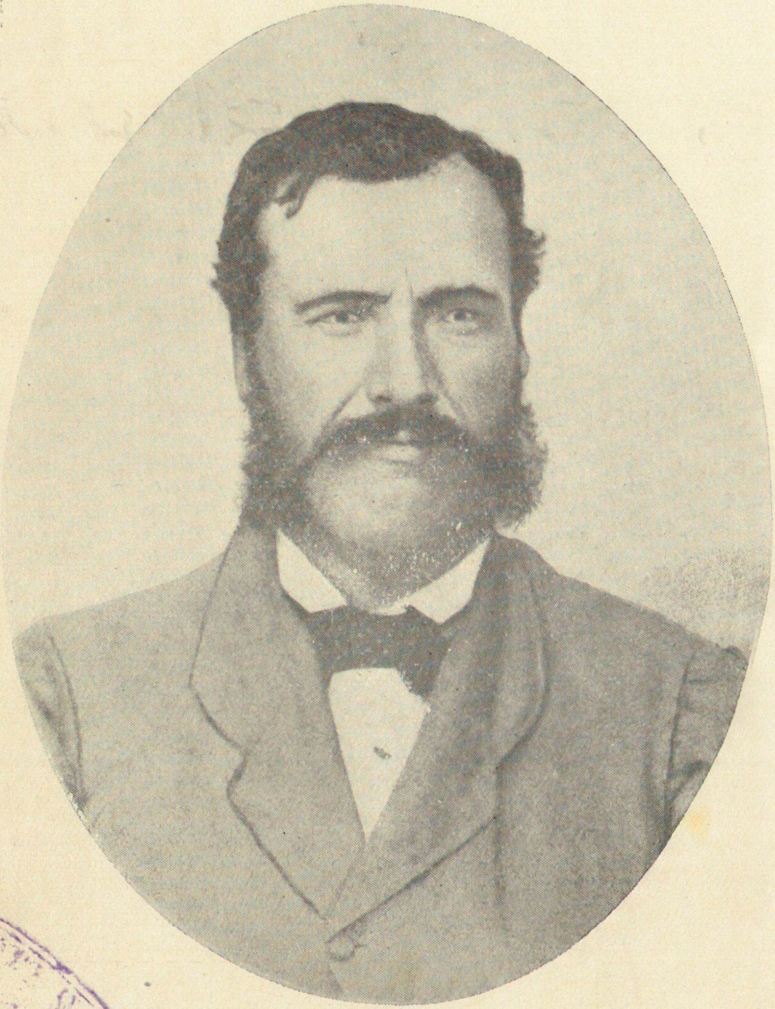

Г. С. РАКОВСКИ, Галацъ 1861.

92
К Ф31

ЧИТАЛИЩНА БИБЛИОТЕКА
"ЗОРА" - СЛИВЕН
инв.№ 151/2009

Прѣдговоръ

Стогодишнината отъ рождението на Раковски (пролѣтьта на 1921 г.), минала почти незабѣлѣзано за българското общество, ми даде поводъ да прѣдприема едно събрано издание на неговитѣ рѫкописни и печатни съчинения, което да възкреси паметьта на великия борецъ и да изтъкне крупнитѣ му заслуги за нашето национално възраждане. Колкото мощенъ е билъ нѣкога тласъкътъ, излѣзълъ отъ книжовната и революционната дѣйность на този мѫжъ, толкова слабъ се оказва въ наши дни споменътъ за него, въпрѣки легендата му, подхранена отъ извѣстното стихотворение на Вазова. Раковски подѣля посмъртната сѫдба на всички значителни личности отъ епохата прѣди Освобождението — на единъ Неофитъ Бозвели, на единъ Петко Славейковъ, на единъ Любенъ Каравеловъ, на единъ Василъ Левски, и на толкова други като тѣхъ — все още не заели онова мѣсто въ душитѣ на новото поколѣние, което оправдаватъ нравственото имъ величие и подвигътъ имъ: изключение отъ тази „епопея на забравенитѣ“ прави донѣкѫдѣ само Христо Ботевъ, образътъ на когото, благодарение на огнената поетическа изповѣдь, на напрѣдничавитѣ социални идеи и на трагичната смърть на безстрашния войвода, се е врѣзалъ по-дълбоко въ сърдцата на младитѣ, копнеющи за идеали въ гражданския животъ. Но Ботевъ е немислимъ исторически безъ ония прѣдтечи, и тѣхната роля въ пробуждането на национално съзнание, на литературни интереси и на революционна енергия не трѣбва да се поставя ни най-малко по-долу отъ тая на поета-хайдутинъ, загиналъ при Околчица. Особено Раковски може да се изтъкне като твърдѣ значителна фигура между творцитѣ на българскитѣ сѫдбини отъ срѣдата на миналия вѣкъ. По разностранность на дѣлото си, по активна проява на родолюбието си, по степень на влиянието си върху сродни умове причислили и писмата му, тъй интересни за насъ по саморазкритията на личностьта и по изявленията върху голѣмитѣ национални въпроси. Естествено, строго разграничение тукъ е невъзможно: не само защото всички тѣзи рубрики иматъ много допирни точки, и единъ и сѫщъ прѣдметъ, при науката напр., има своята филоложка, историческа или литературна страна, така че рѣшаващо за класификацията остава главното становище; но и защото Раковски, врагъ на строгата метода, на издържаното развитие, се хвърля отъ едно гледище на друго, и тамъ, гдѣто напр. излага ужъ обективно една отдавна минала история, тамъ се впуска и въ страстна полемика, по поводъ на съврѣменни злободневни въпроси (Нѣколко рѣчи за Асѣнь I. и Асѣнь II.). Както ще видимъ послѣ, безъ солидна школа въ научната си работа, и подчинявайки всичко на единъ националенъ идеалъ, той не може да тегли граници, тамъ, гдѣто трѣбва да се обоснове едно практическо рѣшение. По такъвъ начинъ поезията у него се прѣлива въ публицистика, публицистиката въ наука, или обратно, и цѣлата книжовна дѣйность се поставя подъ знаменателя на практическата акция.

Темпераментъ на писателя, навици на ума му, неблагоприятни външни условия за работа, нужди на историческия моментъ — всичко опрѣдѣля този аморфенъ образъ на съчиненията му, ни едно отъ които не отговаря на една добрѣ разработена концепция. Прибавете къмъ това и езика му, граматиката му, съ всичкитѣ нейни противорѣчия, съ самия й принципъ, дошелъ въ разрѣзъ съ живата традиция и спъналъ еднакво и писателя при изложението и читателя при възприемането, и вие ще почувствувате, отъ какви грѣхове страда творчеството или изслѣдването на този тъй енергиченъ, неукротимъ въ писателската си екзалтация, непоколебимъ въ убѣжденията си патриотъ. Но има нѣщо, което тържествува надъ всички ограничения и всички недостатъци: това, което е найцѣнно въ дѣлото, и което и днесъ буди съчувствието ни, интереса ни. То е духътъ на личностьта, застанала задъ нѣща, събития, хора, факти: духътъ на оногова, който въ обичь и умраза, въ ентусиазъмъ и душевна мѫка изтръгва нашето участие и ни кара да се удивляваме дори тамъ, гдѣто не бихме се съгласили за нищо съ него. Стрѣлитѣ противъ Цанкова или Кръстовича, филоложкитѣ утопии, митоложкитѣ фантазии — тѣ ни се струватъ една необходимость за него, оправдана или, по-добрѣ, обяснима изъ прѣдпоставкитѣ на неговата искрена вѣра: тъкмо тъй, както горещата му почить къмъ Неофитъ Бозвели, трогателната изповѣдь за страданията му въ тъмницата, романтическата му любовь къмъ нашата поетическа старина... Прѣдъ насъ живѣе, говори, дѣйствува единъ българинъ, проникнатъ отъ най-благородна страсть за служба на отечеството — и неговиятъ безкористенъ, чистъ фанатизъмъ ни се налага като една религия, на която малцина биха могли да бѫдатъ такива вдъхновени жреци.

Обвързанъ отъ възгледитѣ и нуждитѣ на своето врѣме, Раковски имъ реагира както инстинктътъ го учи. Но колелото на историята се върти бърже, и днесъ ние се намираме прѣдъ една литература, една наука и една историческа дѣйствителность, които не могатъ да се мѣрятъ съ масщаба отъ нѣкога. Поезията ни не стои вече подъ диктата на просвѣтително-революционния лозунгъ, а и формитѣ ѝ сѫ се развили до виртуозность, която нѣма нищо общо съ безпомощното римоплетство прѣди 70 години; черковниятъ въпросъ, поставенъ на прѣденъ планъ въ националния животъ отъ 50-тѣ и 60-тѣ години на XIX. вѣкъ, е отстѫпилъ съвсѣмъ отъ дневния редъ на голѣмитѣ обществени въпроси; разработката на българската история, изслѣдването на българското народно творчество, сравнителното обяснение на българския езикъ сѫ излѣзли напълно отъ стадия на смѣлитѣ патриотически догаждания, на които плаща дань науката ни отъ врѣмето на Раковски. Какво остава тогава отъ дѣлото на тогова? Остава настроението на епохата му, прѣдадено въ сѫщественитѣ си черти и въ безброй отсѣнки, оставатъ нѣкои дълбоки вниквания въ характера на нашия народъ и въ отношенията между балканскитѣ народи, остава и единъ твърдѣ цѣненъ историко-етнографски материалъ, който не ще загуби никога стойностьта си. А и самата личность на Раковски, доколкото тя е била факторъ отъ голѣмо значение въ общата еволюция, ще притегля погледа на всѣкиго, който има усѣтъ за индивидуално-човѣшкото въ рѣшителнитѣ епохи на народа си. Тъкмо въ името на тѣзи цѣнности съчиненията на Раковски би трѣбвало да бѫдатъ издадени на свѣтъ, за да служатъ като постояненъ изворъ на научното издирване и на българското обществено-национално възпитание.

Пълно издание за сега се явява, обаче, невъзможно. И докато настжпятъ условия за него, необходимо е да се прѣдприеме единъ изборъ, който да уведе въ разнообразното дѣло на писателя, забравено сѣкашъ напълно. Първитѣ издания на Раковски сж станали отдавна библиографска рѣдкость; нѣкои отъ тѣхъ сжществуватъ само въ единъ-два екземпляра, и само малцина специалисти сж въ положение да знаятъ нѣщо за тѣхъ. Неиздаденитѣ приживѣ съчинения видѣха отчасти свѣтъ подъ редакцията на лица, незапознати съ критика на текстоветѣ и неспособни да контролиратъ печатането. Нѣкои отъ тѣхъ оставаха, обаче, и до сега въ пълна неизвѣстность, и врѣме бѣше дошло да се направятъ тѣ достжпни на всички заинтересувани, които нѣматъ възможность да се ровятъ въ архива на Възраждането при Етнографския музей. Имайки прѣдъ видъ цѣлитѣ на Университетска Библиотека, азъ прѣдприехъ този подборъ, който е все пакъ доста широкъ, за да не бжде пропуснато нищо отъ сжществено значение. Понеже прѣдаването изцѣло на всички текстове се явяваше невъзможно, налагаше се прѣдпочитане на извѣстни страници — и тукъ трѣбваше да рѣшава вкусътъ и разбирането ми. Но за да бжде все пакъ прѣгледътъ на пълнитѣ съчинения улесненъ, пропуснатото азъ прѣдавахъ въ резюме, което да свързва органически частитѣ. Така любопитниятъ ще може да слѣди цѣлата верига отъ факти, съображения и брънки на постройката, за да бжде въ състояние да прибѣгва и до справки въ първитѣ издания или въ архива на Раковски, щомъ се окаже нѣкаква специална нужда. Кратки прѣдговори къмъ всѣки трудъ или всѣка категория документи увеждатъ въ външната история, по нѣкждѣ и въ плана имъ. Всичко, което трѣбва да се каже повече, е оставено за общата характеристика.

Трѣбва да добавя, че издаването на Раковски въ отборъ или въ пъленъ сводъ се натъква на голѣми трудности. Тѣ идатъ главно отъ три мѣста: първо, отъ честитѣ повторения; второ, отъ недовършенитѣ редакции; трето, отъ особения правописъ. Пишейки едно съчинение, Раковски взима отъ прѣдходнитѣ, намѣрили тогава още слабо разпространение, всичко онова, което има отношение къмъ новия прѣдметъ, прѣдавайки го ту въ непромѣненъ, ту въ разширенъ или съкратенъ видъ. Особено често се прибѣгва до такова повторение при съчинения, които черпятъ отъ оставенитѣ въ ржкописъ, неприготвени още окончателно трудове, както е напр. случай при Ключъ българскаго языка, писанъ въ 1858 г., и Българска Старина, печатана въ 1865 г. Кое отъ кѫдѣ би трѣбвало да се вземе за подбора — безъ да се даватъ идентични текстове — оставаше въпросъ споренъ. Азъ прѣдпочитахъ, обикновено, първата редакция, ако само послѣднята не внася нѣкои важни промѣни. — По-голѣмо затруднение идѣше отъ това, че Раковски, въ огъня на импровизацията или врѣдъ несгодитѣ на безпокойната си кариера, не е успѣвалъ да прѣгледа, да поправи, да изравни изложението и езика си, и така ни е оставялъ твърдѣ често фрагменти, дефектни въ това или онова отношение. Издательтъ днесъ трѣбва да ги вземе такива, каквито сѫ, безъ да има право да изпуска или мѣни. — Най-сетнѣ, все поради сѫщата причина, както и поради вѣчната несигурность на граматиката си, правописътъ ужасява съ своята непослѣдователность и своитѣ грѣшки, увеличени чувствително и при печатането, което не знае грижливи коректури. Дори въ едно и сѫщо съчинение — и не само при двѣ различни фази на езика си — Раковски пише по нѣкога различно, грѣши въ интерпункцията, позволява си безброй свободи въ синтаксата, безъ да можемъ да налучкаме всѣкога, кое у него е норма. Азъ трѣбваше ту да поправямъ, гдѣто явно се касаеше за груба неволна грѣшка, ту да оставямъ всичко както е, за да носи отговорность самъ авторътъ. Моитѣ бѣлѣжки подъ черта или въ текста (затворенъ гармондъ) не изтъквахъ по особенъ начинъ, тъй като съврѣменниятъ езикъ и правописъ ги отдѣляха най-рѣзко отъ текста на Раковски, и недоразумѣние не може да настѫпи никога.

Слѣдъ всичко, тия съчинения въ изборъ трѣбва да ни освободятъ — за сега поне — отъ укора, който прави на съврѣменницитѣ си вѣрниятъ приемникъ на Раковски, Любенъ Каравеловъ. Възмутенъ отъ равнодушието къмъ паметьта на великия българинъ, наскоро слѣдъ смъртьта му той писа, въ бѣлѣжкитѣ къмъ П. Хитовитѣ хайдушки спомени, редактирани отъ него (Моето пѫтуване по Стара планина, 1872, 159): „Намъ ни е твѫрде жално, че ни единъ ученъ мѫжъ не са е завзѣлъ до сега да опише животоописанието на Георгия Раковски. Срамота е и грѣхота е! Погледайте какво правятъ другите народи и народности. Нашето хладнокрѫвие е низско и безчовѣчно.“ Все тогава Каравеловъ съобщаваше въ своя вѣстникъ Свобода, г. II. (4 мартъ 1872 г., брой 38), за съставянето на „единъ комитетъ, който ще да се старае да събере срѣдства, за да са направи надгробенъ памѣтникъ на Георги Раковски. Ние са надѣяме, че сичкитѣ наши български патриоти ще да посрѣщнатъ това дѣло съ радостно сърдце, защото Георги Раковски е единъ отъ ония българе, които никога не могатъ да бѫдатъ заборавени“. И още: „Ако се съберать достатъчно срѣдства, то ще бѫдатъ напечатани по-главнитѣ съчинения на Раковски, които твърдѣ лесно могатъ да бѫдатъ изгубени.“ [1] Паметникътъ все още чака своя комитетъ въ свободна България, въпрѣки толкова настойчиви подкани и тържествено прѣнесенитѣ кости. За биографията е сторено вече нѣщо. Оставаше да се помисли, обаче, за съчиненията, четени нѣкога съ трепетъ и забравени послѣ съвсѣмъ. Тия, които днесъ правятъ историческа, езиковна, етнографска и литературна наука, имаха длъгъ да обновятъ първитѣ опити за тѣхъ у насъ, и Университетътъ плаща своята дань на пиететъ къмъ първомайстора на филоложкитѣ и исторически издирвания, като публикува единъ томъ Съчинения на Раковски между своитѣ издания (книга 18 на Университетска Библиотека).

---

[1] Р. И. Блъсковъ бѣлѣжи въ края на биографията си на Раковски, печатана въ сп. Славянско Братство г. I, кн. 3, Букурещъ 12 февруари 1878, стр. 32: „Нѣщо отъ рѫкописитѣ на покойния Раковски има у сестра му, която ги пастри, и много желае да се найде нѣкой имотенъ българинъ, да спомогне за напечатването му; но колко сѫ у насъ такива родолюбци?“ — Блъсковъ иска да възпроизведе и една фотографска снимка на Раковски, но не му давала рѫка 20—30 лева, „пъкъ да поискаме отъ други да ни спомогнатъ, знаемъ че не ще да мине молбата ни. И тъй си оставаме съ желанието“.

Тия редове сѫ характерни за онова равнодушие къмъ паметьта и трудоветѣ на Раковски, което царѣше въ нашето просвѣтено общество въ течение на половинъ вѣкъ (1867—1917). Както се знае, 50-годишнината отъ смъртьта на великия човѣкъ пробуди извѣстенъ интересъ къмъ него и прѣдизвика нѣкои публикации, посветени на живота и идеитѣ му.

Г. С. Раковски

Животъ, произведения и идеи

> „Той като че съдържаше въ себе списателската дарба на Гавриила Кръстовича, патриотическата прѣхласнатость на Неофита Бозвели и хайдушката жилка на Георгя Мамарчовъ — и тримата негови съотечественици".
> Светославъ Миларовъ (сп. Наука 1882, 867).

Глава I

Първи стѫпки и затворъ (1821—1853)

1. Личностьта и дѣлото. — Животътъ на Раковски изглежда да бѫде единъ отъ най-интереснитѣ дѣйствителни романи, които ни дава новата българска история. Въ него има всички елементи на една фабула, увлѣкателна съ херой и перипетии, на една лична сѫдба, сплетена отъ страсти на сърдцето и на ума, смѣли приключения, неочаквани развръзки, голѣми надежди и разочарования, и тѫженъ залѣзъ. Не въображението на поета, прѣнесълъ своитѣ волни видѣния въ едно бурно минало, а самото врѣме и срѣдата създаватъ този човѣкъ, съ неговитѣ потресни прѣживѣвания, промѣнчивата му дѣйность и високия му общественъ идеализъмъ. И можемъ само да скърбимъ, че той не успѣва да напише започнатото си Житие, за да ни уведе самъ въ опита си, въ идеитѣ си, въ болкитѣ и възторга си, тъй цѣнни за проникване въ духа на епохата и за разбиране реалнитѣ основи на една рѣдка по красотата си епическа легенда. Вроденъ нравъ, придобити наклонности и изработенъ отъ рано мирогледъ, които намиратъ подхрана въ условията на живота и въ примѣра на близки хора, естествено прѣдопрѣдѣлятъ тукъ цѣлия ходъ на живота. И на край, въпрѣки всичката бърканица отъ епизоди, ние имаме картината на едно цѣлостно битие, съ единството на характеръ и на домогвания. У тоя човѣкъ блика силна любовь къмъ родъ и отечество, волята му е крайно активна, етосътъ твърдѣ високъ, умътъ неимовѣрно възприимчивъ и подвиженъ, за да се постигне една практическа дѣйность, способна да го направи значителенъ факторъ на нашето възраждане. Може-би нѣма слѣдъ Паисия по-могжща личность въ това духовно движение отколкото него, и сигурно той е едно отъ най-симпатичнитѣ явления въ робския животъ на българското племе — наредъ съ образитѣ на Неофита Бозвели, Левски и Ботева. Склопилъ очи сравнително младъ, 47-годишенъ, Раковски има прѣдсмъртното съзнание, че е сторилъ много за народното дѣло и че идеитѣ му сж намѣрили дълбокъ отзвукъ у една фаланга послѣдователи, готови да се жертвуватъ като него за свѣстяването и свободата на племето си. Отъ младини вдаденъ въ единъ националенъ блѣнъ, той нѣма никога да спре въ отчаяние и ще остане вѣренъ на мисията си, за да смая и врагове и приятели съ своето непрѣклонно упорство. И така той упражнява едно въздѣйствие, което го издига до твърдѣ крупенъ прѣдставитель на нашата революционна емиграция отъ 50-тѣ и 60-тѣ години.

Въ слѣднитѣ страници ние нѣмаме намѣрение да дадемъ една изчерпателна биография и една обстойна оцѣнка на трудоветѣ; ще се задоволимъ съ общъ очеркъ, който изтъква сжщественитѣ моменти на животъ, идеи и съчинения. Нѣма съмнѣние, животътъ на Раковски заслужва да бжде разказанъ съ всички подробности, тъй важни и отъ гледище на културния изслѣдователь. Въ сждбата на този гениаленъ котленецъ — гениаленъ като воля и импулсъ — се оглежда цѣла една епоха, която не е намѣрила още своя историкъ. Животътъ му трѣбва да бжде възсъзданенъ въ всичкитѣ си багри, въ цѣлото си богатство отъ вжтрѣшни пориви и външни ограничения: така, чрѣзъ проникване въ психиката и жизнения идеалъ на даровититѣ личности, възприели колективнитѣ побуждения, ние се приобщаваме още по-тѣсно къмъ голѣмия и сложенъ процесъ на националното развитие. Съчиненията и документитѣ, оставени отъ него, ще ни улеснятъ значително въ тая двойна работа на лична характеристика и на историческо освѣтление.

2. Котелъ. — Трѣбва да се съжалява много за изгарянето на този градъ прѣзъ м. юли 1894 г. — само десеть години откакъ Иречекъ писа въ своитѣ Пжтувания по България, че Котелъ ималъ „съвършено стариненъ видъ, тъй като отъ памти вѣка не е горѣлъ никога, макаръ да е съграденъ цѣлъ отъ дърво.“ Уцѣлѣлитѣ малко на брой кѫщи не ни даватъ вече никаква прѣдстава за особената физиономия на това бѣлѣжито балканско село — и Котелъ се нарича до Освобождението винаги тъй, а не градъ — съ неговитѣ тѣсни, по нѣйдѣ стръмни улички, мрачни и влажни жилища, староврѣмска покѫщнина и рѣзба и малки дворчета съ бесѣдки отъ лозници. Каницъ, който посѣтилъ мѣстото прѣзъ 1872 г.,

1. Общъ видъ на Котелъ откъмъ западъ.

не може да се начуди въ своята Дунавска България на несбикновено живописната главна улица, която съ нависналитѣ напрѣдъ и единъ надъ другъ горни етажи, подобно на балкони, му напомнила срѣдневѣковнитѣ холандски градове съ такава архитектура. Поставено въ една малка котловина врѣдъ разклоненията на Стара-планина, селото е обкрѫжено отъ хубавъ вѣнецъ върхове, които Раковски спомня прѣзъ цѣлъ животъ съ носталгия и на които той посвещава прочувствени страници. Гори, скали, рѣки, извори, водопади, пещери, развалини на околностьта той знае подробно, и когато тѣ се мѣрнатъ въ въображението на изгнаника, той долавя сѣкашъ присѫтствието на близки, родствени сѫщества. И той ги описва съ любовь и често въ книгитѣ си. Въ 1847 г. Котелъ ималъ 912 кѫщи, а къмъ 1878 г. до 3000. Ако отъ Освобождението насамъ градътъ запустява и отпада, поради неплодородната си мѣстность, затулена въ голитѣ височини на планината, по-рано, и особено въ началото на XIX. вѣкъ, той е процъвтѣвалъ съ своята домашна индустрия, своитѣ търговци и своитѣ стада въ „долньото поле“ и въ Добруджа. Мѫжетѣ били главно овчари, които прѣкарвали голѣма часть отъ живота си въ богатитѣ съ пасбища равнини на Тракия и на сѣвероизточна България, гдѣто имали своитѣ полугари, т. н. котленски кѫшли; женитѣ пъкъ, работливи и пестеливи, се занимавали съ приготвяне на аби, шаеци и скѫпи келими, които се предѣли на хурка и чекръкъ и изтъкавали на прости станове. Нѣкои котленци, каквото напр. бащата и чичото на Софрония, били още въ XVIII. вѣкъ джелепи (търговци на говеда) и търгували дори въ столицата на султана. Отъ тѣхната срѣда излиза и по-старото чорбаджийство въ селото. Откакъ се увежда въ Турция редовна войска (1823 г.), абаджийството въ Котелъ се повдигнало много, тъй като котленци ставатъ едни отъ добритѣ доставчици на държавата, пъкъ и износътъ за Цариградъ, Влашко и други мѣста се засилва значително. Овчари и търговци полагатъ началата на една заможна градска класа, на една нова аристокрация, която рѫководи общитѣ работи на селото и се грижи за просвѣтата, но скоро — злоупотрѣбяйки съ влиянието си — попада въ конфликтъ съ еснафа, прѣдставитель на простия народъ, и започва съ него отчаяна борба.

Като говори за родното си мѣсто, Раковски съ особена гордость изтъква, че то не било никога разорявано отъ кърджалии и делибашии прѣзъ размирнитѣ години въ турската държава. И по-рано, когато въ XVIII. вѣкъ настѫпва упадъкъ и безправие, Котелъ не е търпѣлъ насилия отъ страна на близкия татарски султанъ въ Върбица и на мѣстния началникъ-субаша и се е бранѣлъ съ орѫжие, по силата на фермани, които му давали право на самозащита и на самоуправление; ала когато се появяватъ кърджалийски чети (1800 година), котленци оградили селото си съ зидове и се държали здраво, проявявайки оня воински духъ, който ще е билъ тѣхно старо наслѣдство, ако сѫдимъ по прѣкоритѣ „войникъ“ и „харбалия“, остатъци отъ привилегиитѣ на балканцитѣ, що пазятъ проходитѣ. Една пѣсень за Индже-войвода, записана отъ устата на Неша Стойкова, сестра на Раковски, казва:

Котленци сѫ повече овчери,
Ала сѫ всички болери . . .
Котилъ е съ дуваръ заграденъ
И сѐ съ табии обиколенъ . . .

Въ Котилъ сѫ мѫже опитни,
Сичкитѣ сѫ сърдчени,
Цѣла нощь по табиитѣ пазятъ,
Цѣла нощь пѣятъ и играятъ,
На сѣка табия по гайда . . .

Старитѣ жители на Котелъ живѣяли въ сговоръ, събирали пари за издръжка на черква, училище и бѣдни сѣмейства, сѫдѣли народнитѣ разпри въ единъ съвѣтъ отъ старци, който се сбиралъ въ особена стая при старата черкова, и управлявалъ т. н. „овчарска кутия“, гдѣто всѣки овчарь внасялъ по пара за овца, т. н. „абаджийска кутия“, подържана отъ търговцитѣ на аби, и вакъфскитѣ имоти, т. н. „задушбина“, образувана отъ имоти на покойницитѣ безъ наслѣдници и отъ подареното приживѣ. „И Котелъ билъ прочутъ по цѣла България.“ Училище тукъ е имало отъ незапомнено врѣме, и въ „келията“ се е прѣподавало по славянски и гръцки. Гръцкото учение се повдигнало особено слѣдъ дохождането на даскалъ Райно Поповичъ въ 1819 г., който привлѣкълъ тукъ много ученици. Бидейки твърдѣ набожни, котленци сѫ строили и черкви: по-старата е била дълго врѣме едничка въ околностьта, и въ нея идвали да се черкуватъ дори отъ съсѣднитѣ села; по новата, издигната въ 1834 г., е правѣла впечатление съ хубавата орнаментика по иконостасъ и врати, дѣло на извѣстния самоукъ майсторъ Димитъръ отъ Трѣвна.

Въ околностьта на Котелъ се намиратъ развалинитѣ на стария градъ Козѣкъ, който се поменува и въ срѣдневѣковнитѣ надписи: навѣрно отъ него, когато той е билъ разсипанъ, се е заселилъ и днешниятъ градъ, наричанъ по турски Казанъ (прѣправка на Козѣкъ или Козѣнъ?). Намиратъ се и други градища отъ старобългарско и византийско врѣме (напр. свързаната съ повѣрия Вида), които ясно свидѣтелствуватъ за значението на прохода отъ Тракия къмъ Прѣславъ. Нѣколко села — Жеравна, Ичера, Раково, Нейково, Медвенъ — пръснати въ гънкитѣ на гористата планина, сѫ били въ постоянни сношения съ главното село и сѫ имали сѫщия стопански животъ и сѫщитѣ етнографски особености, прѣдавани отъ вѣкове.

3. Видни котленци. — Истинската слава на Котелъ сѫ, обаче, не легендитѣ на развалинитѣ и на горитѣ му, не и поетическитѣ му старини, а ония негови мѫже, които си спечелватъ име въ новата българска история, като оставятъ траенъ поменъ съ дѣлата и идеитѣ си. Първо мѣсто заема тукъ епископъ Софрони (1739—1816), наслѣдникъ на Паисия, чиято знаменита история прѣписва още въ 1765 год., и единъ отъ основателитѣ на новобългарската книжнина. Влиянието на Софрония, който самъ билъ учитель въ Котелъ въ продължение на 20 години, а послѣ проповѣдвалъ изъ България и писалъ своитѣ поучителни и забавителни книги, ще трѣбва да се цѣни твърдѣ високо съ огледъ къмъ примѣра, що дава на по-младитѣ. Характерно е, че тихиятъ този мѫжъ издава въ врѣме на руско-турската война отъ 1806—1812 г. една прокламация къмъ народа си, да се притече „съ вѣрность и любовь“ къмъ освободителитѣ, за да улесни тържеството на „свѣтлия день“, очакванъ отъ 400 год. Неговъ внукъ е Стефанъ Богориди (1775—1859), кръстенъ собствено Стойко (по мирското име на Софрония, Стойко Владиславовъ) и приелъ въ чужбина името на българския царь Борисъ (Βογορίς, отъ гдѣто Βογορίδης). Надъханъ отъ просвѣтителнитѣ идеи на дѣда си и жаденъ за по-високо учение, той отива да слѣдва въ Букурещъ, при знаменития елинистъ Лампро Фотияди, който отъ 1792 г. прѣподавалъ въ извѣстното по цѣлия Изтокъ „Високо елинско училище“, издържано отъ влашкитѣ гръцки господари; послѣ той постѫпва на турска служба, става каймакаминъ на Влашко, князъ на о-въ Самосъ и първи съвѣтникъ на Султанъ Мурада, както и на сина му Абдулъ Меджида, бива натоварванъ съ важни политически мисии и добива почести, каквито никой другъ християнски сановникъ не е могълъ послѣ да достигне. Но полуотчужденъ поради сѣмейството си и официалното си положение отъ българския народъ, той не играе нѣкаква особена роля въ нашето възраждане и името му се прѣдава до насъ главно поради отстѫпването на собствената му кѫща въ Фенеръ за българска черква. — Много по-симпатиченъ и съ несравнено по-голѣмо значение се явява Неофитъ Бозвели (ок. 1785—1848). Прѣкъ ученикъ на Софрония и възпитанъ въ Хилендарския мънастиръ, тоя буенъ, краснорѣчивъ и подвиженъ родолюбецъ държи проповѣди изъ цѣла България, жигосвайки невѣжеството и гръцката духовна тирания, напечатва въ 1835 г. нѣколко учебни помагала и въ 1838 год. спира въ Цариградъ, гдѣто разпалва национално чувство у българскитѣ еснафлии, обединявайки ги за единъ навремененъ идеалъ: издигане на българска черква въ столицата и отпочване на борба противъ гръцкото духовенство въ България.

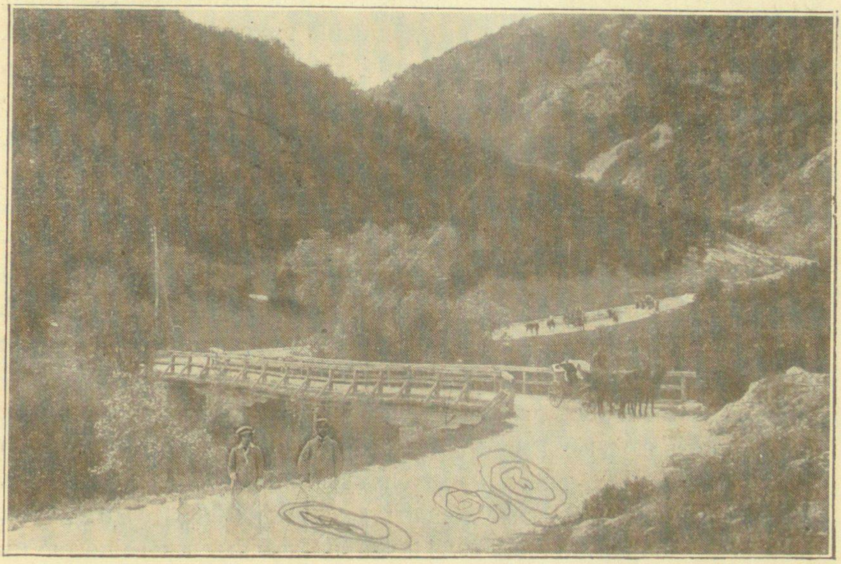

2. Котленскиятъ „боазъ“ (Демиръ-капия) откъмъ северъ.

Набѣденъ отъ Патриаршията, че готви бунтъ, той бива заточенъ веднажъ и втори пѫть въ Света-Гора, гдѣто и загива мѫченишки, оставяйки като цѣненъ завѣтъ оная Мати Болгария, която по езикъ, патосъ и идеи се доближава толкова до стила и вдъхновението на нашия Раковски. — Котленецъ е, по-нататъкъ, основательтъ на нашата педагогична книжнина Петъръ Беронъ (1797—1871), училъ отначало дома, послѣ въ Брашовъ и най-сетнѣ въ Мюнхенъ, гдѣто свършва по медицина. Прѣди да се прѣдаде на лѣкарска професия, той взима присърдце българското учебно дѣло и написва своя Рибенъ букварь (1824), съ който полага на нови начала обучението по майчиния езикъ. Щедъръ благодѣтель, той оставя срѣдствата си за издръжка на дѣвически училища и на Одринската гимназия. Въ зрѣли години Беронъ се отдава съ страсть на научни занятия и печата въ Парижъ, на французки, маса трудове по физика и астрономия, чудата смѣсь отъ наблюдения и фантазии. — Като книжовникъ, въ 20-тѣ

ЧИТАЛИЩНА БИБЛИОТЕКА
"ЗОРА" - СЛИВЕН
инв.№ 151/2009

и 30-тѣ години на миналия вѣкъ, става твърдѣ извѣстенъ у насъ котленецътъ Анастасъ Кипиловски, отъ когото имаме нѣколко прѣвода на исторически и литературни произведения, както и едни отъ първитѣ стихотворни опити на български. — Отъ Котелъ е още, за да поменемъ само най-виднитѣ прѣдставители на тоя градъ въ духовния животъ на страната, Гавриилъ Кръстовичъ (ок. 1818—1898), най-добриятъ ученикъ на князъ Богориди, който го издържа да стане юристъ отъ Парижкия университетъ. Секретарь на Богориди, управитель на Самосъ, членъ въ Върховния сѫдъ и губернаторъ на Източна-Румелия послѣ, той милѣе за родната книга и просвѣта и не само редактира една година Български Книжици, но и пише статии по езиковия и черковния въпросъ, залѣга за постигане на националнитѣ идеали и публикува първата научна история на българския народъ, като плодъ на дълги и сериозни изучвания на изворитѣ. — Котленецъ е, най-сетнѣ, и вуйката на Раковски, капитанъ Георги Мамарчовъ (1786—1846), по-право Мамаре́цовъ. Постѫпилъ на руска военна служба и получилъ Георгиевски кръстъ за храбростьта си, като прѣдводитель на български доброволци въ 1810 г., по-късно, въ войната съ Турция отъ 1828—1829 г., той се отличилъ при обсадата на Силистра, за което императоръ Николай го наградилъ съ орденъ Св. Анна и съ скѫпоцѣнна сабя. Когато все тогава рускитѣ войски напрѣднали къмъ Одринъ, той се явява на чело на 500 възстаници въ Котелъ, съ намѣрение да повдигне страната и да обяви въ Търново българската независимость. По-късно той подготвя извѣстната Велчова завѣра въ Търново и въ Плаковския мънастиръ, която пропада поради измѣна, и свършва живота си на заточение въ Мала-Азия. на о-в Самос

Тия и други подобни мѫже, които съ умъ, храбрость и просвѣтна дѣйность пробуждатъ заспалото народностно съзнание, не сѫ останали безъ значение за образованието и жизнения идеалъ на Раковски, който всѣкога се е гордѣялъ и съ родно мѣсто и съ съграждани. Възпѣвайки въ една ода отъ 1854 г. „старобългарската“ котленска твърдина врѣдъ прохладнитѣ планини, той изтъква и заслугитѣ ѝ за „българската словесность“, за „народската изгубена просвященость“, като е дала на страната посоченитѣ вече „учени млади котленци“.

4. Бащинъ родъ. — Но локалниятъ патриотизъмъ е билъ култивиранъ и въ тѣсната сѣмейна срѣда на нашия революционеръ. Дѣдо му Сѫби (Сава), на когото билъ самъ кръстенъ Раковски, водѣлъ за врѣмето си широка търговия съ Брашовъ и Цариградъ и оставилъ слѣдъ смъртьта си (въ врѣме на кърджалиитѣ) твърдѣ голѣмо състояние. Той ималъ четири сина, отъ които най-възрастниятъ, Дачу, взелъ видно участие въ отбраната на Котелъ отъ кърджалиитѣ и имъ нанесълъ рѣшително поражение на чело на триста юнака. Най-малкиятъ пъкъ, Минко, сѫщо тъй буенъ и воинственъ, емигриралъ въ Влашко, гдѣто се намѣсилъ въ възстанието на Ипсиланти прѣзъ 1821 год. Раковски характеризува добрѣ чичовцитѣ си, като казва въ своето Житие, че тѣ, щомъ наслѣдили толкова имотъ, впуснали се въ голѣмъ разкошъ, проявявали воински наклонности, яздѣли най-добри коне, носѣли най-скѫпо орѫжие и съвсѣмъ не помисляли за търговия или за друго доходно занятие. Прибавимъ ли подвизитѣ на Мамарчова, братъ на майка му Руса, ние разбираме, защо Раковски може да казва въ непубликуваната редакция на поемата си отъ 1854 година:

От' сродникωвь примѣры 'азь разпалень
От' мое отьчьство скытам' сѧ отдалень
Душа моа пламенно дыше отмьщеніе.

Подвигътъ и пламъкътъ той води по наслѣдство и отъ баща си Стойка, прѣкоросванъ Поповичъ и Раковалѫ, понеже прадѣдото билъ свещеникъ, а потеклото му сочало къмъ разореното нѣкога с. Раково. Като по-младъ отъ братята си, които усвоили всичкото богатство на дѣдо Сѫби, той останалъ безъ срѣдства и трѣбало да постѫпи простъ терзия. Ала буденъ духъ, прѣдприемчивость и чувство на самостойность го издигнали скоро, и той не само се упражнявалъ на конни военни игри извънъ село заедно съ Османъ-пазарския аянинъ, но съумѣлъ да стане мемлекетъ-чорбаджия (за голѣмо неудоволствие на старитѣ чорбаджии, които не сѫ могли да гледатъ, какъ той облича аленъ капутъ — съ позволения само на турци цвѣтъ —) и да си спечели благодарностьта на народа, съ защитата си на селото отъ турскитѣ войски прѣзъ 1821 и 1827 г., когато той измолва отъ пашитѣ ту пощада отъ смъртно наказание, ту храна за бѣдното население. Стойко се нагърбва да доставя на турското правителство опрѣдѣленото за Котелъ количество аба (20,000 топа годишно); той увежда, освѣнъ това, въ Котелъ двѣ цѣнни за развоя на индустрията му придобивки: чарковетѣ за гайтанъ и машинитѣ за влачене вълна. Но тържеството му не е могло да бѫде ни пълно, ни трайно, защото завистьта и накърненитѣ интереси на другитѣ чорбаджии не го оставятъ на мира, и, почти безъ да иска, той се вижда замѣсенъ въ оная опасна борба между еснафа и чорбаджийството, за която ще говоримъ по-сетнѣ. Нека изтъкнемъ тукъ само толкова още, че бащата на Раковски е прототипъ на сина въ неговата горда самонадѣяность и смѣла инициатива, въ неговата обичь къмъ бѣдния народъ, въ неговата готовность да защити потъпканото право и въ неговата способность да се приспособява къмъ обстоятелствата, проявявайки — гдѣто това е нуждно или желано — най-голѣмъ тактъ и най-зрѣла прѣцѣнка на лица и на положение. Трѣбва ли да отдаваме жаждата за просвѣта, отъ която гори Раковски, на цѣлата духовна атмосфера въ родното мѣсто — и особено на примѣритѣ, що изтъкнахме — авантюризма си, страстьта си за рискъ, за скитане, за бунтъ той дължи отчасть на майчино колѣно (срв. Мамарчовъ), отчасть на чичовци, а практическата си философия и морала си на бащата. Къмъ тѣзи заложби и влияния ще дойдатъ по-късно и други уроци: отъ връстници, отъ книги, отъ Гърция, отъ Европа, които ще оформятъ окончателно характера и ще дадатъ насока на волята му, формулата на идеала му въ живота.

5. Дѣтинство и първо учение. — Кога е роденъ Раковски? Сѣмейната и градска традиция, както и свидѣтелствата на близки хора, сочеха почти единодушно годината 1818, и дори мѣсецъ декември (по-малката сестра на Раковски, Неша, увѣрявала Р. Блъсковъ, че братъ ѝ е роденъ въ 1819 г.). Така приемаха до скоро всички, които сѫ писали нѣщо за този най-бѣлѣжитъ котленецъ. Но ето че самъ Раковски — както това се узна неотдавна, при намиране на архива му — отбѣлѣзва въ своето Житие като година на раждането си 1821, безъ мѣсеца и деня: — годината, когато избухва голѣмата гръцка завѣра, когато въ Цариградъ бива обѣсенъ на 22 априлъ 84-годишниятъ патриархъ Григори, когато (по свидѣтелството на лѣтописеца Жендо Вичевъ, който бърка,

бале
14. X.

обаче, датата и говори за 1818 г.) дошли по Великдень турци за събиране оржжието, та „поплакало дѣте въ майка“, и хората нарекли този Великдень „Черъ великдень“ (— „защо тогазъ

3. Стари котленци, съврѣменници на Раковски: сѣмейство Ненко и Къна Боеви (родени 1810 и 1820 г.). Чорбаджи Ненко е ималъ къшла въ Добруджа, билъ е членъ на училищното настоятелство и на общината и се е ползувалъ съ добро име у народа.

хората друго не мислили, освѣнъ да останатъ живи, и яйца не червили, ами само страсть теглили, както и Христосъ теглилъ“). Ние нѣма защо да не вѣрваме на Раковски, щомъ е по-правдоподобно да знае самъ той най-добрѣ, кога е роденъ, разпитвайки още рано своитѣ близки за събитията отъ дѣтинството си. И понеже паметьта за раждането се свързва съ гръцкото възстание отъ м. мартъ и Черния великдень на 19 априлъ, за вѣрване е да се е явилъ Раковски на свѣтъ прѣзъ пролѣтьта и изобщо въ началото на 1821 г. Нека пѫтемъ забѣлѣжимъ, че князъ Богориди, неговъ настойникъ въ Цариградъ, го смѣта прѣзъ априлъ 1842 г. на 23 години, и че Гавриилъ Кръстовичъ, когото самъ Раковски нарича свой по-старъ другарь, е роденъ около 1818 год. Както и да е, дѣтинството на талантливия и живъ момъкъ е твърдѣ малко познато, и напълно сигурни свѣдѣния за възпитание, впечатления, характеръ и обучение въ Котелъ ни липсуватъ. Онова, което ни се прѣдава отъ твърдѣ късно врѣме, ужъ като споменъ на приятели и роднини, се оказва обикновено наивна легенда или произволно догаждане, не всѣкога съ голѣма вѣроятность.

Единствениятъ синъ на чорбаджи Стойка (освѣнъ него Стойко ималъ живи двѣ дъщери, една по-голѣма, друга по-малка отъ Раковски) билъ именуванъ Сѫби, за да се нарича отначало Сѫби Стойковъ, отпослѣ Сава Стефановъ (по гръцки Σάββας Στεφανίδης), прѣвръщайки — по примѣра на Богориди — бащиното си име въ Стефанъ и своето въ по-старото и тъждествено Сава. Можемъ да прѣдполагаме, че палавото и умно дѣте, отгледано въ заможна кѫща, ще е било подъ силното впечатление на разказитѣ за кърджалии и за подвизи на своитѣ роднини и съграждани; че то ще се е радвало като всички, кога пристигатъ на 2 августъ 1829 г. рускитѣ войски, „казацитѣ“, за да квартируватъ доста дълго въ селото: за Котелъ, това е било „новъ день на свѣта“ и „милость Божия и неизказана“; и че участието му въ ония дѣтски войни — описани отъ котленския хронистъ Жендо Вичевъ — които се водили между „московци“ и „турци“, прѣпасани съ дървени саби, и които завършвали съ намѣса на възрастнитѣ, обзети сѫщо отъ треската на сражението, ще е било доста живо. По-нататъкъ, сигурно е това: хлапакътъ ще е постѫпилъ въ 1827 год. въ мѣстното училище, за да срича по български и гръцки. Отначало той е писалъ — както самъ разказва — на панакиди (дъски, на които се пише и послѣ се остръгва писаното, срв. стр. 381), а послѣ минува къмъ Рибния букварь на Берона. Тукъ той добива оная наука по апостола, черковното пѣние, смѣтането и други нѣкои елементарни нѣща, която надвишава старата килийна система: защото отъ 1810 год. до 1826 год. въ Котелъ е учителствувалъ даскалъ Райно Поповичъ, който ще е повдигналъ значително равнището на обучението, щомъ успѣва да изкара не само „священницы учени“, но и „переводчики и сочинители“. Но даскалъ Райно не е билъ заваренъ отъ Раковски — и него той догонва, изпратенъ отъ баща си, въ градъ Карлово, гдѣто се настанява авторътъ на Христоития или Благонравие (1836) и прѣводачътъ на Басни Езопови (1851).

Даскалъ Райно се е славѣлъ като отличенъ елинистъ и като вѣщъ педагогъ. Кръстовичъ, сѫщо неговъ ученикъ, го хвали: „Преподаванiето му бѣше всякога много искусно, сладостно и ясно, и съ сичкиты историческы, филологическы и другы потребни разясненiя придружено, така що ученицыти му вси въобще, като отъ магнитъ къмъ ученiето му привлекаеми, слушахѫ съ внимание, прилежавахѫ съ ревность, и, наслаждаеми, научавахѫ ся лесно и добрѣ да говорятъ и да пишѫтъ чуздыятъ за тѣхъ тойзи языкъ“. Ние не знаемъ точно, кога Раковски напуща Котелъ, за да иде въ Карлово; но ако вѣрваме на сѫщия Кръстовичъ, той ще е билъ ученикъ на Райно прѣзъ 1834 и 1835 г., а навѣрно и по-късно, прѣзъ 36 и 37 г., тъй като писмата на Раковски до даскалъ Райна отъ 38 г. и по сетнѣ не прѣдполагатъ прѣкѫсване на духовнитѣ връзки между двамата. Положително знаемъ двѣ нѣща: първо, че „гръцката наука“ въ Карлово не е била за Раковски съвсѣмъ завършена, понеже самъ той се извинява въ писмата си до Райно за своитѣ езикови „варваризми“, които наистина личатъ и въ запазената му кореспонденция отъ това врѣме; и второ, че прѣзъ декември 1837 г. Стойко Поповичъ завелъ сина си въ Цариградъ, гдѣто го настанява въ сѫщото училище, гдѣто слѣдвалъ и Гавриилъ Кръстовичъ, по-стариятъ ученикъ на даскалъ Райно.

6. Куру-чешме. — Бащата на Раковски идва въ Цариградъ навѣрно по търговски работи: самъ Сава бѣлѣжи, че той нѣмалъ отъ начало намѣрение да го остави да слѣдва, ала отпослѣ други, особено Кръстовичъ, се застѫпили и промѣнили мнѣнието му. Бащата е знаялъ добрѣ, какво значи по-висока наука и каква кариера обѣщава „Великата народна школа“ въ мѣстностьта Куру-чешме: защото тъкмо той, Стойко, молилъ по-рано князъ Богориди отъ страна на котленскитѣ и сливенскитѣ първенци, да се погрижи за образованието на едно момче, Кръстовича, което съ врѣме да стане учитель и черковникъ; и защото, изпълнилъ тая просба, князъ Богориди рѣшилъ да изпрати благонадежния Кръстовича, слѣдъ двѣ годишно учение въ Цариградъ, не обратно въ Котелъ, за учитель, а — въ Франция, да слѣдва правото. И, нека забѣлѣжимъ тукъ, заминувайки за Парижъ, Кръстовичъ пише на даскалъ Райно да праща писмата си чрѣзъ Сава Стефаниди, „който напослѣдъкъ, по щастие или Божия промисъль, биде оставенъ въ училището Куру-чешме“ (28 декември 1837 г.); Раковски пъкъ — все въ писмо до даскалъ Райно — скърби за заминуването на Гавриила, въ лицето на когото щѣлъ да има „прѣвъзходенъ ръководитель и помощникъ въ уроцитѣ си“ (22 януари 1838 година).

Прѣстояването въ Цариградъ и учението въ гръцката гимназия оставятъ дълбоки слѣди въ мирогледа на Раковски. Най-напрѣдъ училището. Разположено на красивия брѣгъ на Босфора, съ хубава сѣнчеста градина, съ пансионъ, който сближавалъ питомци и възпитатели, то било поставено много добрѣ и откъмъ програма. Кръстовичъ, щомъ издържалъ приеменъ изпитъ, за да постѫпи направо въ по-горенъ класъ (—подготовката при даскалъ Райно се оказала доста здрава), захваналъ „дълбоката еленика“, четейки драмитѣ на Есхила и Аристофана. Сава Доброплодни, постѫпилъ малко по-късно, и заварилъ Раковски (— който билъ облѣченъ въ котленски дрехи „но не потури, ами чинтиени, платнени боядисани гащи, които по цариградски се считаха за по-благородни, и съ шерифе, поясъ обвитъ връхъ феса на главата“), съобщава, че прѣподавали шестмина учители математика, класически езици, физика, химия, астрономия, френски езикъ, философия, риторика и богословие. Прѣзъ първата и втората година Раковски изучавалъ Демостеновитѣ Олинтийски рѣчи, Ксенофона, Тукидида и Херодота, логиката на Суавия, катехизисъ, география, поетитѣ начело съ Омира, догматическо богословие и риторика; прѣзъ третата — французки и латински, както и математика, философия и алгебра. „Азъ лично (забѣлѣзва той на 2 мартъ 1841 г., въ послѣдното си писмо до Райно) се уча особено арабски и персийски езикъ, защото така заповѣда Негово Сиятелство“ (Богориди). Отъ послѣшнитѣ съчинения на Раковски съ историческо и филоложко съдържание ние виждаме, какъ добрѣ е овладѣлъ той старогръцки, за да се ползува свободно отъ класицитѣ, тълкувайки ги въ угода на своитѣ теории; прѣподавателската му дѣйность въ Браила показва, че и французки той ще е усвоилъ доста основно още прѣди да иде въ Франция; а тенденциитѣ и мотивитѣ на поетическитѣ му опити издаватъ познайство съ новата гръцка литература, пропита отъ духъ на революция и на горещъ патриотизъмъ, която ще е била любимо четиво на гръцкитѣ ученици въ Атина и Цариградъ.

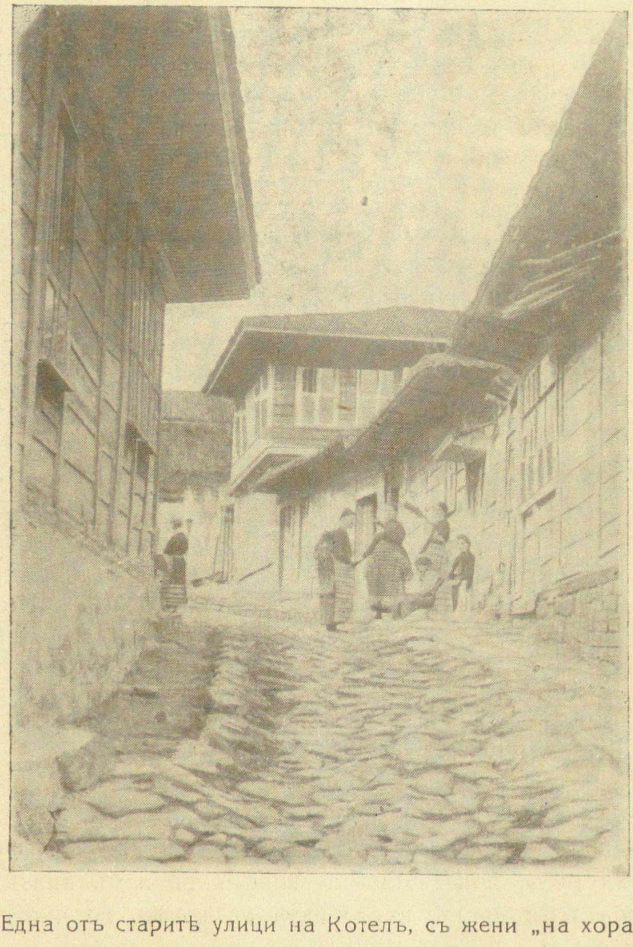

4. Една отъ старитѣ улици на Котелъ, съ жени „на хоратà".

Въ Куру-чешме слѣдвали главно гърчета, но имало и нѣколцина българи, родомъ отъ Котелъ, отъ Сливенъ, отъ Самоковъ и пр. Дружбата съ еднитѣ и съ другитѣ еднакво влияла на буйния младежъ, дошелъ тукъ съ опрѣдѣлени разположения на характера и съ силно национално чувство.

Всичко гръцко го е дразнѣло и обиждало и всичко, което неговитѣ елински съученици сѫ мечтаяли за бѫдащего на поробеното си отечество, той е усвоявалъ по свой начинъ, мислейки за грозното настояще на България и за хвърлената въ прахъ минала нейна слава. На шовинизма на гърцитѣ той отговаря съ български шовинизъмъ, и на тѣхното прѣзрително отношение къмъ варваритѣ той противопоставя нравственитѣ качества и нѣкогашното величие на потъналия въ невѣжество робъ. Въ разговори и писма съ българитѣ Раковски изявява открито своята радость, че народътъ ни се пробужда, че навредъ се отварятъ училища, че умразата къмъ гръцкото духовенство се шири и че трѣбва да се мисли и за освобождение отъ политическото иго. Богоровъ, Добровски, Доброплодни сѫ свидѣтели за патриотическия ентусиазъмъ на младия котленецъ и за неговата ревностна пропаганда между полупогърченитѣ българчета въ Куру-чешме, дошли отъ македонскитѣ краища. На учителя си Райно той пише на 25 юни 1839 г. въ възбуденъ тонъ за „свѣтогасителитѣ“ гръцки владици, които „доятъ бѣднитѣ наши българи като овци“, а тѣ сами имали въ Цариградъ дворци и правѣли „тлъсти разноски като сатрапи“. Кръстовичъ съобщава отъ Парижъ на Райно, въ писмо отъ 26 юли 1841: „Сава ми пише отъ Цариградъ, чи Българитѣ сѧ сабудили отъ камъ ученіе, чи има уже много училища направени, чи много единородни момчета отишли или на Еллада или на Россіѧ да научатъ и да сѧ варнатъ на сетнѣ да поучатъ“. А Иванъ Богоровъ бѣлѣжи въ автобиографията си, че като намѣрилъ Раковски въ Куру-чешме, „при вечернитѣ наши разходки край лъскавото море у Мегаревма, при свирнитѣ отъ цигулкитѣ на султановия сарай, блѣнувахме заради заспалата българска народность, която по то врѣме едвамъ се пробуждаше“.

Проявявайки незачитане къмъ училищнитѣ власти и училищния редъ, попадайки въ конфликтъ и съ князъ Богориди, своя настойникъ, въ кѫщата на когото се чувствувалъ като у дома си — особено поради старата майка на князя, която имала голѣма слабость къмъ съгражданина си — Раковски се движалъ често на навънъ, изъ града, плащайки данъ и на младежко свободолюбие. Изглежда, че въ Цариградъ Раковски е изживѣвалъ доста бурно своята страстна натура, склонна къмъ крайности. Напослѣдъкъ — незнаемъ точно кога — той дори съвсѣмъ напуска училището, занимавайки се съ нѣща, които не биха могли да му обѣщаятъ много за успѣха въ научното поприще. Но той като че ли и не мисли вече за учение и за миренъ трудъ.

7. Борба за народность. — Работата е, че авторитетътъ на учителитѣ е съвършено измѣстенъ отъ тоя на двамина сънародници, които се носятъ съ една голѣма идея. Търсейки сродни души, Раковски попада на Неофита Бозвели и Илариона Стояновичъ — единиятъ котленецъ, другиятъ близъкъ по мѣсторождение, еленчанинъ — и той е хипнотизиранъ отъ тѣхната проповѣдь. Въ житието си Раковски кѫсо загатва, поменувайки тѣзи личности, за „тогавашното положение българскаго духа“ и за „учястието ми въ народнитѣ работы тогива въ Царыградъ“. Въ писменнитѣ си показания по поводъ на браилската случка отъ по-късно, той ни посвещава подробно въ мислитѣ, намѣренията и дѣлата си отъ това врѣме. Той се запознава най-напрѣдъ съ Неофита — и остава поразенъ отъ нравственото величие и борческия темпераментъ на 35 години по-стария монахъ и учитель. Дѣйствува му не само личностьта, но и проповѣдьта на този фанатиченъ елиномразецъ. Когато въ 1838 г. Неофитъ дохожда въ Цариградъ, българитѣ, на брой 20—30 хиляди, не били още сгрупирани и нѣмали никакъвъ опрѣдѣленъ народностенъ идеалъ. И ето Неофитъ успѣва чрѣзъ живо слово да обедини въ едно съзнателно цѣло тия шивачи, млѣкари, градинари и еснафи и да имъ внуши двѣ главни цѣли: основаване на българска черква въ Цариградъ, която да бѫде видимъ изразъ на пробудената народна съвѣсть, и прогонване на поквареното и ненавиждано гръцко духовенство въ България, като се замѣни то съ наше, българско. Колко трудно е било достигането на тѣзи цѣли и какви жертви е трѣбвало да бѫдатъ понасяни отъ безброй народни труженици, и особено отъ Неофита, който издъхва мѫченишки въ затвора, това се знае доста: самъ Раковски излага нѣкои моменти отъ борбата и отъ страданията на Неофита съ истински патосъ, давайки да се разбере, че примѣрътъ е дѣйствувалъ магически върху възприемчивата му душа. За връзкитѣ му съ Неофита свѣдочи и писмото, което хилендарскиятъ заточеникъ изпраща на 12 септ. 1841 г. до „въ ученицѣхъ словеснейшему г. Савви Стойковичу“, който билъ единъ „отъ най-разпаленитѣ и най-дѣятелнитѣ съучастници“ въ народното дѣло, и който чрѣзъ майката на Богориди билъ въ състояние да издѣйствува нѣщо за облекчение на тежката му сѫдба (вж. стр. 390). Нека добавимъ, че все прѣзъ тази година Раковски поддържа „чясто дописи“ и съ вуйка си Георги Мамарчовъ, сѫщо на заточение, отъ когото той получава новъ стимулъ за ненависть къмъ коварното фенерско духовенство и за борба противъ турския гнетъ.

Повече интимность владѣе въ дружбата на Раковски съ Илариона, 9 години по-старъ отъ него и несравнено по-образованъ и по-авторитетенъ отъ Неофита. Слѣдъ като учи въ Елена и въ Арбанаси, Иларионъ отива на поклонение въ Света-Гора, гдѣто се и постригва, слѣдва въ грьцкото училище все тамъ, ходи слѣдъ това на о-въ Андросъ при знаменития Каири (който се обвинява отъ Патриаршията въ еретически схващания) и на край спира въ Атинската гимназия (1838—1841). Кръстовичъ цѣни толкова високо Илариона, щото по-късно го тъкми за архиепископъ; българитѣ въ Атина пъкъ знаятъ неговото твърдо рѣшение, „да се бори до край и искрено съ всичкитѣ си сили за дѣлото“, както пише извѣстниятъ д-ръ Селимински. Заточванъ по-късно (1845) заедно съ Неофита, когото подържалъ енергично въ похода му срѣщу фенерското духовно иго, и изхвърлилъ въ 1860 г., като епископъ Макариополски, името на патриарха отъ литургията, отслужена на Великденъ въ Цариградъ, той става единъ отъ стожеритѣ на българщината въ движението за черковна самостойность. И Раковски се прилѣпва къмъ него, когато отива на два пѫти въ Атина, прѣзъ отпускитѣ си или ваканциитѣ на 39 и 40 година навѣрно. Въ Атина, именно, Раковски не е слѣдвалъ никога, понеже посѣщавалъ редовно училището въ Куру-чешме до пролѣтьта на 1841 г. Но тамъ той е ходилъ сигурно, както се учимъ отъ писменнитѣ му показания прѣдъ слѣдствената комисия въ Букурещъ, по поводъ на браилската история. Защо? „Цѣльта на нашето прѣстояване не бѣше друга, а отечеството“, бѣлѣжи той въ тия признания, които начеватъ съ думитѣ: „Има вече една година, откакъ, отишелъ за втори пѫть въ Атина, азъ прѣкарахъ врѣменно съ други съотечественици, които посѣщаваха гимназията и университета на този градъ“.

8. Македонско дружество. — Прѣзъ 1839 г. у Раковски настжпва едно повдигнато патриотическо настроение. Заетъ по-рано главно съ уроцитѣ си, поставенъ и подъ строгия надзоръ на князъ Богориди вънъ и на учителитѣ си вжтрѣ

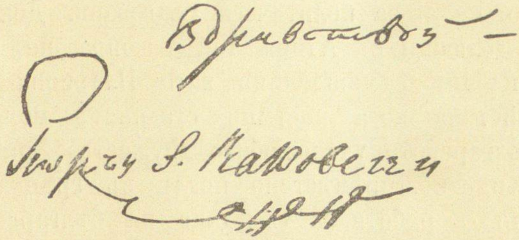

5. Подписъ на Раковски отъ 1845 г.

въ пансиона, той не отдѣля много врѣме на народното движение. Но запозналъ се веднажъ съ Неофита, у него заговаря кръвьта на революционера. Той негодува живо противъ политиката на невѣжество и експлоатация, насаждана всрѣдъ народа ни отъ Патриаршията. „О, Боже мой!“ провиква се въ писмото си до Райна, което наведохме вече, „ще дойде врѣме да се освободимъ отъ тия свѣтогасители и прѣзрители на нашия народъ“. Той привѣтствува съ радость наченкитѣ на просвѣта въ отечеството си, както тѣ поличаватъ напр. въ проекта за отваряне на печатница въ Габрово, въ дѣйностьта на Априлова, въ издаването на Венелиновитѣ исторически трудове и въ грижитѣ на толкова ревнители за българския народъ, пръснати въ разни градове на чужбина. „И въ Елада имаме“, съобщава той на мирния даскалъ въ Карлово, който ще се е удивлявалъ не малко на тоя обратъ въ интереситѣ на послушния си ученикъ, „имаме около 20 родолюбци въ прочутата гимназия и въ университета на Атина, готови да жертвуватъ цѣлия си животъ за просвѣщението на нашия народъ“. Обаяниятъ отъ древното величие на България юноша, който се хвали (все тукъ) да е видѣлъ „съ собственитѣ си очи“ единъ хрисовулъ отъ царь Асѣнъ, говори и за готовностьта на нѣкои „да жертвуватъ цѣлъ животъ“ за просвѣтата на своя народъ. Нима и той не сподѣля тази готовность? Взимайки примѣръ отъ студентитѣ гърци въ Атина, които имали революционна организация на критяни и тесалийци, младитѣ българи въ този градъ основали тайно едно „Македонско общество“, съ намѣрение да обявятъ възстание въ отечеството си едноврѣменно съ избухването на гръцкото освободително движение. На даскалъ Райна, естествено, той не ще обади нищо за това смѣло и опасно начинание. Той ще му съобщава само за просвѣтно дѣло, не и за политически заговори. Доколко между ония 20 родолюбци въ Атина той разбира не само своитѣ по-близки идейни съмишленици като Илариона, рѣшени на крайни дѣйствия кога настѫпи сгодниятъ моментъ, но и „Славяно-българското ученолюбиво дружество“ на възпитаницитѣ отъ Андросъ, прѣмѣстено послѣ въ гръцката столица, което искало да работи за увеждане на български езикъ въ обучението и за прогонване на гръцкитѣ владици, остава отворенъ въпросъ. За Раковски двѣтѣ задачи — културно-просвѣтна и политико-революционна — не се изключватъ, макаръ повече на сърдце да му лежи втората.

Иларионъ и Раковски били натоварени отъ Македонското дружество (наречено тъй, за да не се буди подозрѣние у гърцитѣ съ нѣкакъвъ български сепаратизъмъ) да слѣдятъ отъ Цариградъ за работитѣ въ Турско, особено за военнитѣ приготовления, като му съобщаватъ писменно за всичко; но тѣ, незадоволявайки се съ това, отиватъ по-нататъкъ, и Иларионъ обикаля България, за да направи анкета въ по-главнитѣ мѣста, докато Раковски наблюдава отъ Цариградъ. Между това избухва гръцкото възстание въ Критъ и гръцки чети нахлуватъ въ Тесалия; на сръбската граница пъкъ, въ Нишко, българитѣ се разбунтували въ началото на 1841 г. Горейки отъ нетърпѣние да пристѫпятъ къмъ дѣйствия, Иларионъ заминава за Търново, а Раковски за Браила, понеже узнали, че тамъ се готви нѣщо революционно отъ българитѣ. Заминаването за Браила, обусловено отъ тази причина, ще е имало и нѣкой поводъ отъ лично естество, защото Раковски поменува въ скицата на житието си за „напрасно (ненадѣйно) отхождане“. Въ писмо до даскалъ Райно отъ 2 мартъ 1841 г., писано въ Цариградъ, Раковски още говори за уроцитѣ си, като наблѣга на арабски и персийски, които захваналъ да изучава по заповѣдь на кн. Богориди. Въ оная скица той обѣщава, за врѣмето въ Цариградъ, да се спре на „сношенията“ си съ княза, ала за жалость ние не знаемъ нищо по тая точка, и легендитѣ, които нѣкои биографи разказватъ за причинитѣ на бѣгството, като го довеждатъ въ свръзка съ нѣкакво недоволство на Богориди, не могатъ вече да се контролиратъ. Кръстовичъ отъ Парижъ (16 януари 1842) съобщава на Райно: „Научихъ се, че Сава избѣгалъ тайно отъ града слѣдъ като направилъ много дългове, че се покварилъ по религията и отишелъ, казватъ, въ Браила, гдѣто станалъ учитель за 4 хиляди гроша годишно“. Славейковъ пъкъ, въ една недовършена биографска скица за Раковски, обажда, че тоя живѣялъ доста разкошно съ богатия си другарь, дяконъ Диониси Контара, биялъ се и се прѣпиралъ съ съученицитѣ си гърци за българщината и напослѣдъкъ изпадналъ въ немилость прѣдъ благодѣтеля си, та забѣгналъ. — Вѣроятно Богориди ще е подушилъ за революционнитѣ връзки и кроежи на своя съгражданинъ, когото тъкми за сѫщо такава административно-дипломатическа кариера, въ каквато виждаме Кръстовича (затова се изучаватъ арабски и персийски), и Раковски, като се е боялъ отъ репресии, прѣдпочелъ е да напусне Цариградъ. Въ ония писменни показания отъ Браила той съобщава кѫсо, че напусналъ турската столица, безъ да се обади на княза, подъ чието покровителство стоялъ, защото билъ убѣденъ въ неговото несъгласие.

Отъ тукъ датува скитнишкиятъ животъ на оногова, който нѣма да намѣри нийдѣ вече покой; отъ тукъ захваща сѫщинската служба на патриота, прѣзрѣлъ лични блага и поелъ кръста на апостолъ. Двайсетгодишниятъ юноша е още твърдѣ неопитенъ, той прѣцѣнява положението съ единъ наивенъ оптимизъмъ; ала, въ замѣна, той е горещъ ентусиазтъ и вече отъ сега разполага съ всички ония вѫтрѣшни данни, които могатъ да му създадатъ обаяние врѣдъ пробуденитѣ национално младежи. Природно интелигентенъ, добилъ доста добро срѣдно образование, въртѣлъ се въ обществото на гръцки и български борци за вѣра и свобода, посветенъ и въ чисто организационни работи, той е приготвенъ да дѣйствува и по-самостоятелно, разчитайки между друго на страстния си темпераментъ, на властническитѣ си дарби и на вроденото си краснорѣчие.

9. Заговоръ въ Браила. — Подъ името Георги Македонъ (или Георги Стефанъ Македонъ), образувано навѣрно отъ името на Георги Мамарчовъ и на Македонското дружество (съ цѣль да се прикриятъ слѣдитѣ), Раковски пристигналъ по море въ Браила къмъ началото на августъ 1841 г. Още при влизането си въ Дунава той узналъ за печалната сѫдба на готвеното тамъ възстание, ала при невъзможностьта да се завърне пакъ въ Цариградъ, прѣдпочелъ да остане въ Ромъния, та откакъ събере свѣдѣния за браилската случка да замине за Одеса и послѣ за Парижъ. Оказало се, че българската чета, организована подъ войводството на сръбския офицеръ Татичъ, която се канѣла да прѣмине Дунава, за да освободи българския народъ отъ турското иго, била коварно разпръсната отъ ромънскитѣ власти, при което мнозина четници се издавили. Макаръ и осуетена една надежда на Раковски, той се установилъ за по-дължко въ Браила, хранейки вѣра, че пакъ може да се подхване тукъ революционна дѣйность: нѣколцина патриоти, съ които бързо завързалъ приятелство, и особено Георги Казакътъ отъ Галацъ, го ободрили.

Въ 40-тѣ години Браила била прѣпълнена съ български и гръцки емигранти, особено съ бѣжанци отъ източна България, които не само държали търговията въ рѫцѣ, но се отличавали и съ буденъ народенъ духъ. И между тѣхъ тъкмо Раковски започналъ една безшумна, ала систематична апостолска работа. Като частенъ прѣподаватель по старогръцки и френски езикъ, „даскалътъ“ — тъй прѣкоросвали тукъ младия човѣкъ, който скоро станалъ любимецъ на българитѣ — събралъ наоколо си отломкитѣ отъ оная чета и влѣзълъ въ прѣговори съ прѣдставителя на тесало-епиротското дружество Ставри Георги, който ималъ наставления за съвмѣстно дѣйствие на българи и гърци въ Ромъния. Образувано било ново тайно общество, което си имало (както учимъ отъ рапорта на руския консулъ Дашковъ) клетвена формула, съчинена отъ българина Петъръ Ганчевъ въ Рени, и нареждания за съзаклетницитѣ: Ставри трѣбвало да приготви и въоржжи гърцитѣ отъ Галацъ, Браила и Букурещъ; Казакътъ щѣлъ да се погрижи за въорѫжението на по-бѣднитѣ българи въ Галацъ, като подържа връзки и съ организацията въ Бесарабия; а самъ Раковски, въ дома на когото се събирали главнитѣ заговорници, чертаялъ плана на цѣлото: отъ Бесарабия щѣли да дойдатъ въ Галацъ около 1000 кавалеристи и пѣхотинци, тукъ щѣли да се съединятъ съ мѣстнитѣ възстаници и, като идатъ всички въ Браила, гдѣто властьта не би могла да имъ се съпротиви,

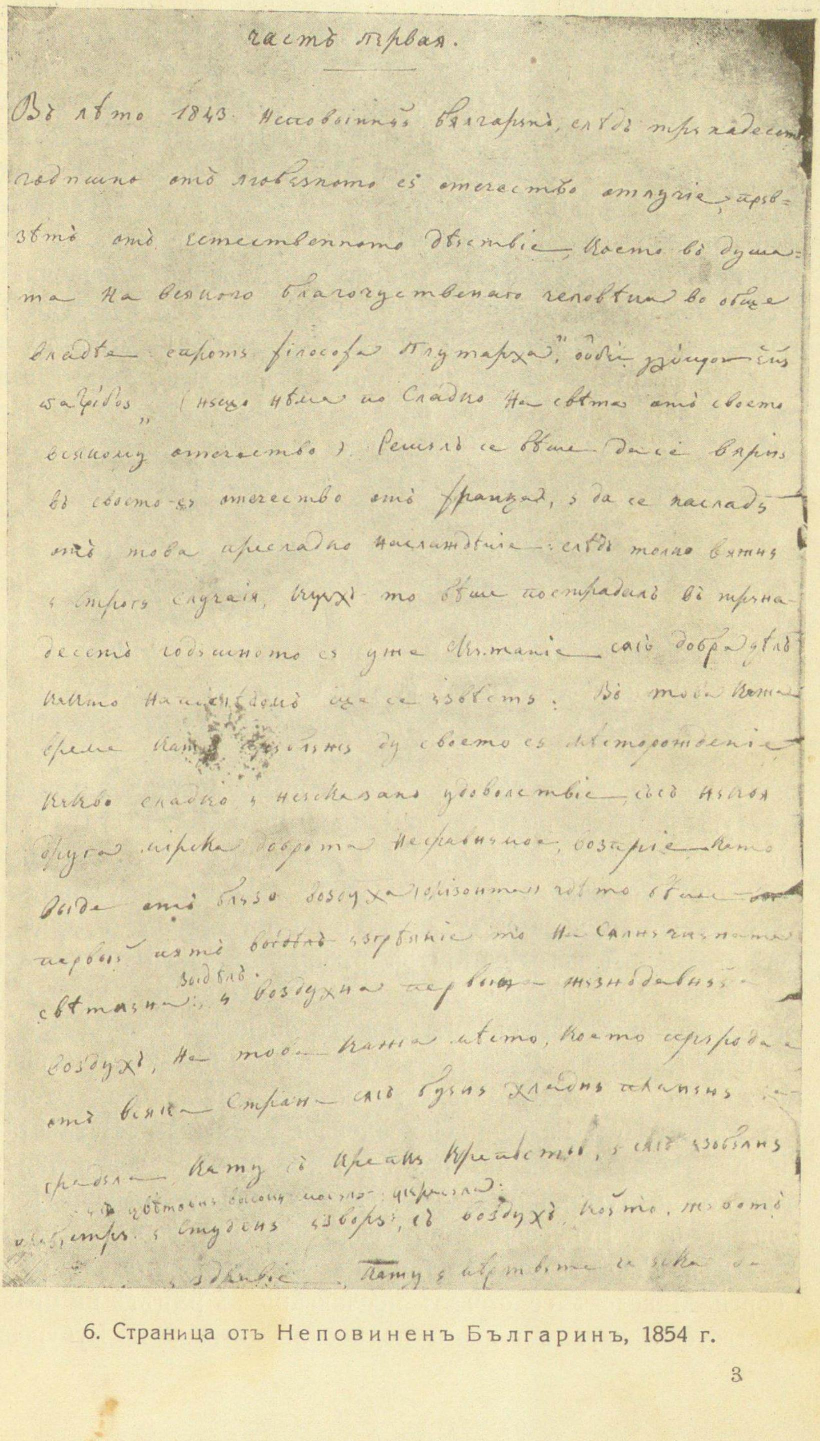

часть първая.

Въ лѣто 1843 Неповинный българинъ, слѣдъ тринадесетъ годишно отъ любезното си отечество отлучіе, привзетъ отъ естественното дѣйствіе, което во душата на всякого благочувственаго человѣка во обще владѣе, сирѣчь философа Плутарха "ὡδὶ [illegible] τῆς πατρίδος" (нѣщо нѣма по сладко на свѣта отъ своето всякому отечество). Рѣшилъ се бѣше да се върне въ своето си отечество отъ Франція, и да се насладѣ отъ това пресладко наслаждение: слѣдъ толко [illegible] и [illegible] случаи, [illegible] то бѣше пострадалъ въ тринадесетъ годишното си [illegible] скитаніе [illegible] нѣщо [illegible] щѣше се [illegible]. Въ това кога време като [illegible] до своето си мѣсторожденіе, какво сладко и несказанно удоволствіе, [illegible] друга мѣрка доброта несравнена, возприе като виде отъ близо воздуха, хоризонта гдѣто бѣше ~~отъ~~ первый пятѣ [illegible] изгрѣніе то на Слънчевната свѣтлина: и воздуха первый жизнодавный воздухъ, на това кото мѣсто, което [illegible] отъ всяка страна сѣ буйны хладни [illegible] [illegible] като съ [illegible] кристали, и сѣ изобилни [illegible] цвѣтовни высоки [illegible] [illegible] и студены извори, съ воздухъ, който, живота здравіе, като и мертвите се [illegible] о-

6. Страница отъ Неповиненъ Българинъ, 1854 г.

щѣли да прѣхвърлятъ Дунава. Заговорницитѣ въ Браила имали намѣрение да наложатъ контрибуция на по-заможнитѣ граждани и търговци (около 35 хиляди дуката), да избиятъ нѣколцина турци и да задигнатъ оржжието и мунициитѣ на мѣстния гарнизонъ. Прѣкаленъ ентусиазъмъ поврѣдилъ обаче на всичко.

Като зачестили сбиркитѣ у Раковски, при което мнозина гърци идѣли нощѣ при него съ оржжието си, полицията разбрала, какво се готви, и наредила арестуването на размирницитѣ, които заплашвали отново да влошатъ отношенията между Ромъния и Портата. Щомъ узнали, че сж издадени, тѣ рѣшили да изпрѣварятъ съ бунта и да излѣзатъ открито на 10 (22) февруари 1842, когато въ 11 часа вечерьта трѣбвало да се събератъ въ кжщата на Георги Македонъ. Въ 6 часа вечерьта сжщия день полицията се явила, обаче, на мѣстото, и Раковски, слѣдъ като стрѣлялъ съ пушка срѣщу комисаря, безъ да го улучи, потеглилъ заедно съ другаритѣ си къмъ квартирата на полковникъ Енгелъ, командантъ на гарнизона, гдѣто се завързало малко сражение съ единъ патраулъ отъ 11 души. Застрѣлянъ билъ поручикъ Петракеску, а отъ хъшоветѣ падналъ убитъ капитанъ Спиро. Раковски трѣбвало при това да се бори гърди срѣщу гърди съ поручикъ Подяну. Тревогата се пръснала бързо изъ града, явила се на мѣстото войска и стража, и бунтовницитѣ се разпръснали кой на кждѣто види; 15 души отъ тѣхъ били още прѣзъ нощьта хванати и арестувани. Раковски се скрилъ въ една кжща, гдѣто 10 дни можалъ да остане неоткритъ. На 3 мартъ, обаче, той напусналъ скривалището си, за да се прѣдаде самъ: арестуването на нѣкои невинни хора и сълзитѣ на тѣхнитѣ жени и дѣца го покъртили дотолкова, щото той рѣшилъ да поеме лично отговорностьта. Той прѣдпочелъ да се прѣдаде не на ромънитѣ, а на руския консулъ отъ Галацъ, дошелъ специално за случая въ Браила, Карнѣевъ. За него тъкмо Раковски бѣлѣжи въ скицата на житието си: „Прѣдательство то што ми направи тогава Русскый консулъ Галашки Симеоновичь въ Браилж“. Истината е, че Карнѣевъ, за да се рехабилитира поради обвинения за участие въ прѣдишнитѣ браилски размирици, съобщилъ на дошлия отъ Букурещъ министъръ на вжтрѣшнитѣ работи Михаилъ Гика за своя плѣнникъ, когото и прѣдалъ. Така Георги Македонъ се озовалъ неочаквано въ ржцѣтѣ на правителството. Закаранъ веднага подъ силна стража въ Букурещъ, той попадналъ като гостенинъ-затворникъ въ Ворничията, т. е. въ министерството на вѫтрѣшнитѣ работи, бидейки политически прѣстѫпникъ. Нѣколко дена по-късно въ Букурещъ били заведени подъ най-строгъ надзоръ и останалитѣ провинени въ бунта, 18 души на брой.

10. Сѫдъ и прѣпращане въ Франция. — Комисията за разслѣдване бунтовницитѣ била назначена на 4 мартъ. Още отначало тя е трѣбвало да вземе въ внимание режима на капитулациитѣ, споредъ който чуждитѣ подданици въ Влашко, като васална провинция на Турция, могли да бѫдатъ наказвани за извършени злодѣяния само отъ консулитѣ на заинтересуваната държава. А Раковски, подобно на толкова други българи, билъ си извадилъ на врѣме гръцки паспортъ, за да избѣгне евентуално наказание отъ ромънскитѣ сѫдебни и полицейски власти. Комисията, събирайки данни по дѣлото, е имала на разположение не само устнитѣ показания на обвиняванитѣ, но и писменното изложение на Раковски отъ 7 мартъ, гдѣто той обстойно разказва историята на съзаклетието. Разпитанитѣ 21 души били разпрѣдѣлени на три категории. Въ първата, най-виновнитѣ, влизали 8 души, между които на първо мѣсто Георги Македонъ, Кириякъ Зерва, Димитри Папаяни, Рафаилъ Пандели и др. Между тѣхъ трѣбвало да попаднатъ Ставри, който избѣгалъ, и Спиро, който умрѣлъ. Георги Македонъ билъ признатъ за виновенъ, понеже: 1. организувалъ съ Ставри и Спиро заговора, 2. събиралъ дома си заговорницитѣ, 3. раздавалъ на дошлитѣ съ лозунга „тояга“ на 10 февруари орѫжие, 4. стрѣлялъ съ пушка връхъ полицейския комисарь, слѣдъ като го запиталъ грубо, защо е дошелъ, 5. заповѣдалъ на Рафаила да подпали кѫщата на полковникъ Енгелъ при нападението, 6. стрѣлялъ пръвъ върху поручикъ Петракеску, съ пушка, напълнена съ едри съчми, които го наранили въ шията, 7. борилъ се съ поручикъ Подяну, който се притекълъ съ трима войници, та се наранили и двамата, и пр. Възъ основа на всичко това и като причинитель на метежа, далъ толкова жертви и довелъ до такъвъ сътресъ въ държавата, Раковски билъ осѫденъ на смърть. Присѫдата била утвърдена съ височайши указъ на 14 (26) юли, и влашкото правителство я съобщило тутакси на гръцкото генерално консулство въ Букурещъ, за да я приложи въ дѣйствие. Това консулство взело десетьтѣ гръцки подданици, обвинявани повече или по-малко въ браилския бунтъ, и наредило прѣпращането имъ за Атина. Пръвъ Раковски билъ взетъ срѣщу разписка и отъ Браила каченъ на 3 августъ на единъ гръцки корабъ, за да бѫде откаранъ въ Цариградъ: тукъ щѣлъ да бѫде прѣдаденъ на гръцкия пълномощенъ министъръ. Останалитѣ заговорници били качени слѣдъ нѣколко дни на други кораби и откарани все за Цариградъ.

За сѫдбата на Раковски по-нататъкъ скицата на житието съобщава кѫсо: „(22) Маврокордатъ грьцкы тогава посланикъ въ Царыградъ и Аргиропуло великы тержуманъ и проч. (23) Срѣтение то ми тогава съ Башта ми. (24) Изпращанье то ми въ Францѫ отъ Маврокордати и проч. (25) Прибытие то ми въ Марсилѭ и проч.“ Ние нѣмаме никакви други данни, за да разберемъ, какъ е станало това освобождаване и заминаване на Раковски и какъ той сполучва да прикрие слѣдитѣ си отъ влашкото и турското правителство, които сигурно сѫ искали да знаятъ за изпълнението на присѫдата или, най-малко, за становището на гръцкитѣ сѫдебни и политически власти по тоя шуменъ процесъ. Можемъ само да прѣдполагаме, че много сѫ му услужили самитѣ гръцки консули, особено Маврокордато, както и драгоманинътъ Аргиропуло, тъй като той е билъ жертва до извѣстна степень на гръцкитѣ политически проекти и тъй като въ бунта сѫ били замѣсени чисти гърци, нѣкои отъ които сѫ дѣйствували по инструкции отъ Атина. При тогавашнитѣ неособено изискани дипломатически отношения гръцкото правителство е могло лесно да прѣдстави случая съ изчезването на Раковски като сполучливъ опитъ за бѣгство, а пъкъ самъ Георги Македонъ се прикрива подъ ново име Георги С. Раковски, което отъ сега нататъкъ ще носи неотмѣнно.

Раковски заминалъ по море за Марсилия, гдѣто го присрѣщналъ и потулилъ гръцкиятъ консулъ Колети. Тукъ той прѣкарва, по собствено признание, година и половина. Какъ, съ какви грижи и чувства, въ какво положение? Ние не знаемъ нищо. Едничкитѣ вѣсти, които повдигатъ отчасти булото, сѫ поетическитѣ излияния въ Горски Пѫтникъ, вложени въ устата на хъша Радой. Радой посѣщава Европа и вижда съ собствени очи прѣхваленитѣ страни на свобода и законность, вижда какъ процъвтяватъ науки и изкуства, и

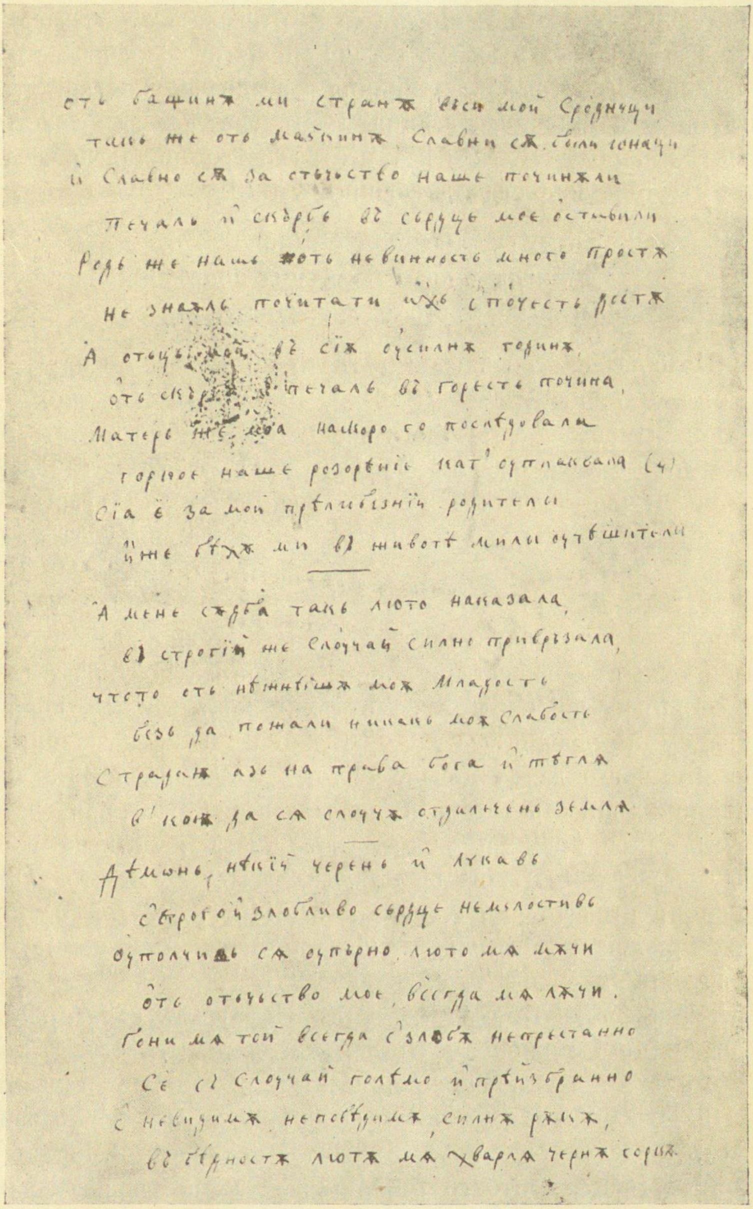

отъ бащинѫ ми странѫ вси мои сродници
такъ же отъ майчинѫ славни сѫ били юнаци
и славно сѫ за отечество наше починѫли
печаль и скърбь въ сърдце мое оставили.
Родъ же нашъ отъ невинность много простѫ
не зналъ почитати ихъ с почесть ростѫ
А отецъ мой въ сїѫ сусилнѫ горинѫ,
отъ скърбь и печаль въ горесть почина,
Матерь же моя наскоро го послѣдовала
горкое наше розоренїе кат' усплаксала (4)
Сїа е за мои прѣлюбезнїи родители
иже бѣхѫ ми въ животъ мили утѣшители

—

А мене сѫдба такъ люто наказала,
въ строгїй же случай силно привързала,
щото отъ нѣжнѣйшѫ моѭ младость
безъ да пожали никакъ моѭ слабость
Страданѫ азъ на права бога и тегла
в' коѭ да са случѫ отдалечень земля

—

Демонъ нѣкїй черенъ и лукавъ
с' строгой злобливо сърдце немилостивъ
ополчилъ са упърно люто ма мѫчи
отъ отечество мое, всегда ма лѫчи.
Гони ма той всегда с' злобѫ непрестанно
Сѐ се случай голѣмо и прѣизбранно
с невидимѫ непостижимѫ силнѫ рѫкѫ,
въ бѣдность лютѫ ма хварля чернѫ сорѫ

7. Страница отъ първата редакция на Горски Пѫтникъ, 1854.

какъ земята е рационално обработена и доволни хора живѣятъ въ благополучие. Но спомни ли си за отечеството, той изтръпва отъ жива мжка за плодовитата земя, покрита съ невѣжество, и за режима на злодѣйства, тирания и безправие, поддържанъ на пукъ на западната цивилизация. Къмъ скръбьта за нещастната орись на народа му, дохожда и една остра носталгия за родното мѣсто и за близкитѣ роднини:

В'мило отьчество да ся вьрня
Мисляхъ си азъ всегда непрѣстанно
В'бьлгарско мѣсто сладко д'издѫхнѫ.

Подобно настроение е загатнато и въ началото на Неповиненъ българинъ, гдѣто се цитува и Плутархъ, съ думитѣ: „Нищо на свѣта по-сладко отъ отечеството". А и въ писмо до Ив. Иванова той бѣлѣжи за това врѣме: „Дълѣчь отъ мое мило отѣчество и отъ моя родители тягостно ми бѣше странство". И той рѣшава да се върне въ България.

11. Връщане въ Котелъ. — И ето, изучилъ добрѣ французки езикъ, живѣлъ въ една просвѣтена срѣда и обогатенъ съ знания обществени, които разширяватъ мирогледа му, той се връща дома, за да си отдъхне подъ бащинъ покривъ. Какви сж намѣренията му — трудно е да се каже опрѣдѣлено. Би могло да се мисли, че той — смѣтайки своята революционна дѣйность останала непозната въ България — има на умъ да се примири за сега съ чисто просвѣтна работа между народа, като подири нѣкждѣ учителско мѣсто. Слѣдъ кратко прѣстояване въ Атина и въ Цариградъ, той побързва да се прибере въ Котелъ, „понеже родители мои желаıахѫ съ нестърпеніе по скоро да мя видятъ". Въ Атина той има срѣща съ ученици и други българи, а въ Цариградъ съ старитѣ си сподвижници Илариона и Неофита Бозвели. Прѣстоялъ малко въ Котелъ — гдѣто ще е пристигналъ навѣрно къмъ края на 1844 г. — той заминава за Търново, да се условни за учитель, бидейки още отъ Цариградъ поканенъ за такъвъ отъ нѣкои търговци, които го прѣпоржчали и на търновския владика, гърка Неофита. Но между Неофита и Раковски избухнала свада още при първа срѣща, тъй като Неофитъ му поискалъ документи за образование, а той се възмутилъ, нагрубилъ го и напусналъ града. Завърналъ се пакъ въ

Котелъ, Раковски не намира оня миръ, оная тиха наслада отъ бащина кѫща и родно село, за които копнѣе въ чужбина. Скоро той попада въ конфликти, които подлагатъ на изпитание бурната му природа, расла напослѣдъкъ на свобода и опитала едва прѣди двѣ години да прѣмахне тиранията. Поводътъ и послѣдицитѣ на всичко — тъй непрѣдвидени и страшни — ни излага самъ Раковски, въ мемоаритѣ си Неповиненъ българинъ и въ статията си „Българскиятъ за независимо свещенство . . . въпросъ“, печатана въ Дунавски Лебедъ.

Още прѣди завръщането на Раковски, въ Котелъ се била изострила борбата между чорбаджиитѣ и еснафа. Чорбаджиитѣ гъркомани, „оставивши овчарскый крывакъ“, взели въ рѫцѣ овчарската и абаджийската кутия, както и управата на вакъфскитѣ имоти, станали надзиратели на черквата и училището и захванали да разграбватъ общото благо. За малко години нѣколко сѣмейства „обогатили ся чрѣзвичяйно отъ святотатства“, като налагали при това нови данъци и ограбвали сиромашьта. Простиятъ народъ роптаялъ, но неможалъ да имъ стори нищо, понеже тѣ станали, по примѣра на фанариотитѣ, лукави интриганти и прѣдатели и се сдружили съ властьта и гръцкитѣ владици. Насърдчени отъ държавнитѣ реформи и свободи на християнитѣ, дадени съ т. н. Танзиматъ, котленци поискали най-сетнѣ отъ ония петь чорбаджии смѣтка за събрания прѣзъ седемь години царски данъкъ и за общинскитѣ приходи, каквото да се поправятъ запустѣлитѣ училища и да се пратятъ нѣколко младежи за слѣдване въ Европа по земледѣлие и скотовъдство. Но чорбаджиитѣ отказвали да се отчетатъ, и частно сѣмейството хаджи Матееви, което пазѣло събраното въ старата черква отъ стотици години сребро, повече отъ 1000 оки, дало за направата на новата черква всичко 18 оки! Покрусенъ така, народътъ поискалъ да постигне искането си чрѣзъ правителството. Съ събранитѣ 60 хиляди гроша той изпратилъ шесть честни селяни, които да връчатъ едно прошение на Видинския управитель, подъ чието вѣдомство спадало тогава Търновско, за да се назначи ревизия и да се подирятъ виновницитѣ на разхищението. Между пратеницитѣ билъ и бащата на Раковски, дѣдо Стойко, който напразно се опитвалъ по-рано да посрѣдничи между двѣтѣ страни. Докато, обаче, депутацията стигне въ Видинъ, застрашенитѣ чорбаджии приготвили доносъ до Високата Порта, скрѣпенъ съ печата на Прѣславския владика Порфирия, че Стойко и синъ му кроели бунтъ срѣщу държавата, че тъкмо за това синътъ билъ пращанъ въ Франция, и че цѣлиятъ имъ родъ, начело съ капитанъ Мамарчовъ, билъ бунтовнишки настроенъ. Чорбаджиитѣ писали и на князъ Богориди, както и на Патриаршията, въ сѫщия смисълъ. Когато стигнала въ Видинъ, депутацията намѣрила новъ паша, който билъ получилъ отъ Цариградъ инструкции да я върне като неблагонадеждна. Пашата, разбирайки истината, казалъ на пратеницитѣ: „Нашитѣ велможи въ Цариградъ не знаятъ що вършатъ. Идете си, и нека Богъ ви е на помощь!“ Въ сѫщото врѣме Портата дала нареждане до Русенския паша, подъ чието управление миналъ сега Търновски окрѫгъ, да арестува Стойка и синъ му и да ги изпрати обковани въ желѣза за Цариградъ; прѣдписала на Одринския паша да изпрати военна сила къмъ Сливенъ и Казанлъкъ, за да се прѣдвари мнимото въстание; издала заповѣдь, никой християнинъ да не носи орѫжие безъ писменно позволение, и наредила издигането на стражарски постове по пѫтищата къмъ Търново, и на казарма въ Търново, въ която да стои значителна войскова часть. Великиятъ везиръ Рауфъ-паша взелъ много сериозно доноса на чорбаджиитѣ, като помнѣлъ навѣрно, между друго, Нишкото въстание отъ 1841 г., Браилското отъ 1842 г. и по-ранишната Велчова завѣра (1834), въ която участвувалъ и Георги Мамарчовъ.

Завърналъ се въ Котелъ, Стойко чакалъ като агнецъ на заколение, отъ гдѣ ще се струпа нещастието, твърдо рѣшенъ, обаче, заедно съ сина си, „каквото бѫде — да бѫде“.

12. Въ Цариградската тъмница. — Въ края на януари 1845 г., въ деня Три-светители, когато навънъ вѣяла силна вихрушка, придружена отъ снѣгъ, а въ кѫщи вечеряло цѣлото Стойково домочадие, сеймени почукали на вратата и повикали Стойковия синъ да дойде на конака. Сърдцатиятъ Раковски, усѣтилъ безкрайна мѫка въ прѣдчувствие за това, що иде, успокоилъ родителитѣ и сестритѣ си, и отишелъ на конака. На заранъта той билъ подкаранъ за Русе, гдѣто, щомъ стигналъ, билъ обкованъ въ желѣза и хвърленъ въ влажна тъмница. На деветнайсетия день го извели, за да види докарания по сѫщия начинъ свой баща. Баща и синъ, въ

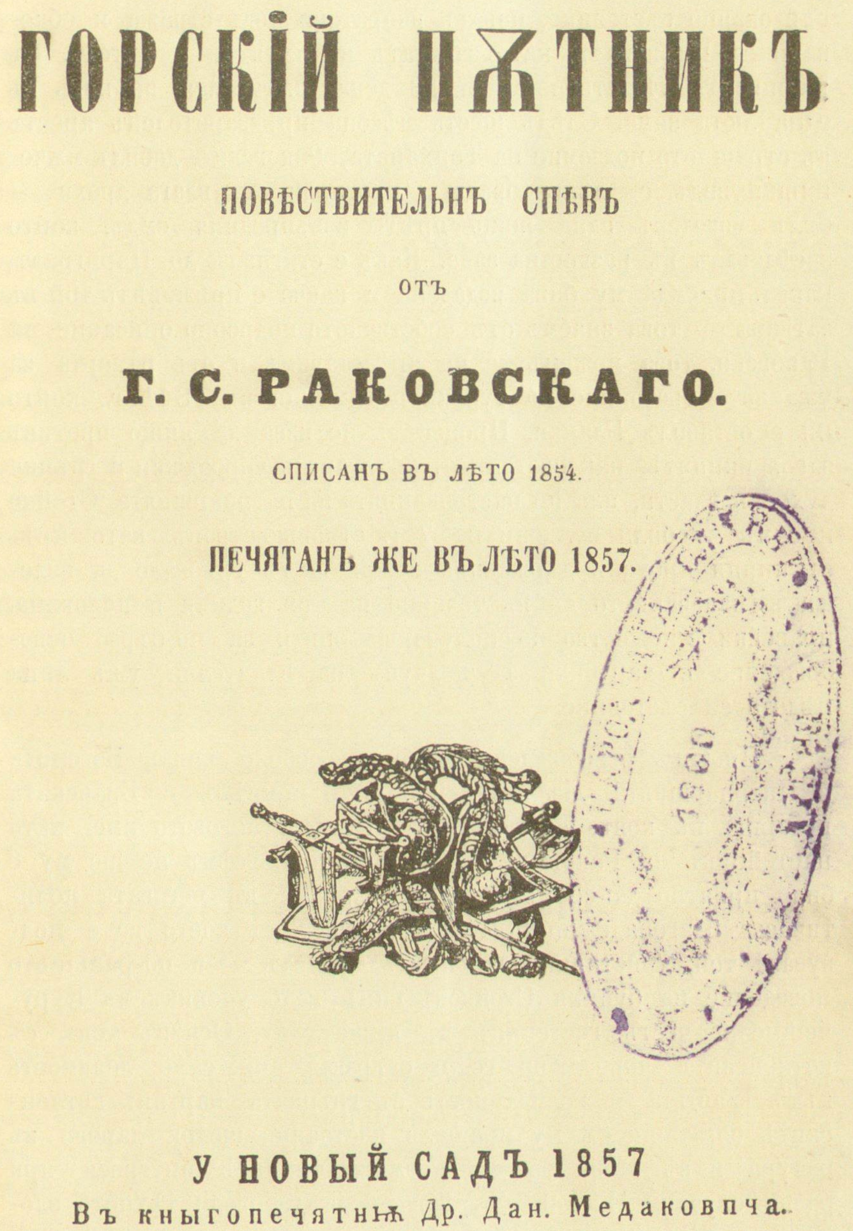

ГОРСКІЙ ПѪТНИКЪ

ПОВѢСТВИТЕЛЬНЪ СПѢВЪ

ОТЪ

Г. С. РАКОВСКАГО.

СПИСАНЪ ВЪ ЛѢТО 1854.

ПЕЧЯТАНЪ ЖЕ ВЪ ЛѢТО 1857.

1960

У НОВЫЙ САДЪ 1857
Въ кныгопечатнѣ Др. Дан. Медаковпча.

8. Заглавна страница на Горски пѫтникъ отъ 1857 г.

най-окаянно състояние, биватъ изпратени подъ стража и обковани за Цариградъ, като засѣгатъ въ пѫтя си и Котелъ. Въ Цариградъ тѣ стигнали за 18 дена, пѫтувайки на конь въ една люта зима. Слѣдъ шесть мѣсеца прѣдварителенъ арестъ въ страшното подземие на Топханата, Раковски—добилъ мѫченишки видъ, съ дълга брада и прогнили отъ влага дрехи — билъ изведенъ една нощь прѣдъ извънредния сѫдъ, който засѣдавалъ въ разкошна зала. Какъ е стигналъ до Цариградъ, каква присѫда му бива издадена и какво е прѣживѣлъ той въ затвора — това знаемъ отъ собственото подробно описание на Раковски, това можемъ да си прѣдставимъ и отъ рапорта за ужасното състояние на турскитѣ тъмници въ 1841 г., който ни е оставилъ Бланки. Процесътъ не изважда нищо противъ заговорницитѣ, наклеветени отъ български чорбаджии и гръцки духовни власти, ала по настояванията на патриаршията Стойко и синъ му били осѫдени на 7 г. строгъ затворъ, като прѣстѫпници противъ държавния строй. И тѣ трѣбвало да излежатъ наказанието си въ течение на три години и половина, правейки множество несполучливи опити за по-бързо освобождение и харчейки за подкупъ на влиятелни ужъ лица цѣлото си състояние.

Противъ освобождението били особено князъ Богороди и Патриаршията. Първиятъ ще да е помнѣлъ и Браиската история, въ която се замѣсва веднажъ и неговото име, като настойникъ на Раковски — при което съвсѣмъ не ще му е било приятно да се възбужда подозрѣние въ неговата политическа благонадежность, при влиянието, съ което се е ползувалъ той, християнинътъ, прѣдъ турцитѣ — и по-раншното поведение на буйния Стойковъ синъ като ученикъ въ Куручешме и честъ гостенинъ въ кѫщата му. Освѣнъ това, съ котленскитѣ чорбаджии го е свързвала не само лоялность къмъ властьта и солидарность съ гръцката партия: котленскитѣ богаташи сѫ му пращали постоянно щедри дарове въ натура и въ пари, за да застѫпва тѣхнитѣ интереси при разни случаи. И той е трѣбвало да задоволи тѣхното злорадство. Що се отнася до Патриаршията, тя, извънъ подръжката, която е длъжала на своитѣ орѫдия въ България, е гонѣла да компрометира зароденото тукъ-тамѣ движение противъ гръцкото духовенство, и тя използувала процеса, за да хвърли обвинение върху Неофитъ Бозвели, когото успѣва и да заточи отново тъкмо по това врѣме.

Приятелитѣ на Стойка въ Котелъ не мълчали: тѣ направили постѫпки за доказване невинностьта на двамината си съграждани. Нѣкои българи търговци въ Цариградъ посѣщавали затворницитѣ и имъ услужвали съ каквото могатъ; европейци отъ квартала Пера ги утѣшавали сѫщо, и единъ посланикъ ходатайствувалъ прѣдъ Портата, да се повикатъ клеветницитѣ имъ и да прѣдставятъ своитѣ доказателства. Но Портата, възпирана отъ featureкознитѣ на Богориди и Патриаршията, уважила само условно това ходатайство; тя наредила да се направи анкета чрѣзъ Дунавския военнъ началникъ Саидъ-паша и Прѣславския владика Порфири и тогава да се рѣши сѫдбата на затворенитѣ. Саидъ-паша, обаче, намѣрилъ врѣме „да напои жаждущата си душа съ грабителство“, и, като оскубалъ клеветницитѣ-чорбаджии, докарани въ Русе, съ сто хиляди гроша, писалъ въ Цариградъ, че Стойко и синъ му били лоши хора, а защитницитѣ имъ — прѣдставители на простия народъ. Порфири пъкъ, злоупотрѣбяйки съ „прѣчистата вѣра“, подлъгалъ котленци да се помирятъ, като обѣщалъ, че ще пише за освобождение на невиннитѣ; въ дѣйствителность той писалъ сѫщото, каквото и Саидъ. За щастие, въ 1846 год. великъ везиръ станалъ Решидъ-паша, разположенъ къмъ реформитѣ и чуждъ на фанатизма; и той обѣщалъ да разпита за причинитѣ на затварянето, като направи слѣдъ прѣдстоящата обиколка на султанъ Абдулъ Меджида изъ царството постѫпки за помилване. Раковски наредилъ да подаде майка му прошение до султана. кога той бѫде въ Шуменъ, а прѣдъ Решида скрѣпилъ молбата си съ една сума, тъй като и прѣхвалениятъ съ образование и честностъ новъ везиръ не прѣзиралъ рушвета.

Кѫсо казано, слѣдъ много постѫпки, най-сетнѣ мѫченичеството било вдигнато, и бащата получилъ свобода въ края на 1847 година, а синътъ — нѣколко мѣсеца по-късно, прѣзъ май 1848 г. Бащата се върналъ въ Котелъ, гдѣто заработилъ отново, за да направи разстроенитѣ си смѣтки и изплати дълговетѣ си. Погнѫсенъ отъ своитѣ съселяни, той не търсилъ вече тѣхното общество, не участвувалъ и въ борбитѣ имъ — и не само защото се е обвързалъ прѣдъ князъ Богориди, който му дава прѣпорѫчително писмо до котленскитѣ чорбаджии (отъ

2 декември 1847 г.), съ наставление да стои мирно. Той е погълнатъ отъ една само мисъль — да добие своята вѫтрѣшна независимость и да спаси честьта си, като се отплати на всички, които сѫ му услужили. Той подновява дарака си на Серьовъ-брѣгъ, прѣкупува аби за Цариградъ, иска услуги отъ сина си, който му порѫчва това и онова. Но всичкитѣ му опити удрятъ на камъкъ, и малкото му останалъ имотъ е трѣбвало послѣ да се разпродава на публиченъ търгъ, за да се насити мъстьта на гонителитѣ му. Грохналъ отъ старость и тегла, и разоренъ материално, той умира на 8 августъ 1853 г. До послѣдния часъ на живота си той запазва присѫщата на своя характеръ гордость и достоинство, и въ едно писмо до сина му, пратено отъ зетя на Стойка, Кръсто Търпански, гдѣто е описана смъртьта му и тържественото му погребение при участието на много народъ, се казва: „Така бѣше разлѫчието душата и тѣлото, до часътъ съ джумбюшъ и разговори, така и сербезъ каквото и въ здравието си“. Калениятъ борецъ отминува доблестно въ смъртьта, хвърляйки при разлѫка на тѣло отъ душа прѣзрителенъ погледъ къмъ враговетѣ си и ободрявайки вѣрващитѣ въ тържеството на правдата. Синътъ пъкъ, напусналъ затвора, остава да живѣе въ Цариградъ, гдѣто е намѣрилъ вече много приятели и гдѣто по-лесно би могълъ да възстанови загубеното състояние на баща си и да изплаща дълговетѣ, чрѣзъ работа.

13. Адвокатъ и търговецъ. — На първо врѣме Раковски е адвокатъ, който съ успѣхъ защищава дѣла, понеже знае отлично двата най-употрѣбяни въ турската столица езици, турски и гръцки, и въ затвора е изучавалъ усърдно законитѣ на царството. Освѣнъ това, той има връзки съ високи сановници и влиятелни чиновници, които драговолно му сътрудничатъ при всевъзможни ходатайства, оцетявайки, срѣщу подкупи, царското съкровище. Адвокатската професия не е изисквала тогава особенъ цензъ, достатъчна е била спечелената практика. А Раковски бързо смогва да овладѣе работата си, и при познатата своя сржчность въ общуване съ хора, при едно рѣдко краснорѣчие и при знанието си на всички хитрости на ориенталскитѣ управници, сполучва да се издигне. Но дълговетѣ на бащата били грамадни; трѣбвало при това да се навакса загубеното, продаденото, и да се припечели новосъстояние. Ето защо, при несъкрушимата си воля и голѣма енергия, той си поставя сега за главна цѣль подобрение на материалното състояние. Вѣренъ синъ на прѣдприемчивия си баща и отрасълъ въ една еснафска срѣда, която е тръгнала по пжтя на икономическото повдигане, той се заема за търговия. Въ това отношение Раковски е показалецъ за подйема на еснафското съсловие въ турската империя къмъ срѣдата на XIX. вѣкъ — едно съсловие, на което е сждено да играе прѣдна роль и въ националното българско движение.

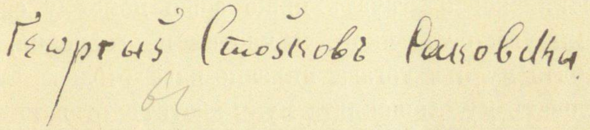

Георгий Стойковъ Раковски

9. Подписъ на Раковски отъ 1858 г.

Раковски обмисля множество планове и се впуска въ най-разнообразни прѣдприятия. Той се грижи за основаването на една спиртна фабрика, като издѣйствувалъ и царски ферманъ за това и работилъ въ съдружие съ поляка Янъ Рудницки; обсжжда проекта за постройка на мелница въ Пловдивъ или въ Ихтиманъ и на даракъ за влачене вълна; интересува се за желѣзнитѣ руди въ Самоковъ и иска да експлоатира маданитѣ, съ помощьта на чужди капитали; има търговски връзки съ Нишъ и София; и т. н. Прѣзъ 1849—51 г. той търси постоянно съмишленици за тия и подобни опити, при което най-близко е стоялъ до него синътъ на чорбаджи Вълко отъ Пловдивъ, Атанасъ Чалжковъ, съ когото размѣня множество писма. Атанасъ, който го брои извѣстно врѣме „любимъ приятель“, му дава „братски съвѣти“, и неговото мнѣние е отъ рѣшаващо значение. Съ голѣма търговска опитность, той го напжтва и прѣдпазва постоянно. Въ 1849 г. Раковски откупва отъ цариградския сарафинъ Замбоолу правото да събира всички даждия и берии отъ Узунджовския панаиръ — на стойность нѣколко стотинъ хиляди гроша — въ съдружие съ двамина души отъ Пловдивъ, които послѣ го изиграватъ и даватъ подъ сждъ. Все тогава той откупва на твърдѣ висока цѣна (800,000 гроша) — и въ съдружие съ влиятелния „екмекчи-баши“ Мустафа-бей — пловдивскитѣ ресумати и интизапа за 1850 г. Това прѣдприятие го довежда до фалитъ, и Мустафа-бей го затваря на 8 септември 1850 г. за три мѣсеца, за да го освободи при обѣщание, че ще намѣри сумата, нуждна за обезщетение на държава и на съдружникъ. Но 1000-та кесии на Мустафа-бей не сѫ били никога изплатени, и писмото на Раковски отъ 24 май 1861 г. излага подробно, какъ той е билъ гоненъ дори въ Бѣлградъ, за да се иска неговото прѣдаване на турскитѣ сѫдилища. Въ 49-та и 50-та г. той откупва отъ държавата правото да събира разни данъци въ по-голѣмитѣ търговски мѣста (Узунджово, Пловдивъ, Сливенъ, Т.-Пазарджикъ). Прѣзъ 1851 г. той се залавя съ други прѣдприятия, които нѣматъ нищо общо помежду си. Всичко това не минува безъ много мѫчнотии и огорчения, и кореспонденцията му отъ тогава ни запознава отблизо съ ядоветѣ му, страховетѣ му, лишенията му. Работитѣ отиватъ понѣкога много злѣ, но надеждата въ Бога не го изоставя. Между враговетѣ му се врежда и Богориди, за когото той съобщава веднажъ на баща си: „Богоріди ни гони и той кръвнишки, немамъ рахатъ нето дѣнемъ, нето нощемъ отъ меракъ“.

На край, той успѣва да закрѣпи малко положението си, макаръ и да не излиза никога отъ задлъжения. Като търговецъ той проявява непрѣдвидливость, непостоянство и довѣрчивость към хората които му служатъ, и явно е, че той не е въ състояние да иде далечъ. Почувствувалъ се несигуренъ въ пѫтя си, или разочарованъ отъ една кариера, която му носи само тревоги и неуспѣхи, той ламти да се завърне въ родното си село, да си построи кѫща, да се задоми и да заживѣе съ нѣкой миренъ поминъкъ. Въ края на 1849 год. той пише на баща си да му избере мома, и бащата му прѣпорѫчалъ една; но синътъ не отговаря на прѣдложението, сѣкашъ съвсѣмъ не е мислилъ за него, и бащата му чете укори за деликатното положение, въ което се поставя прѣдъ моминитѣ родители и прѣдъ съселянитѣ си, разнесли разни мълви за разпуснатия животъ на младия Раковски въ Цариградъ. Колко сериозно мисли тоя за заселването си въ Котелъ личи отъ желанието му да начертае самъ плана на двуетажната кѫща и да води лично постройката ѝ. Обаче отъ тѣзи проекти не излиза нищо, и синътъ ще види скоро родното село при съвсѣмъ други, неочаквани обстоятелства.

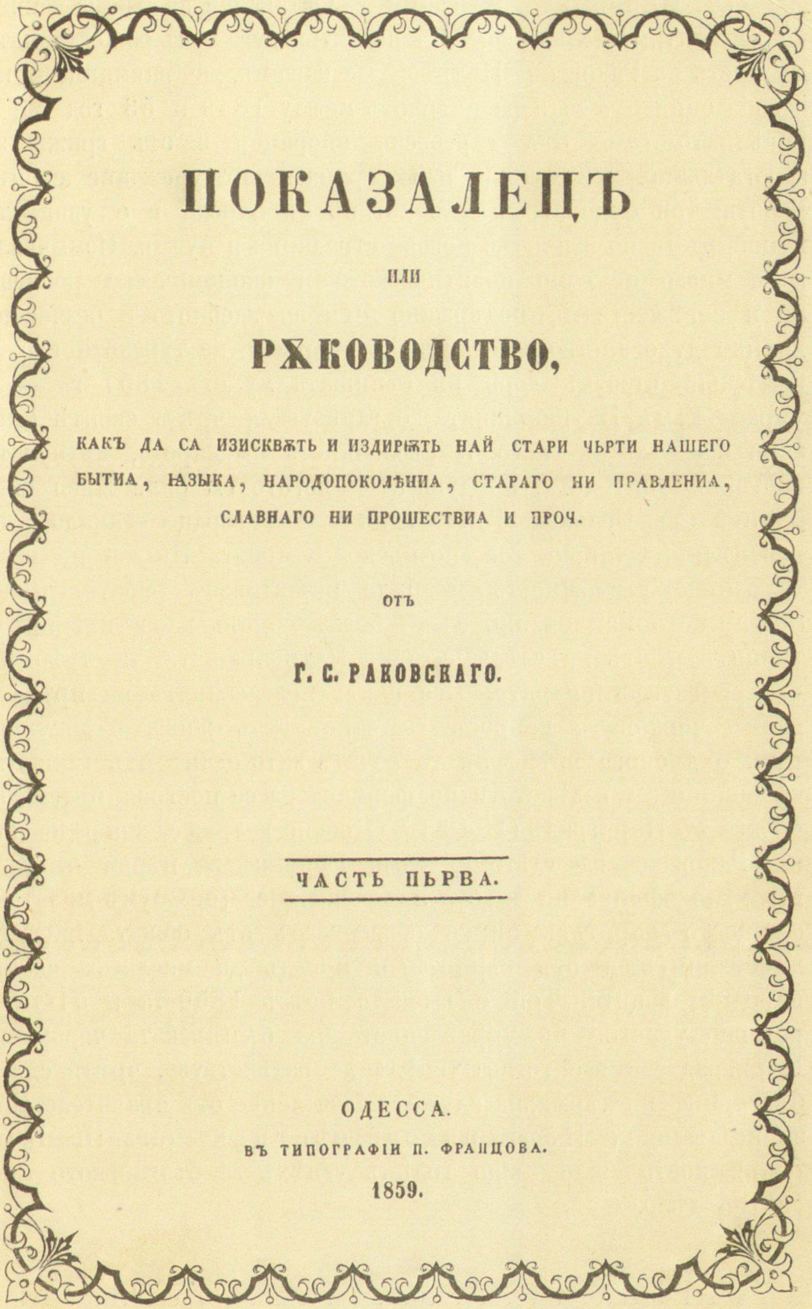

ПОКАЗАЛЕЦЪ

ИЛИ

РѪКОВОДСТВО,

КАКЪ ДА СА ИЗИСКВѪТЬ И ИЗДИРѬТЬ НАЙ СТАРИ ЧЬРТИ НАШЕГО
БЫТИА, ѨЗЫКА, НАРОДОПОКОЛѢНИА, СТАРАГО НИ ПРАВЛЕНИА,
СЛАВНАГО НИ ПРОШЕСТВИА И ПРОЧ.

ОТЪ

Г. С. РАКОВСКАГО.

ЧАСТЬ ПЬРВА.

ОДЕССА.
ВЪ ТИПОГРАФІИ П. ФРАНЦОВА.
1859.

10. Заглавна страница на Показалецъ отъ 1859 г.

14. Народнитѣ въпроси. — Оставяйки на страна всичко което е интимна хроника, насъ ни интересува тукъ обществената дѣйность на Раковски. И трѣбва да кажемъ, че вниманието на освободения отъ затвора патриотъ между 1849 и 53 год. не е погълнато само отъ търговски операции и отъ грижи за забогатяване. Пѫтувайки изъ страната по уреждане своитѣ работи, той е дохаждалъ въ дотикъ съ народа и е узнавалъ непосрѣдствено всичкитѣ негови страдания и нужди. Измѫчвало го е много не само политическото и икономическо робство, но и невѣжеството, подържано отъ враждебното и безчестно грѫцко духовенство. Мисли за отхвърляне на турското иго — намѣрили отзвукъ дори въ сънищата му отъ 1851 г. — и умраза къмъ Патриаршията, организувала чрѣзъ своитѣ емисари обезбългаряването и съблачането на народа, вълнуватъ постоянно патриота, въ душата на когото сѫ били живи споменитѣ отъ Браила. „Това бѣше въ мое сърдце станало язва неизцѣлима“, пише той по-късно Иванову. Но той не виждалъ още възможность да бѫде по-активенъ работникъ на българското национално дѣло: боялъ се отъ клеветитѣ прѣдъ турцитѣ и отъ прѣслѣдването на Патриаршията, та трѣбвало да дѣйствува прикрито. Все пакъ, поставениятъ на прѣденъ планъ черковенъ въпросъ го занимавалъ живо, и документитѣ отъ онова врѣме ни го сочатъ като единъ отъ главнитѣ виновници за издѣйствуване ферманъ да се построи българска черква въ Цариградъ (1849 г.). Особено голѣма е била радостьта на Раковски, за гдѣто въ този ферманъ за първи пѫть се говорѣло официално за „булгаръ-милитане“ (не „румъ-милети“), съ което народътъ ни се обособявалъ отъ общата маса на християнитѣ и отъ гърцитѣ и могълъ да мисли за своята народна защита. Той е вземалъ прѣзъ 1850-та и 51-та г. редовно участие въ управлението на българската черква въ Цариградъ, и все тогава успѣлъ да издѣйствува, чрѣзъ единъ българинъ на държавна служба, позволение отъ правителството за издаване на Цариградски вѣстникъ (отъ Ив. Богоровъ), което било сѫщо голѣмъ успѣхъ за българското просвѣтно дѣло.

Глава II

Емигрантъ до животъ (1854—1867)

1. Кримската война. — „До 1853 лѣто живѣхъ въ Цариградъ и съдѣйствувахъ по възможность за народнитѣ наши работи“, казва Раковски. Скитането му изъ България като ‚гюмрюкчия и панаиръ-агасѫ“ (вж. точка 42 на скицата за Житието) не убива ни най-малко страстьта му за патриотическа дѣйность, само че той не вижда възможность за нѣщо по-опрѣдѣлено, което да го накара да напусне тъй чуждитѣ на характера му прѣдприятия. Да се захване за чиновнишка кариера — макаръ да има за това благоприятни изгледи, при отличнитѣ му връзки съ министри и други влиятелни лица — той сѫщо не мисли. Той не е омѣсенъ отъ тѣстото на Богориди и Кръстовича и нѣма тѣхната измѣрена ревность за народополезна работа, както и тѣхния търпеливъ опуртюнизъмъ. За него не би могло да се каже това, което Кръстовичъ казва за Богориди, въ писмо отъ 9 януари 1844: „Този изряденъ мѫжъ, бихте ли го повѣрвали? люби прѣмного отечеството наше и би му сторилъ голѣми добрини, ако би се небоялъ да му не положатъ нѣкоя лоша мисъль къмто царството, която е далечъ да има, като мѫжъ смисленъ и разуменъ“. За него не би могло сѫщо да се мисли и това, което казва Найденъ Геровъ за Кръстовича въ писмо отъ 15 май 1857: „Добъръ българинъ, но всичко върши опипомъ . . . защото е чиновникъ на Капията. . . Затова той не се мѣси въ такива голѣми работи, каквото що искатъ нашитѣ, духовенство независимо и пр.“ Раковски не знае любовь наполовина, той не би могълъ да примирява родолюбието си съ подкрѣпа на тиранитѣ, и чака само случая, щастливия и убѣдителенъ поводъ, за да захвърли и „илтизамджилъкъ“ и „ресумати“ и фабрични постройки, въ името на високия оня дългъ, станалъ за него „язва неизцѣрима“.

Поводътъ не закъснѣва много. Конфликтътъ между Високата Порта и Русия въ 1853 година се схваща отъ всички будни българи като началото на края. Увѣренъ, че е ударилъ часътъ на освобождението, Раковски подиря начинъ да бѫде полезенъ. Ако по-рано той е подържалъ връзки съ полскитѣ емигранти въ Цариградъ, на чело съ Михаилъ Чайковски (послѣ Садъкъ-паша), и е гледалъ да спечели чрѣзъ тѣхното застѫпничество нѣщо за черковната ни автономия, сега той разбира необходимостьта да скѫса съ враговетѣ на Русия и да се постави въ услуга на нейната политика. Дипломатическитѣ недоразумѣния между Петербургъ и Цариградъ сѫ никнали тъкмо на почвата за покровителство на православнитѣ християни въ Турция. Срѣщу привилегиитѣ които добива Франция въ светитѣ мѣста — и Наполеонъ III. прави външна диверсия, за да затвърди положението си вѫтрѣ и да привлече клерикалитѣ — Русия иска припознаване и разширяване на своитѣ традиционни права. И тя може да бѫде толкова по-дръзка, че е отбѣлѣзала прѣди това голѣми успѣхи въ външната си политика. На 16 февруари 1853 год. въ Цариградъ пристига съ блѣскава свита князъ Меншиковъ, за да врѫчи на великия везиръ исканията на Русия за ограничаване правата на католицитѣ върху Божия гробъ и за признаване прѣдимство на Русия въ защитата на балканскитѣ християни. Исканията му биватъ отхвърлени. Франция и Англия, еднакво заплашени въ своитѣ колониални интереси чрѣзъ надмощието на Русия, съвѣтватъ Портата за неотстѫпчивость. И Меншиковъ, по заповѣдь на императоръ Николай I., прѣкѫсва сношенията си съ турското правителство и напуска Цариградъ прѣзъ май 1853 г. На 14 юни с. г. Николай I. издава манифестъ за завземането на дунавскитѣ княжества, като залогъ за изпълнение на задлъженията отъ турска страна; той заповѣдва на войскитѣ си да нахлуятъ въ Ромъния. Турция обявява тогава война на Русия. Войскитѣ ѝ, подъ началството на Омеръ-паша, минаватъ Калафатъ, и при Четате става голѣмо сражение, съ загуба за руситѣ. Поради намѣсата на Англия и Франция, които сключватъ съюзъ съ Турция, Русия се вижда принудена да изтегли войскитѣ си отъ Влашко. Театъръ на военнитѣ дѣйствия става тогава полуостровъ Кримъ, гдѣто съюзната флота и сухопѫтнитѣ войски на Турция, Англия и Франция водятъ упорити сражения за прѣвземането на Севастополъ, което и сполучватъ на 30 августъ 1854 г. Виждайки срѣщу себе си една разширена коалиция на европейскитѣ сили, Русия се вижда принудена да иска миръ. Той бива подписанъ на 18 мартъ 1856 г. въ Парижъ. Още прѣди това, на 18 февруари с. г., султанътъ избързва и издава т. н. Хати-хумаюнъ, съ който се обѣщавало на християнитѣ равноправие въ данъци и военна тегоба, свободенъ достѫпъ на държавна служба, лична неприкосновеность, привилегии на народнитѣ черкви, и други подобни нѣща. Но всичко това е било само срѣдство да се избѣгне намѣсата на Европа, и Хати-хумаюнъ остава сѫщо тъй мъртва буква, както е билъ и прокламираниятъ въ Гюлхане Хати-шерифъ отъ 1839 г., съ прѣдвиденитѣ въ него реформи, т. н. Танзиматъ.

Заслужва да се отбѣлѣжи, че въ сраженията около Севастополъ и на други мѣста въ редоветѣ на руската войска вематъ живо участие българскитѣ волентири, повече отъ 4000 души. Обучени и облечени военно, тѣ си спечелватъ благодарностьта на князъ Горчаковъ, командуващъ рускитѣ войски въ Ромъния и инициаторъ за образуването на този спомагателенъ корпусъ. Особено се отличилъ приятельтъ на Раковски, Иванъ Кишелски отъ Котелъ, който проникналъ въ лагера на англичанитѣ, проявилъ рѣдка неустрашимость и билъ награденъ затова съ високъ орденъ и златна сабя, а послѣ достигналъ и генералски чинъ.

2. Турски чиновникъ и хайдутинъ. — Пристигането на князъ Меншиковъ въ Цариградъ „запалило общъ възторгъ“ у българитѣ, разказва Раковски — „и всѣки българинъ съ радость чакаше и вече бѣше увѣренъ за своето освобождение отъ турското иго“. Нестига, че българитѣ подали на руския пратеникъ единъ мемоаръ за прѣпращане до императора — гдѣто се молѣло за национално духовенство и се изтъквали злоупотрѣбитѣ на Патриаршията — тѣ помислили какъ по-реално да съдѣйствуватъ за успѣха на своитѣ освободители, когато се започнатъ военнитѣ дѣйствия. Раковски челъ прокламацията, издадена на български въ Букурещъ отъ генералъ-фелдмаршала Паскевичъ-Ерofficeански, съ която се възвѣстявало на „единороднитѣ братя“, че единствената цѣль на господаръ-императора била да защити християнската черква и нейнитѣ православни чада отъ враговетѣ имъ; и той е изваденъ отъ разочарованието и бездѣйствието си. Скрититѣ сили сѫ наново освободени, и той пакъ принадлежи на себе си, на борческия си темпераментъ, на призванието си. Организаторъ съ опитность, той рѣшилъ да състави съ нѣколцина съидейници, смѣли хора, едно „тайно общество“, задачата на което била: да подготви народа за дѣйствие, когато руситѣ минатъ въ българскитѣ прѣдѣли, и да прѣдпази този народъ отъ злоупотрѣбитѣ на турскитѣ войски. За постигане на цѣльта членоветѣ на обществото постѫпили на турска служба. Самъ Раковки билъ назначенъ отъ министъръ Мехмедъ-Али за „пръвъ тълмачъ“ (драгоманъ) при главната военна квартира въ Шуменъ, отъ гдѣто послѣ заминалъ за Видинъ и Калафатъ. По пѫтя си той учрѣдилъ съгледателска мрѣжа въ много градове и села: Шипка, Габрово, Търново, Шуменъ, Русе, Свищовъ, Враца, Видинъ. Стигналъ въ Калафатъ и заелъ поста „башъ-терджуманъ“ при Ахмедъ-паша, той изпратилъ помощника си Иванъ Бацовъ прѣзъ Сърбия и Влашко въ руската войска, „да съобщи нашето намѣрение дѣ подобно“. Но още не успѣлъ да почне услугитѣ си на славянското дѣло, той бива издаденъ отъ „непріятели нѣціи“, внезапно арестуванъ и откаранъ въ Шуменъ.

Омеръ-паша искалъ отначало да разстрѣля Раковски като руски шпионинъ; но понеже терджуманинътъ-българинъ билъ назначенъ съ царски ферманъ, принудилъ се да го прѣпрати на сѫдъ въ Цариградъ. Но до Цариградъ Раковски нѣмалъ намѣрение да стига — той знаялъ какво го чака тамъ. Ето защо на пѫть прѣзъ Балкана „желѣзовързаниятъ“ се изтръгналъ отъ стражата и хваналъ горитѣ. Какъ е станала тази избава отъ явна смърть, положително не знаемъ. Ако вѣрваме на Киро Стояновъ, сестринецъ на Раковски, помогнали му котленски приятели, тъй като Раковски спиралъ въ бащината си кѫща и тамъ подготвилъ бѣгството си изъ дебритѣ на „наша Стара майка планина“. Василъ Стояновъ, черпейки може би отъ спомени на самия Раковски, ни прѣдава единъ романтиченъ разказъ за смѣла борба съ стражата още прѣди достигане на Котелъ, въ Ришкия проходъ. Кога да прѣспятъ, именно, въ едно българско село, Раковски купилъ на войницитѣ-турци всѣкакво пите и съ помощьта на една пила захваналъ да изпилява веригитѣ си. Но войнцитѣ се събудили, и тогава Раковски, като разкѫсалъ съ сила веригитѣ си, побѣгналъ съ по-голѣмата

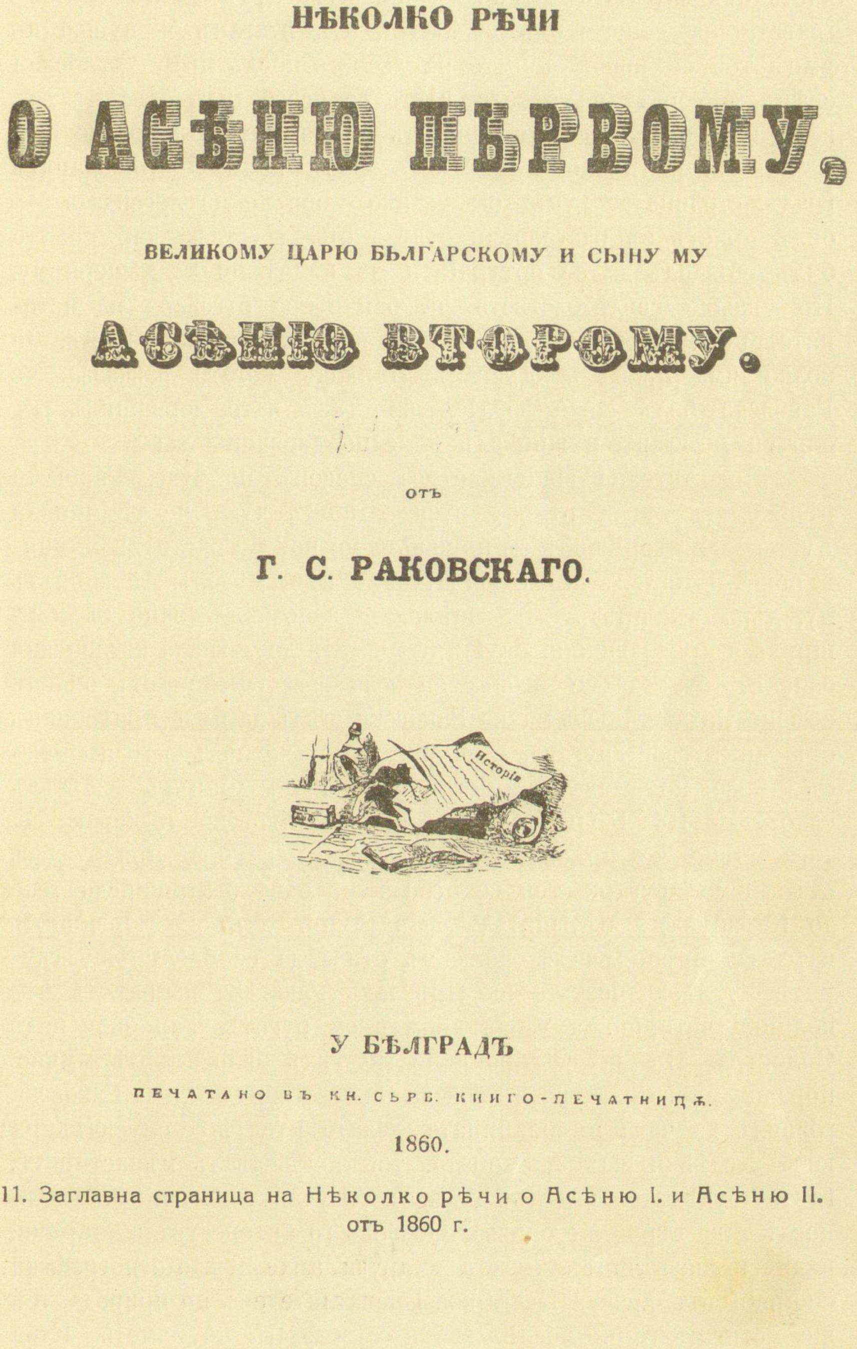

НѢКОЛКО РѢЧИ

О АСѢНЮ ПЪРВОМУ,

ВЕЛИКОМУ ЦАРЮ БЪЛГ̀АРСКОМУ И СЫНУ МУ

АСѢНЮ ВТОРОМУ.

ОТЪ

Г. С. РАКОВСКАГО.

У БѢЛГРАДЪ

ПЕЧАТАНО ВЪ КН. СЪРБ. КНИГО-ПЕЧАТНИЦѪ.

1860.

11. Заглавна страница на Нѣколко рѣчи о Асѣню I. и Асѣню II. отъ 1860 г.

часть отъ желѣзото на крака навънъ, слѣдъ като отрѣзалъ главата на едного отъ стражата. Съ ятаганъ и пушка въ ръцѣ той си пробилъ пѫть на двора и поелъ прѣзъ дълбокия снѣгъ за гората надъ село, гдѣто се освободилъ съвсѣмъ отъ веригитѣ си. Но да се крие въ планината зимѣ не могълъ, и най-сигуренъ ще му се е сторилъ пакъ многолюдниятъ градъ, столицата. Тукъ той — ако вѣрваме на легендата — билъ приетъ съ разтворени обятия отъ Мустафа-бей, комуто билъ обѣщалъ да се потурчи и да се ожени за дъщеря му. Но доколко свидѣтелството на бай Кира отговаря на истината, не можемъ да провѣримъ вече, както не знаемъ, доколко има право и Драганъ Цанковъ, когато разказва, че Раковски билъ се прѣоблѣкълъ тогава като дервишинъ, съ обръсната глава, и живѣялъ въ едно дервишко теке.

Положително знаемъ едно: спасенъ по чудо, Раковски рѣшилъ да търси отново руситѣ, щомъ чува, че тѣ минали Дунава. И въоръжилъ съ помощьта на попъ Христо 12 момцихъшове, потеглилъ на 18 юни 1854 г. къмъ сѣверъ. Дневникътъ му, държанъ прѣзъ това врѣме, ни запознава точно съ маршрутъ и приключения. За 12 дни четата достигнала котленския балканъ, безъ да се отбива по села и странейки отъ опасни срѣщи. Веднажъ безъ малко Раковски щѣлъ да бѫде притрепанъ отъ единъ свой другарь, незнайно защо: четникътъ го цапналъ съ дърво по главата, да го прѣбие, но ударътъ излѣзълъ слабъ. — Въ Горски Пѫтникъ Раковски съобщава за това врѣме, че, прѣоблеченъ въ турски дрехи и придруженъ отъ трима другари, той се отбилъ въ едно бекташийско теке до Карабунаръ и изпиталъ фанатичния духъ на дервишитѣ, като се прѣпоръчалъ, че самъ отива да се бие срѣщу гяуритѣ. Отъ околностьта на Прѣславъ Раковски изпратилъ нѣколцина четници, да узнаятъ кѫдѣ сѫ руситѣ. Тия били подъ Силистра. Но да се проникне до тѣхъ било твърдѣ мѫчно, поради многото турски войски изъ Добруджа, и Раковски рѣшилъ да чака въ планината, докато руситѣ се спуснатъ на югъ. Ходѣйки изъ планината, той посѣщавалъ мънастиритѣ, гдѣто будѣлъ народенъ духъ, и изучавалъ мѣстата, които послѣ така вѣрно ще описва. Особено го интересували старини, надписи, названия на мѣста и други археоложко-етнографски спомени отъ древна България. Впечатлителенъ по природа, той ще може дълго по-послѣ да ги възсъздава по паметь. Една срѣща съ неграмотенъ овчарь, който знаялъ да отбѣлѣзва на рабошъ съ черти всичко поржчано, се запечатала силно въ паметьта му: тя е за него откровение върху нашата писменность прѣди приемането на християнството (срв. стр. 716).

Надеждитѣ на Раковски за успѣхъ на руския походъ и повдигане на българитѣ рухнали съвсѣмъ неочаквано. Той узналъ, че рускитѣ войски се оттеглили отъ Дунава. „Това зарази мое сърдце и ме докара въ отчайность. Но нѣмаше що да сторя. Трѣбваше търпение и да се ищи срѣдство за отбѣгване отъ тамо“. Да се остане съ четата въ гората било трудно — настжпвала есень; да се върви напрѣдъ — невъзможно. Раковски разпусналъ тогава другаритѣ си на зимовище, а самъ се прибралъ тайно нѣйдѣ въ гората край Котелъ — съврѣменници твърдятъ, че това било на дарацитѣ. „Оставамъ самъ въ гората“, бѣлѣжи той кжсо въ скицата за житието си. Колко е траяло това прѣстояване вънъ отъ село, не знаемъ. Казватъ — 2 или 3 седмици. Но почнало да става студено, и Раковски билъ принуденъ да се скрие въ кжщата на по-голѣмата си сестра Нанка. Това станало прѣзъ м. септември.

3. Скритъ въ Котелъ. — Въ Котелъ Раковски прѣкаралъ 4 мѣсеци, безъ да бжде издаденъ или безпокоенъ отъ нѣкого. Колкото му е било драго да бжде между своитѣ и край домашното огнище, отново прѣнесенъ въ оная поезия на патриархалния битъ и на родната българска рѣчь, която тъй често гали душата му въ изгнание, толкова той ще е билъ покрусенъ отъ несполуката на прѣдприятието си. Прѣзъ това наложено отшелничество той е нѣмалъ какво да прави, освѣнъ да се отдаде пакъ на занятията, които му ставатъ скжпи още въ Цариградъ, слѣдъ пристигането на князъ Меншиковъ. Опозналъ страданията на народа и намразилъ търговията си, той е почувствувалъ въ себе си писателски наклонности. Нима и другитѣ голѣми родолюбци, които му служатъ за примѣръ, не сж едноврѣменно и хора на просвѣтата и практически апостоли? Подобно на Неофита Бозвели, авторъ на Мати Болгария, той седа да пише една България страждуща и споменитѣ си отъ затвора. И прѣкжсналъ неволно тия книжовни трудове, поради избухване на войната, той ги подновява въ Котелъ. Той е прѣди всичко поетъ: иска да бжде поетъ. Една юнашка поема, която черпи сюжетъ отъ прѣсния опитъ на войводата и отъ четенитѣ нѣкога новогръцки поети, пѣвци на свободата, лежи на прѣвъ планъ. Отъ Венелина той е могълъ да узнае, какъвъ е „природниятъ изворъ на епопеята“ (срв. обявлението и на Т. Шишковъ въ Цариградски Вѣстникъ 1853, брой 148), а отъ романтицитѣ — да усвои убѣждението, че „поезията е била първото занимание на човѣшкия родъ“ и най-цѣнната и нетленна придобивка на културното развитие. Своя „повѣствателенъ спѣвъ“ Горски Пѫтникъ той започва още вънъ отъ Котелъ, въ мѣстностьта Орань — гдѣто пише и незапазеното стихотворение „Утѣшение“ — а завършва го въ селото, на 25 ноември 1854 г. Все тогава, и навѣрно слѣдъ написване на поемата, той работи надъ мемоаритѣ си Неповиненъ българинъ. И ако стиховетѣ той пише съ старинска азбука, архаизирайки външно езика си, прозата на споменитѣ той прѣдава съ новата гражданска азбука при което почеркътъ му съвсѣмъ не напомня сетнѣшния ѫгловатъ и грубъ рѫкописъ.

Редомъ съ тая литература, назначена да дѣйствува върху сърдцата и да буди копнежъ за свобода, Раковски посвещава не малко време и на научни издирвания. История, езикъ, народенъ битъ го интересуватъ живо, пакъ като срѣдство да се раздвижи националния духъ. „Другитѣ науки, които до сега сѫ се усъвършенствували въ Европа, лесно и всѣкога могатъ се уведи и въ нашъ народъ, . . . но за народната книжнина трѣбва ние сами българитѣ да работимъ и да си я диримъ и изслѣдваме. Нейнитѣ източници сѫ въ насъ българитѣ и другадѣ ги нѣма! Азъ съмъ отколѣ обърналъ на това всичкото си внимание“, пише Раковски на 23 декември 1860 г. Още като ученикъ въ Цариградъ, както видѣхме, той слѣди за работитѣ на Априлова, за старобългарскитѣ грамоти, за българската история на Венелина. Сега, въ Котелъ, той търси всичко, което може да изброди въ българската и руската книжнина върху въпроситѣ на нашата история; издирва стари рѫкописи, надписи, лѣтописи и попада на Паисия и на други документи; изучава старобългарскитѣ и срѣднобългарскитѣ текстове, които сравнява откъмъ езикъ съ новобългарски; записва народни пѣсни; разпитва за народни обичаи, археложки паметници, и т. н. Прѣдъ него се носи миражътъ на древната българска просвѣта и той блѣнува за новъ разцвѣтъ на българската словесность — както това е ясно

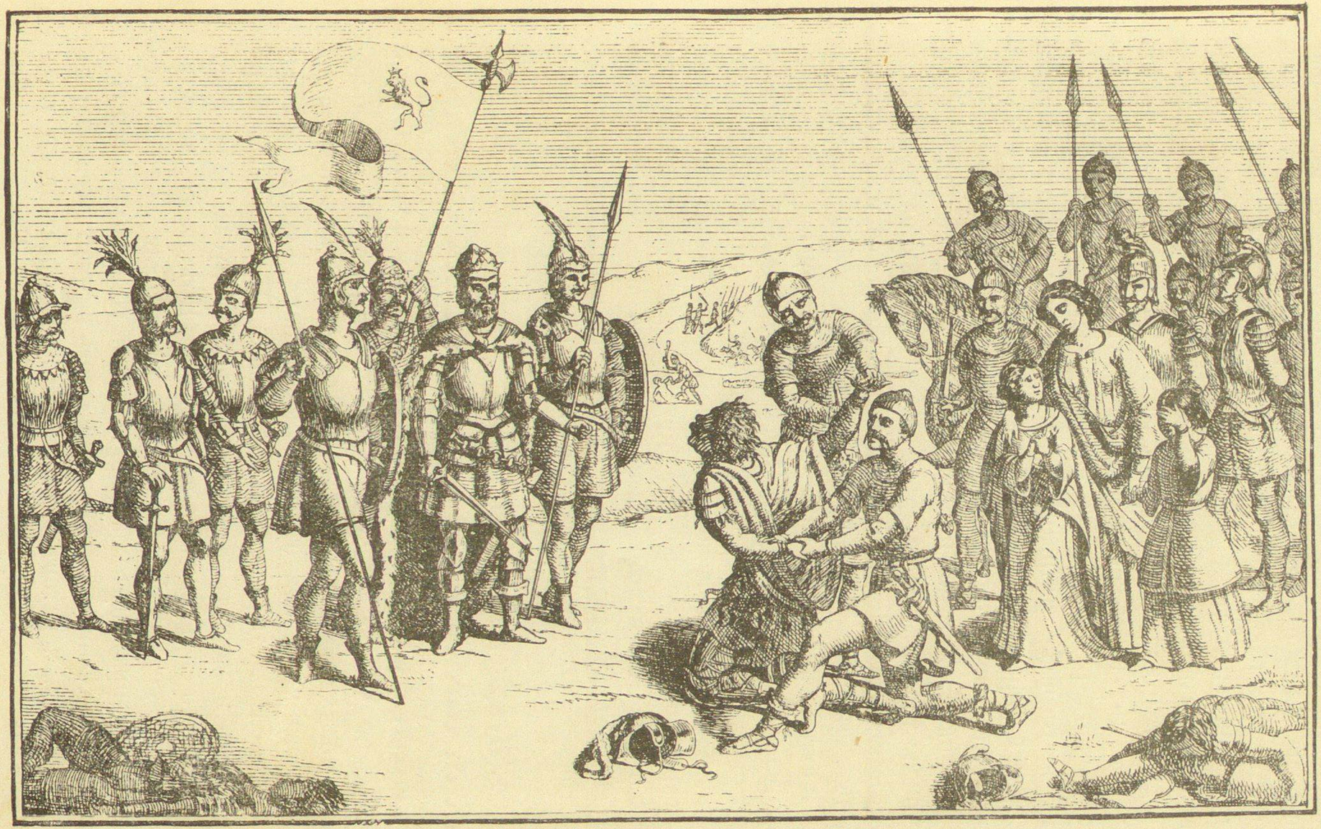

12. Картината на Н. Павловичъ, приложена къмъ Нѣколко рѣчи о Асѣню I. и Асѣню II. (1860): „Іѡанъ Асѣнь царь и самодрьжецъ Българъмъ сынъ стараго Асѣнѧ царѧ разбива въ Руманиѭ войскѫ грьцкѫ и самаго царѧ Кюръ Тодора Комнина улови съ всѣмы болѣри и домородствомъ ѥго, въ лѣто 1230“.

изказано въ поемата му отъ 1854 год. Проникнатъ отъ съзнанието, че всѣки образованъ българинъ трѣба да работи за разпръсване на мрака, въ който е обвито миналото ни, за да се долови контюнентета на народното ни развитие и да се начертаятъ домогванията ни въ бѫдаще, той се посвещава съ екстаза на студии, отнапрѣжъ убѣденъ, че ще открие голѣми тайни.

Въ Котелъ Раковски е прѣживѣлъ часове на оная дълбока и чиста радость, която изпитва изслѣдовательтъ, прѣхласнатъ въ своитѣ издирвания. Тя се е засиляла отъ живата старина на праздницитѣ, суевѣрията и пѣснитѣ, които младиятъ етнографъ е наблюдавалъ или записвалъ, скритъ въ тѣсната си келийка, съ едно прозорче къмъ пѫтя. И прѣзъ пѫтя, отсрѣща улицата, сѫ ставали често седѣнки на момитѣ, съ неизбѣжнитѣ пѣсни прѣзъ нощьта, въ които се е заслушвалъ жадно затворникътъ. Но тази радость е била затъмнявана неведнажъ отъ мрачни размисли или отъ горчива тѫга: наймѫчителна за чувствителния младежъ ще е била сцената, когато на едни волски кола биватъ изнесени всички вещи на покойния му баща, келими, черги, бакъръ, дрехи, за да бѫдатъ продадени на търгъ прѣдъ конака отъ неукротимитѣ въ враждата си чорбаджии. Отъ цѣлото това наслѣдство бива спасенъ само капутътъ съ лисичи кожи — емблема на чорбаджийския санъ на Стойка — който Раковски послѣ облича, за да си бие шега.

4. Букурещъ и Нови-Садъ. — Стоенето въ Котель не е могло да продължи по-дълго. То е ставало опасно, щомъ взело да се почува изъ село за скрития хайдутинъ; то е било и безпрѣдметно, щомъ една легална дѣйность въ Турско е била напълно изключена за компрометирания и разоренъ прѣдприемачъ. Но кѫдѣ да бѣга той? Най-близко е лежало Влашко, съ толкова прѣселени българи, които биха оказали помощь, и съ условия за една емигрантска дѣйность. Прѣоблеченъ, добрѣ въорѫженъ и каченъ на конь, Раковски напуска една нощь скривалището си и пристига въ Свищовъ. Прѣдава се, че заминалъ тъкмо срѣщу Коледа, когато всички били заети съ посрѣщане на праздника; извѣстно е, че на Нова-година той се е намиралъ въ Свищовъ, гдѣто пише единъ патриотически маршъ въ честь на императоръ Николай I. Добри приятели го улеснили да прѣхвърли Дунава и да се озове въ Букурещъ. Ромъния тогава била окупирана отъ австрийски и турски войски, и той е трѣбвало пакъ да се крие. Намислилъ да иде въ Русия, но нѣмалъ срѣдства. И понеже историята на браилския учитель не била забравена въ Букурещъ, той се оттеглилъ да живѣе въ мушията на братовчеда си Никола Балкански, въ с. Станоя. „Тамо се веки занимавахъ въ книжевность“, бѣлѣжи Раковски. Все още съ вѣра, че руситѣ ще излѣзатъ побѣдители, той пише стихове, въ които изказва прѣзрението си къмъ европейскитѣ крѣпители на турския деспотизъмъ, величае руския императоръ като освободитель на България и чака отъ 1855 година, да почне съ нея нова ера за българския народъ. Неочакваното за него падане на Севастополъ, естествено, понижава настроението му и му вдъхва страхове за изхода на войната. А мирътъ, сключенъ въ Парижъ, съвсѣмъ прогонва лелеяния блѣнъ за освобождение на отечеството.

Неизвѣстно защо, Раковски напуща Ромъния прѣзъ 1856 г. Най-напрѣдъ той спира въ Бѣлградъ, послѣ заминува за Нови-Садъ (въ Австрия), гдѣто се бави и по-дълго. Киро Стояновъ разказва за едно убийство въ Станоя — Раковски прѣтрепалъ съ дърво единъ влахъ, за гдѣто задѣвалъ момитѣ — и за опитъ на нѣкой си Чолакъ-Никола, подкупенъ отъ патриаршията, да убие Раковски въ Бѣлградъ, както и за постѫпки на турското правителство прѣдъ сръбското, да му прѣдаде обвинявания въ бунтовничество и за неизплатени дългове на Мустафа-бей; но всичко това не може вече да се провѣри, макаръ да не сочи тъй фантастично, както други нѣкои епизоди изъ живота на Раковски, съобщени отъ разни лица.

Въ Нови-Садъ Раковски има намѣрение да продължи своята писателска дѣйность. Още въ Букурещъ той е взелъ рѣшение за „открита борба съ турското правителство чрѣзъ пресата и сабята“. Но въ движение се туря на първо врѣме само пресата, въ смисълъ че той замисля единъ вѣстникъ и пише ту стиховетѣ на поемата Раданъ и Бояна, ту публицистиката на Прѣдвѣстникъ Горскаго Пѫтника, ту други нѣща, съ наученъ характеръ, които постепенно ще видятъ свѣтъ. „Началото“ на открита борба не означава прѣломъ въ духа на Раковски, защото той всѣкога е билъ борецъ и само обстоятелствата на живота му и на политиката го каратъ по-прѣди, да изостави врѣменно нелегалнитѣ пѫтища. За смѣна на два лозунга: еволюционенъ до Кримската война и революционенъ слѣдъ това, може да се говори само ако не бѣха македонското дружество и браилската случка. Но анализата на дѣла и мисли отъ 1841 година насамъ ни убѣждава, че Раковски само частично изневѣрява на своята програма като общественикъ, и че мѣни тактиката си, въ зависимость отъ условията, но не крайната цѣль. Формулата на неговия жизненъ идеалъ е начертана дълбоко и отъ рано въ душата му и тя само бива доразвита отъ влиянията, изпитани по-късно. въ чужбина. А това означава невъзможность да се дирятъ рѣзки прѣходи въ мирогледъ и дѣйность. Той е просвѣтитель и бунтовникъ ту едноврѣменно, ту едно слѣдъ друго, ако обстоятелствата налагатъ — но безъ да е имало раздвоение и колебание въ съкровенитѣ мисли. Колебание има само въ похватитѣ, въ пригажданията — защото до 53-та година той се залавя и за учителство, и за търговия, щомъ врѣменно нѣма почва за друго. По-скоро бихме могли да говоримъ за едно постепенно тържество на волята за непримирима борба, за единъ процесъ на уясняване самопознание, което започва около 1837 г. и завършва съ рѣшението отъ 1855 година. Веднажъ достигната точката на окончателно самоопрѣдѣление, мѣсто за случайности и отклонения нѣма, и Раковски ще слѣдва неумолимо гласа на съвѣстьта си. Линията на живота му въ миналото е схваната отъ него правилно, и той дири сега логичното ѝ продължение, едничко съобразно съ характеръ и убѣждения.

Въ Нови-Садъ Раковски намира благоприятни условия за по-сериозни литературни и научни занятия, тукъ той може да реализува и плана си за публистична дѣйность, като основе вѣстникъ Българска Дневница. На разположение той има библиотека, гдѣто се запознава по-основно съ съчиненията на западни и сръбски филолози или историци; въ срѣщи съ учени сърби и литератори той си уяснява по-добрѣ цѣлитѣ на българското просвѣтно движение, при което особено цѣнно му е било приятелството съ Д-ръ Данаилъ Медаковичъ, свършилъ по философия въ Германия, редакторъ на два вѣстника (единъ политически и другъ литературенъ) и авторъ на популярни книги, назначени да проникнатъ всрѣдъ най-простата маса. Печатайки вѣстника си и Прѣдвѣстникъ Горскаго Пѫтника, Раковски работи надъ новата редакция на поемата Горски Пѫтникъ, събира етнографски материали, прѣвежда нѣкои общеобразователни книги (напр. една Антропология), обмисля филоложки въпроси, особено тоя за „изпра-

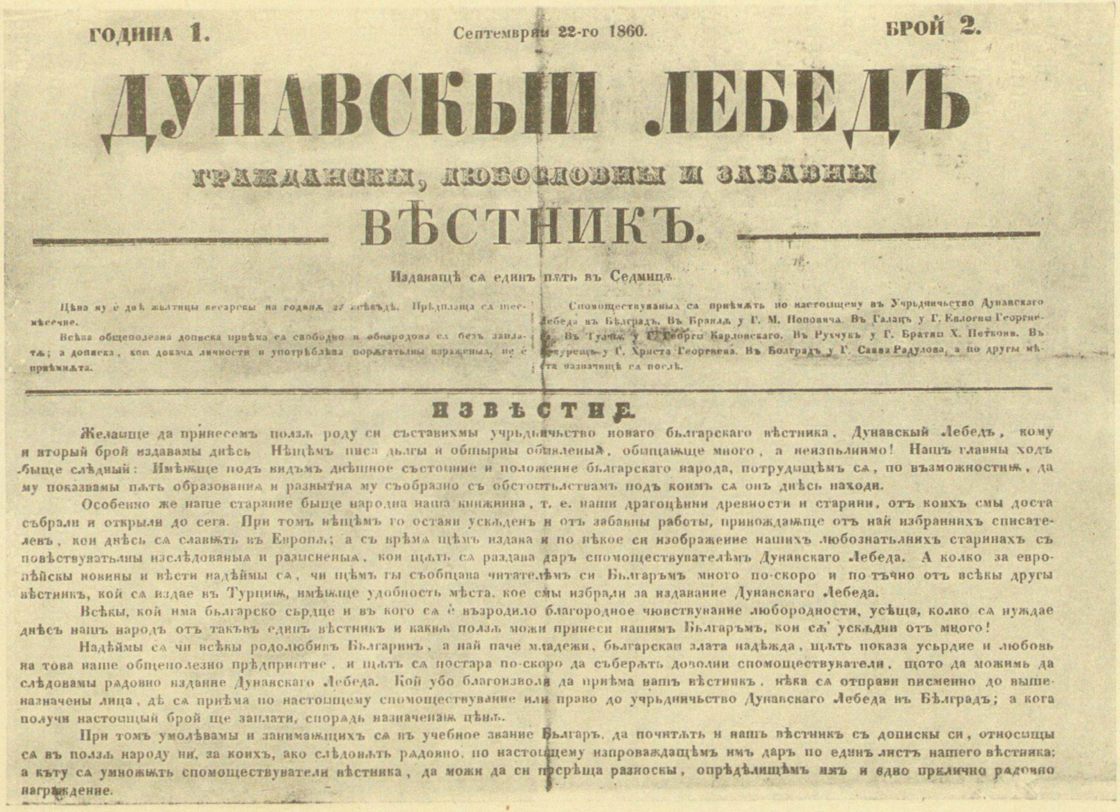

ГОДИНА 1. Септемврия 22-го 1860. БРОЙ 2.

ДУНАВСКЫЙ ЛЕБЕДЪ

ГРАЖДАНСКЫ, ЛЮБОСЛОВНЫ И ЗАБАВНЫ

ВѢСТНИКЪ.

Издаващѣ сѧ единъ пѫть въ Седмицѫ.

Цѣна му ѐ двѣ жълтицы кесарскы на годинѫ за всѣкѫдѣ. Прѣдплаща сѧ шесмѣсечно.

Всѣка общеполезна дописка приѣма сѧ свободно и обнародова сѧ безъ заплатѫ; а дописка, кои докача личности и употрѣблява порѫгателны выраженыѧ, не ѐ приѣмнѫта.

Спомоществуваныѧ сѧ приѣмѫтъ по настоящему въ Учрьдничьство Дунавскаго Лебеда въ Бѣлградъ. Въ Браилѫ у Г. М. Поповича. Въ Галацъ у Г. Евлогиа Георгиева. Въ Тулчѫ у Г. Георгиа Карловскаго. Въ Рущукъ у Г. Братия Х. Петкови. Въ Букурещъ у Г. Христа Георгиева. Въ Болградъ у Г. Савва Радулова, а по другы мѣста назначящѣ сѧ послѣ.

ИЗВѢСТИЕ.

Желающе да принесемъ ползѫ роду си съставихмы учрьдничьство новаго българскаго вѣстника, Дунавскый Лебедъ, кому и вторый брой издавамы днѣсь. Нѣщѣмъ писа дългы и обширны обявленыѧ, обещаѭще много, а неизпълнимо! Нашъ главны ходъ быще слѣдный: Имѣѭще подъ видъмъ днѣшное състояние и положение българскаго народа, потрудыщѣмъ сѧ, по възможностиѭ, да му показвамы пѫть образованиѧ и развытиѧ му съобразно съ обстоятелствамъ подъ коимъ сѧ онъ днѣсь находи.

Особенно же наше старание быще народна наша книжнина, т. е. наши драгоцѣнни древности и старини, отъ коихъ смы доста събрали и открыли до сега. При томъ нѣщѣмъ го остави усклъденъ и отъ забавны работы, приноѫждаѭще отъ най избранниxъ списателевъ, кои днѣсь сѧ славѭтъ въ Европѫ; а съ врѣмѧ щѣмъ издава и по нѣкое си изображение нашихъ любознателниxъ старинахъ съ повѣствувателны изслѣдованыѧ и разясненыѧ, кои щѫтъ сѧ раздава даръ спомоществувателѣмъ Дунавскаго Лебеда. А колко за европейскы новины и вѣсти надѣймы сѧ, чи щѣмъ гы съобщава читателѣмъ си Българъмъ много по-скоро и по-тъчно отъ всѣкы другы вѣстникъ, кой сѧ издае въ Турциѭ, имѣѭще удобность мѣста, кое смы избрали за издавание Дунавскаго Лебеда.

Всѣкы, кой има българско сърдце и въ кого сѧ ѐ възродило благородное чювствувание люборедности, усѣща, колко сѧ нуждае днѣсъ нашъ народъ отъ такъвъ единъ вѣстникъ и каквѫ ползѫ можи принеси нашимъ Българъмъ, кои сѫ' усклъдни отъ много!

Надѣймы сѧ чи всѣкы родолюбивъ Българинъ, а най паче младежи, българскаѧ злата надѣжда, щѫтъ показа усърдие и любовь на това наше общеполезно прѣдприятие, и щѫтъ сѧ постара по-скоро да съберѫтъ доволни спомоществуватели, щото да можимъ да слѣдовамы радовно издание Дунавскаго Лебеда. Кой убо благоизволя да приѣма нашъ вѣстникъ, нѣка сѧ отправи писменно до вышеназначены лица, дѣ сѧ приѣма по настоящему спомоществувание или право до учрьдничьство Дунавскаго Лебеда въ Бѣлградъ; а кога получи настоящый брой ще заплати, спорѣдъ назначенаѭ цѣнѫ.

При томъ умолѣвамы и занимаѭщихъ сѧ въ учебное звание Българъ, да почитѫтъ и нашъ вѣстникъ съ дописки си, относящы сѧ въ ползѫ народу ни, за коихъ, ако слѣдовѫтъ радовно, по настоящему изпроваждащѣмъ имъ даръ по единъ листъ нашего вѣстника; а къту сѧ умножѫтъ спомоществуватели вѣстника, да можи да си посрѣща разноскы, опрѣдѣлищѣмъ имъ и едно прилично радовно награждение.

13. Първа страница (горна половина) отъ брой 2. на Дунавски Лебедъ, 1860 г.

вянето“ на българския книжовенъ езикъ, тъкми да състави българска история, подрежда единъ рѣчникъ на български, грижи се да устрои едно „дружество словестности“, което да развие широка книжовна пропаганда, и т. н. Съзнанието на собствената неподготвеность за всички тѣзи начинания го кара да бѫде скроменъ, да се утѣшава съ добритѣ си побуждения и да иска снизхождение. Писмата му отъ това врѣме ни увеждатъ въ спънкитѣ, които трѣбва да се прѣодоляватъ, и въ усилията да се командува на поетическото вдъхновение. Тѣ ни говорятъ и за оглушки на заможнитѣ българи, когато имъ се иска парична подкрѣпа, за съчувствие между младитѣ почитатели на емигранта, за най-близкитѣ нужди на народа ни, за чието задоволяване трѣбва да помислятъ добритѣ синове на отечеството. Запознатъ съ мнозина отъ тогавашнитѣ дѣйци за просвѣта и народность, Раковски ги поощрява и заклева, обзетъ отъ вѣра въ скорошното настѫпване на новия день. „Дощѣ и нашъ златенъ вѣкъ“, „дерзайте друзи!“ провиква се той. И ако искреностьта, истинската и дълбока искреность, е първиятъ бѣлѣгъ на всички хероични натури — както мисли Карлайлъ — несъмнѣно има голѣма доза хероизъмъ въ това беззавѣтно рѣшение на Раковски да работи до послѣдно издихание за благото на своя роденъ край. За несполуки, неуспѣхи, гонения той има утѣхата на другъ единъ сподвижникъ отъ тогава, стария Славейковъ, който въ писма до свой приятель казва: „Утѣшавай се съ туй, че всички заслуживши человѣци въ свѣтътъ все сѫ били гонени и само подиръ смъртьта имъ се е познавало доброто“; „сладостно е да помисли человѣкъ, че е пострадалъ за правда“ (СбНУ. XX, 141, 27).

5. Бѣгство въ Русия. — Спокойната книжовна и журналистична работа на Раковски въ Нови-Садъ не могла да трае много. Прѣдвѣстникъ и Дневница, разпратени между емиграцията и въ България, повдигатъ жлъчката на турското правителство, и то поисква съ нота отъ австрийскитѣ власти да бѫде спрѣна по-нататашната революционна агитация. Освѣнъ това, Раковски се сношавалъ съ българитѣ въ Бѣлградъ, които подъ прѣдводителството на Иванъ Кулинъ искали да образуватъ чета и да минатъ прѣзъ 57 година въ България. Той ходилъ самъ въ Бѣлградъ, ималъ срѣщи съ сръбскитѣ министри, разбралъ, че българитѣ ще бѫдатъ изкористени за сръбскитѣ интереси (въ борбата между двѣтѣ династии, Кара-Георгиевичи и Обреновичи), и посъвѣтвалъ пламналитѣ глави да стоятъ мирно. Авторитетътъ му билъ вече голѣмъ. Арестуванъ отъ австрийската полиция, за да бѫде прѣдаденъ на пашата въ Бѣлградъ, Раковски успѣлъ да се освободи чрѣзъ краснорѣчиви доводи, че е гръцки поданникъ и че по-добрѣ било да го убиятъ, нежели да го прѣдаватъ на варваритѣ. „Вселукавитѣ нѣмци“ го пощадили и го пуснали въ Ромъния. Българитѣ отъ Галацъ го посрѣщнали радушно. Тѣ възприели плана му за едно „учебно българско общество“, което да издържа училище въ града, да основе печатница, да издава книги и да уреди една българска редакция въ Белгия, която да продължи вѣстникъ Дневница на французки и на български; князъ Николай Богориди, намѣстникъ на молдавския господарь, удобрилъ нѣкои точки отъ този планъ; но внезапно дошло прѣдписание отъ Австрия до князя, да се хване Раковски и да се откара въ Яшъ. Виждайки, че „швабската злоба“ не се е укротила, и че гръцкиятъ консулъ е слабъ, за да го защити, Раковски прибѣгналъ тогава въ „благословена земя Росіи, покровителки болгарамъ“. Границата прѣминалъ той при Кубей, гдѣто пази нѣколко дни карантина и пише за разтуха патриотически и любовни стихове, упазени на една тетрадка. Къмъ края на м. мартъ 1858 г. той е вече въ Одеса.

Въ цвѣтущия този търговски градъ, гдѣто имало голѣма българска колония и всички условия за мирна научна работа, Раковски прѣстоява цѣли двѣ години. Това е периодътъ на най-голѣмата му книжовна продуктивность. Поддържанъ материално отъ просвѣтенитѣ и състоятелни българи, които отдавна сѫ проявявали буденъ интересъ къмъ българското възраждане, взимайки особено присърдце школното дѣло и църковната независимость; настаненъ врѣменно въ дома на възторжения и щедъръ за народни работи Николай Мироновичъ Тошковъ, комуто посвѣщава послѣ Показалеца си; получилъ врѣменно служба въ духовната семинария, като надзиратель на питомцитѣ отъ България, които наглеждалъ съ строгость, държейки много на набожность и трудолюбие (П. Оджаковъ); Раковски става и руски поданникъ, съ намѣрение да се установи тукъ за по-дълго. Богатата публична библиотека, разговоритѣ съ нѣкои учени сънародници (Спиридонъ Палаузовъ), кореспонденцията съ приятели отъ България (Драганъ Цанковъ), които могатъ да му доставятъ сурови филоложко-етнографски и исторически материали — всичко благоприятствува за отпочване на една научна работа по вкуса на емигранта. „Азъ зная неговата пламенна душа и почитамъ неговото тъй да кажа неистово родолюбие, което не е всѣкиму дадено“, пише Славейковъ за него по това врѣме (27 септ. 1858 г.).

Този пламъкъ обжегва не само революционера, но и човѣка на науката. Слѣдъ като обстоятелствата сѫ прѣкѫснали неговото „тихо занятие“ въ Нови-Садъ, гдѣто носи въ сърдцето си една „непрѣстанна грижа“, гдѣто се е впусналъ въ едно „любимо поприще“, което не го оставя врѣменно да се заеме съ нѣщо друго — именно издирване началата на българския езикъ, тъй тъменъ въ производството си (срв. Ключъ българскаго языка) — Раковски намира най-послѣ въ Одеса отговора на мѫчителния въпросъ. Българскиятъ езикъ трѣбва да се разглоби до своитѣ първооснови, и то съ помощьта на санскритъ и зендъ, за да познаемъ неговото потекло и да разберемъ смисъла на неговитѣ форми. Санскритъ и зендъ, езицитѣ, на които сѫ писани индийскитѣ Веди и иранската Авеста, даватъ истинския коментаръ за разбиране на български, който пъкъ, на свой редъ — все тъй старъ като тѣхъ — ни дава възможность да обясняваме задоволително всички останали арийски езици, каквото гръцки, латински (и французки), германски и др.

Ако въ санскритъ и зендъ се крие разковничето на цѣлото сравнително езикознание, въ индоиранската митология пъкъ е даденъ оня мирогледъ и оная стара вѣра, които ни разкриватъ значението на българската народна, дохристианска религия, упазена до день-днешенъ въ обичаи, праздници, суевѣрия, пѣсни и прѣдания. Раковски е смаянъ отъ сходствата между източнитѣ паметници на религиозна мисъль и нашия фолклоръ и самоувѣрено се наема да докаже, че тия сходства датуватъ още отъ далечната епоха, когато българитѣ сѫ обитавали въ Индустанъ („Хиндистанъ“). Съзналъ важностьта на живитѣ спомени отъ праисторията, той се залавя да изучи изтънко българския народенъ битъ и българската народна словесность, и като пръвъ печатанъ опитъ пуска на свѣтъ своя знаменитъ Показалецъ (1859 г.), който прави школа между нашитѣ по-стари етнографи. Той събира материали по историята на

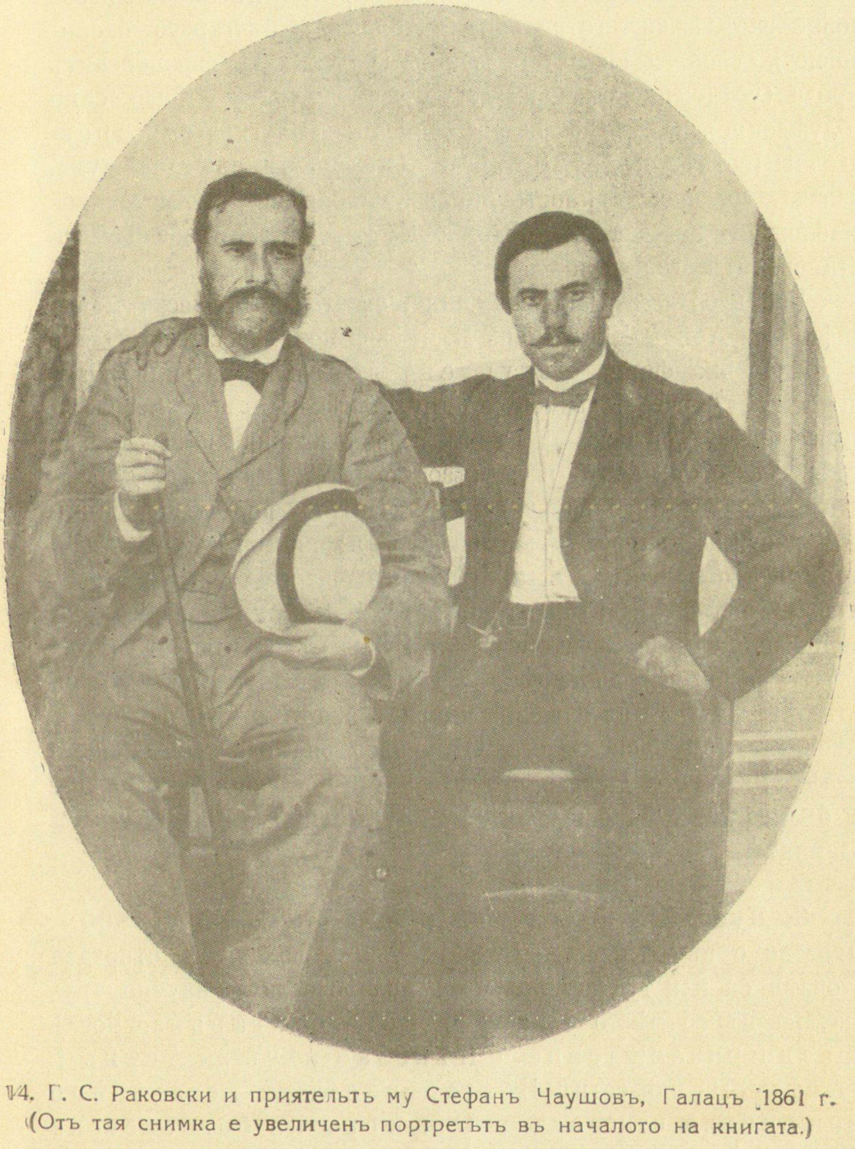

14. Г. С. Раковски и приятельтъ му Стефанъ Чаушовъ, Галацъ 1861 г.
(Отъ тая снимка е увеличенъ портретътъ въ началото на книгата.)

езика, тъкми да издаде една сбирка народни пѣсни съ „любословни забѣлѣжки“, готви една митология („българско баснословие“), уяснява си историческитѣ начала на европейскитѣ народи (убѣденъ, че всичко до сега въ науката е било само заблуждение), тъкми да издава списание Български древности (сетнѣшната „Българска Старина“): съ една дума, развива трескава дѣйность по всички линии на историко-филоложката наука и прѣдприема коренна прѣоцѣнка на установенитѣ цѣнности.

Все въ Одеса Раковски пише своята историческа монография за Асѣнь I. и Асѣнь II. и своя политически памфлетъ въ диалогична форма Изтупленъ дервишъ или източниятъ въпросъ, както и други нѣкои нѣща, невидѣли тогава свѣтъ. Той иска да издава и филоложкия листъ Дунавски Лебедъ, както и да възобнови Българска Дневница. Но руската цензура, съ нейнитѣ гръкофилски тенденции по черковния въпросъ, отъ една страна; интригитѣ на нѣкои лични врагове между българитѣ, които не сж могли да търпятъ неговитѣ диктаторски похвати и самомнѣнието му; и съображението, че печатанитѣ въ Русия нѣща нѣма да иматъ такъвъ свободенъ достжпъ въ Турско, какъвто биха имали излѣзлитѣ другадѣ въ чужбина книги и вѣстници — накарватъ Раковски да напусне Одеса. Отначало той ходи въ Влашко; послѣ заминува за Бѣлградъ, гдѣто могло по-лесно да се печата на български и било по-близко до България, за пласиране на изданията.

6. Дунавски Лебедъ. — Въ началото на мартъ 1860 г. Раковски е въ Бѣлградъ. Веднага той се залавя да отпечата готовитѣ си или тукъ съставенитѣ политически и научни трудове, на първо мѣсто Гласъ единого българина, послѣ Кратко разсжждение и Нѣколко рѣчи за Асѣнь I. и Асѣнь II., най-сетнѣ Българскиятъ за независимо свещенство въпросъ и Отговоръ на богословска гръцка брошура. Всички тѣ излизатъ до края на годината. Отъ 1 септември с. г. Раковски захваща да редактира своя седмиченъ вѣстникъ Дунавски Лебедъ — намѣрилъ най-послѣ условия за неговото свободно издаване, при подкрѣпата, която му указвало сръбското правителство, настроено враждебно къмъ Турция.

Наука и публицистика сѫ насочени къмъ раздвижване на духоветѣ въ България и къмъ разчистване на пѫтя за национална черква. Кореспонденцията на Раковски съ Йосифъ Дайнеловъ отъ това врѣме ни увежда въ всичката сложна мисъль на неукротимия въ благородния си бѣсъ апостолъ. Разочарованъ отъ европейската дипломация, която се вдъхновява само отъ користолюбие, той иска на първо врѣме да употрѣби всичкото си влияние, за да склони султанското правителство къмъ реформи, по силата на Хати-хумаюна; но скоро схваналъ, колко напразно е да се очаква прозорливость и инициатива отъ тая страна, той зове българитѣ къмъ единение и борба въ името на народностната идея. Възбудениятъ тогава черковенъ въпросъ може най-добрѣ да изиграе тая роля. Ние трѣбва да се отдѣлимъ религиозно отъ гърцитѣ: ето една спасителна идея. Ние не трѣбва да се поддаваме на униатската пропаганда и да ставаме католици, за да не цѣпимъ народа си: ето друга негова идея. И въ статии на вѣстника си и въ много глави на книгитѣ си той изсипва жупелъ върху главитѣ на униатитѣ, начело съ Драганъ Цанкова (комуто до неотдавна е пращалъ приятелски поздрави), и дава цѣлъ арсеналъ отъ исторически и канонически доводи въ полза на духовната ни автономия. Русофилъ по-рано, сега той мрази руската егоистическа политика и бичува жлъчно опититѣ ѝ да изселва българитѣ отъ Видинско, за да ги замѣсти съ кримски татари. Вънъ отъ статиитѣ на Лебеда, той печата анонимно (въ Букурещъ) и брошурата си Прѣселение въ Русия, която бива пръсната изъ между българитѣ. Всѣко народно нещастие, всѣки националенъ неуспѣхъ трови душата му и го „удря като стрѣла“.

Колкото чисти и да сѫ поривитѣ на неговата дѣйность, не липсуватъ тукъ „зависти и сплетни“, които обаче не смущаватъ патриота: той остава „всѣкога непоколебимъ на онзи пѫть, кого съмъ си веднажъ за всегда начерталъ до смърть да слѣдовамъ“ (17. V. 1861). Не го плаши и нотата на турското правителство, което го изисква отъ сърбитѣ като политически прѣстѫпникъ; защото сръбското правителство го покровителствува (24. III. 1861). На край, изваденъ отъ търпение поради безрезултатнитѣ опити за извоюване българска духовна иерархия и отъ равнодушието на Европа къмъ сѫдбата на племето му, той намира за едничъкъ изходъ отъ критическото положение — едно възстание въ Стара-планина! И той е готовъ да поведе самъ ония младежи, въ жилитѣ на които тече юнашка кръвь (21. V. 1861). Малко прѣди това, прѣзъ априлъ 61 г., той е тъкмѣлъ да обиколи нѣкои градове на Влашко, да споходи Одеса, Москва и Петербургъ, както и да иде до Виена и Парижъ. Въ Русия особено той е искалъ да въздѣйствува на официалнитѣ кржгове, да се откажатъ отъ пагубната политика на прѣселване — и въ Одеса той ималъ срѣща съ генералъ Стремоухова, безъ да сполучи нѣщо. Въ западна Европа той ималъ на умъ да обходи кабинетитѣ, отъ които зависятъ работитѣ на Изтокъ, за да имъ изтълкува българскитѣ желания и права (6. VI. 1861). Но срѣщитѣ му съ заможни българи въ Влашко не даватъ очакваната материална подкрѣпа (въ Галацъ и Браила той е билъ прѣзъ м. юли), и той отново се връща на плана си за едно политическо движение, което да изнесе насилствено на дипломатическата маса българския въпросъ. Писмата, които му идатъ отъ България, го насърдчаватъ въ тази посока. „Народъ е готовъ да жертвува и имотъ и животъ, само да се освободи . . . всѣки българинъ живѣящъ въ Цариградъ съ въздишка дума всѣки день: Ахъ!!! Раковски дѣ си! Дѣ си!“ „Тука народа не мога ви описа колко е разяренъ, готовъ е да жертвува и най-милая си българска кръвь, най-паче младежитѣ не ще можатъ да търпятъ до пролѣть“. „Брате, не може вече да се търпи поганско иго... Какво ли чакаме още? Тежко ни, ако се надѣемъ отъ европейскихъ силъ. Българский народъ е многочисленъ, храбъръ и постоянъ, но кой ще стане български Гарибалди, всѣки казва надежда е на дѣда Раковски“ (Ст. Хр. Буйновъ, писма отъ 31. V., 5. VII. и 9. VIII. 1861).

Копнежътъ на емигранта намира очакваното ехо въ сърдцата на Буйновци; въ главата на бунтовника зрѣе бързо едно смѣло рѣшение, при безизходното положение на българското дѣло и при тая обща готовность за една организована проява на собственитѣ сили. И ето че стечението на работитѣ довежда до желаното по-опрѣдѣлено становище на Раковски въ тоя смисълъ.

7. Бѣлградската „българска легия“. — На сръбския княжески прѣстолъ седи отъ септември 1860 г. младиятъ и честолюбивъ Михаилъ Обреновичъ, чието възшествие се

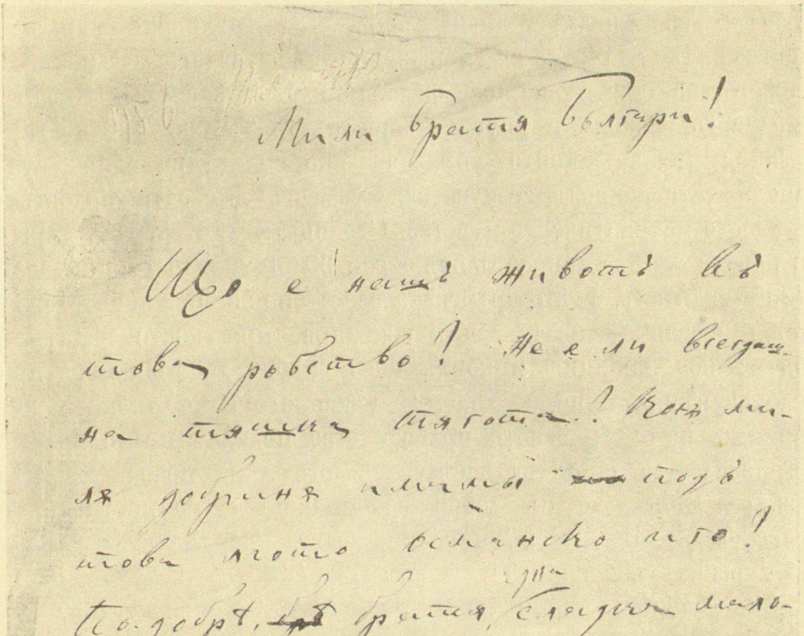

Мили братия българи!

Що е нашій животъ въ
това робство! Не е ли всегдаш-
на тяжка тягота! Кой ли-
ля добиваня плачевы ~~[illegible]~~ подъ
това лютo османско иго!
По-добрѣ, ~~въ~~ братия, славна мимо-
минутна смерть, а не дол-
говѣченъ робскы животъ
подъ тия безчовѣчны Турскы
мѫкы!

Народный Войвода
Г. С. Раковскы

15. Рѫкописенъ проектъ (началото) на позива за възстание отъ 1862 г., съ подписа на Раковски (въ края на позива).

посрѣща отъ Раковски съ една ода, въ брой 2 на Дунавски Лебедъ. Този князъ се носи съ блѣна да отхвърли турската опека надъ малката си държавица и да издигне Сърбия до стожеръ на една балканска федерация. Въ Бѣлградъ, Шабацъ, Смедерово, Соколъ и други крѣпости стоятъ още турски гарнизони; князътъ, който управлява по силата на единъ султански хати-шерифъ, се чувствува уязвенъ въ своята гордость и въ своето патриотическо чувство. Столицата му Бѣлградъ държи по неволя единъ гарнизонъ отъ около 3—4 хиляди турци, заели единъ кварталъ, гдѣто сръбската власть не значи нищо. Между сърби и турци ставатъ чести сбивания, при което падатъ и убити; коя полиция и кой законъ трѣбва да рѣшаватъ при недоразумѣнията, не се знае. Положението е до толкова нетърпимо, щото сръбското правителство подкача прѣговори съ Цариградъ, за да се издѣйствуватъ по-голѣми права. Но като разбира добрѣ, че съ добро нѣма нищо да се постигне, то подготвя дипломатически и военно една въоржжена разправа съ турскитѣ войски въ княжеството.

Схващайки вѣрно хода на събитията и посветенъ въ плановетѣ на Михаила, Раковски мисли какъ да използува политическитѣ и военни усложнения. Външни и вжтрѣшни условия му се струватъ благоприятни за едно възстание. И той се заема трескаво съ неговото подготвяне. Въ края на 1861 г. той изработва своя „Планъ за освобождението на България“, гдѣто обстойно излага какъ си прѣдставя повдигането на народа. Духътъ въ отечеството, споредъ него, е високъ; по главнитѣ градове и села сж съставени тайни комитети; волентиритѣ отъ Кримската война ще се притекатъ отново; хайдушкитѣ чети кръстосватъ Балкана; турцитѣ нѣматъ значителни войскови части и немогатъ се опрѣ сериозно; и единъ български полкъ, сформированъ отъ „укървавени въ бой люде“, до 1200 души, ще може безъ мжка да проникне отъ Княжевецъ за България, да мине по гребена на Стара-планина, да стигне до Търново и Черно море, и да повдигне 500,000 народъ, съ 100,000 пушки. Изработенъ тоя планъ, Раковски мисли да спечели разположението на Русия. Той изпраща отъ редакцията на Лебеда, прѣзъ януари 62 г., единъ мемоаръ до князъ Горчаковъ, министъръ на външнитѣ работи, гдѣто сочи пакостнитѣ послѣдици отъ българското изселване за Русия (наредено по споразумение между Русия и

Портата), изтъква сърдечнитѣ връзки между двата народа и моли великия славянски закрилникъ за милость къмъ роба. До Панайотъ Хитова пъкъ, който е въ България, той пише прѣзъ пролѣтьта с. г., да бѫде готовъ съ четата си къмъ Петровдень, защото отечеството скоро ще се освободи. Раковски разпраща емисари по разни страни на България, за да му доложатъ за настроението и да подготвятъ възстание; самъ пъкъ организува — съ щедрата подкрѣпа на богатитѣ българи въ Виена (особенно на оттеглилия се тамъ князъ Никола Богориди), въ Ромъния и другадѣ — една „Българска легия“ и едно „Приврѣменно българско началство“, кадри на бѫдащата наша армия и правителство. Сръбското правителство не е било чуждо на тая идея; нѣщо повече — то е улеснявало всѣкакъ акцията за събиране доброволци, така щото прѣзъ мартъ и априлъ почнали да прииждатъ въ Бѣлградъ момчета отъ вредъ, отъ Ромъния, Русия, Австрия, България. Събрали се 600 до 800 души, между които били Илю-войвода, Василъ Левски, Василъ Друмевъ (Климентъ), Стефанъ Караджа, Василъ Стояновъ, Иванъ Кършовски и др. Въ очакване всѣки день да бѫде обявена войната между Турция и Сърбия, Раковски написва и прокламацията си къмъ българския народъ, която ще пръсне кога мине границата начело съ корпуса си. Тя е датувана отъ 1 августъ 1862 г. и носи подписъ „народни войвода Г. С. Раковски“.

Войната се очаква затова, защото на 3 и 4 юни турскиятъ гарнизонъ въ Бѣлградъ, прѣдизвиканъ отъ нѣкои кървави насилия на сърбитѣ надъ турцитѣ, обръща топоветѣ отъ крѣпостьта срѣщу сръбскитѣ части на града и ги обстрѣлва. Сръбскитѣ войски се окопаватъ около крѣпостьта, а българскитѣ легионери, горейки отъ жажда за героизъмъ и командувани лично отъ Раковски, залавятъ една барикада. Сѫщия день Раковски билъ формално признатъ за началникъ на легията. Легионеритѣ, снабдени съ пушки и муниции, се хранѣли отъ войнишки казанъ, имали войнишки строй и проявили храбрость и дисциплина въ течение на два мѣсеца, догдѣ траяла обсадата. Облечени били тѣ въ особена униформа отъ бѣлъ шаекъ, съ левчета на калпацитѣ. Раковски, като тѣхенъ началникъ, си порѫчалъ сѫщо униформа, която правѣла впечатление съ блѣсъка си: едно тъмнозелено и едно бѣло наметало, мундиръ отъ бѣло сукно, съ червени гайтани и сърма на яката и погонитѣ, другъ мундиръ червенъ, черъ калпакъ съ левче, ботуши и т. н. Задоволявайки една отъ рано развита слабость за разкошъ и ефектна вънкашность, той се возѣлъ на собственъ файтонъ, съ конвой прѣдъ него — което може да е усилвало авторитета му прѣдъ проститѣ момчета и прѣдъ сърбитѣ, но е будѣло сѫщо недоволство у по-демократически настроенитѣ и образовани четници. Въ тая точка на вкуса си той ни напомня удивително своитѣ чичовци, които, като наслѣдили голѣмо богатство, „впустили се", както разказва самъ Раковски, „въ голѣми разноски, въ военни великолѣпия, да яздатъ най-добри коне и да носятъ най-скѫпоцѣнно орѫжие, издържающи и по нѣколко си войника и слуги наоколо си". Доколко самолюбивиятъ и гордъ войвода е прѣдвкусявалъ така славата на единъ български Гарибалди, може лесно да се мисли. Дали той отива и по-далечъ въ своитѣ нескромни желания, за да си въобрази, че трѣбва да стане единъ день князъ на България — както вѣрватъ нѣкои съврѣменници отъ легията — не може да се каже съ сигурность. Всѣкакъ, отъ това, че той говори съ ирония въ Лебеда за гръцкия князъ-авантюристъ Пичипиосъ, съ лъжливо родословие (ужъ наслѣдникъ на Исакъ Комненъ!), не може още да се заключи за липсата на прѣтенции у единъ трѣзвенъ и заслужилъ народенъ вождъ, добрѣ освѣдоменъ на какво длъжатъ високия си постъ Карагеор-гевичи и Обреновичи въ Сърбия и Негушовци въ Черна-Гора. Въ България нѣма аристократи по наслѣдственость и всички българи сѫ благородни, мисли Раковски. Но нима народътъ ще прѣдпочете за шефъ на държавата си единъ слабохарактеренъ князъ Конаки прѣдъ оногова, който е организувалъ първата народна войска и прѣдставялъ съ достоинство и тактъ първото „приврѣменно началство"? Вождътъ на успѣлата революция не би се двоумилъ, кѫдѣ е мѣстото му въ свободното отечество: това би било и негово законно право. Тукъ нѣма нищо маниаческо, и на лице е само едно правилно съзнание за лично прѣвъзходство и заслуги.

Интересно свидѣтелство за впечатлението, което правѣлъ Раковски на критически настроенитѣ чужденци по врѣмето на легията, намираме у италианеца Марко Антонио, въ книгата му „Двадесеть години изгнание", 1869. Личенъ приятель на Гарибалди и привърженикъ на лозунга му, че поробенитѣ народи на Изтокъ трѣбва да се сговорятъ, да си подадатъ ржка и да покажатъ своя съюзъ прѣдъ свѣта (тази мисъль Гарибалди развивалъ въ прокламацията си отъ 10 априлъ 1862 г., гдѣто пращалъ братски поздравъ отъ името на Италия до народитѣ на Изтокъ, канейки ги за „задружна и едновременна революция"), Марко Антонио агитира въ балканскитѣ страни идеята за една Дунавска конфедерация и търси познайството на виднитѣ политици и държавници. Въ Бѣлградъ той вижда министъръ-прѣдседателя Гарашанинъ, князъ Михаила — и Раковски. За Раковски той пише: „Раковски бѣше българинъ, може би най-дѣятелниятъ и най-влиятелниятъ отъ своето отечество. Тоя човѣкъ е малко извѣстенъ въ Европа, а би заслужвалъ да бжде по-добрѣ познатъ. Отъ 30 години насамъ той работи неуморно, за да подготви възраждането на своя народъ . . ." И Антонио запознава читателитѣ си съ широката просвѣтна, журналистическа, научна и революционна работа на приятеля си, безъ да е слѣпъ и за недостатъцитѣ на тая „истинска българска глава", сочейки упорството му и безграничната му елинофобия.

8. Дипломатическа мисия. — Легията завършва съ несполука, по вина на сръбската егоистическа политика. Конференцията, свикана отъ европейскитѣ сили въ Цариградъ, дава извѣстно удовлетворение на сръбскитѣ искания, и князъ Михаилъ побързва, подъ натиска отъ вънъ, да въдвори миръ на Балканитѣ и да се освободи отъ размирнитѣ елементи въ княжеството си. Подписанъ Канлийскиятъ протоколъ на 23 августъ 1862 г., на 7 септември сръбското правителство прѣдлага на Раковски да разпусне легията и да изпрати момцитѣ кой кждѣто иска: тѣ могли да постжпятъ и въ сръбската редовна войска. Раковски, жестоко измаменъ въ надеждитѣ си, се примирява скоро и потърсва ново поле за работа. Той е все пакъ доволенъ отъ извършеното: годината 1862 трѣбва споредъ него да остане паметна „като първи постжпъ" за политическа независимость на България и като доказъ прѣдъ цѣла Европа за военния духъ на българитѣ, които съвсѣмъ не сж само „мирни орачи и тихи кротки художници (занаятчии) и търговци, както ги тии отъ първо мислѣха". Въпрѣки всички причини да скжса съ сърбитѣ, той не прави това, защото за сега едничката му опора за бжднитѣ планове сж пакъ тѣ. И ние го виждаме прѣзъ пролѣтьта на 1863 год. заетъ съ идеята за единъ съюзъ на балканскитѣ християнски държави: идеята на Гарибалди и на толкова други искренни приятели на потиспатитѣ отъ Турция народи. Той е принуденъ да дѣйствува отново въ съгласие съ князъ Михаила, прощавайки му за разпускането на легията, една необходимость, и ловейки се за всѣка ржка, подадена въ името на отечественитѣ интереси. Като реалистъ-политикъ, той не прѣзира компромиситѣ и е готовъ да потъпче личнитѣ си чувства, колчемъ това е неизбѣжно за общото благо. Така той бива натоваренъ отъ князь Михаила съ мисията, да сондира гръцкитѣ правителствени и обществени крѫгове съ мисъльта за единъ договоръ противъ Турция. Прѣзъ Триестъ, по море, Раковски се озовава въ Атина. Сѫщиятъ италианецъ Марко Антонио, който го бѣ опозналъ въ Бѣлградъ като отчаянъ революционеръ и непримиримъ гонитель на всичко гръцко, го срѣща на Великдень 1863 г. въ гръцката столица, въ една кѫща, гдѣто били свикани на братска трапеза нѣколко прѣдставители на разнитѣ балкански народности. Раковски е дошелъ да обсѫжда съ гърцитѣ борбата срѣщу общия врагъ. Но той не е май голѣмъ оптимистъ за коалицията съ това крѣсливо племе, обзето отъ мегаломания. „Гърцитѣ не мислятъ за нищо друго, казвалъ Раковски, освѣнъ да намѣрятъ нѣкое европейско князче, което да благоволи да ги управлява (— слѣдъ детропирането на краль Отонъ прѣстолътъ билъ прѣдложенъ на датския принцъ Георги) . . . Англия ги излъга и ги кара да ѝ плащатъ скѫпо услугитѣ, които имъ прави . . .“ Раковски, споредъ Антонио, не е очарованъ и отъ Европа. „Какво стори за насъ Гарибалди?“ пита той, събеседника си. „Ние го очаквахме и бѣхме готови да тръгнемъ слѣдъ него, а той се загуби въ едно невъзможно прѣдприятие. Италия ни изоставя, Франция не иска да знае за насъ, като че ли ключоветѣ на Балканитѣ не сѫ въ наши ржцѣ. Европа не ни познава . . . а българитѣ сѫ храбри и честни. Щѫ-не-щѫ, азъ трѣбва да се обърна тамъ, кѫдѣто има поне искра отъ надежда . . . Пакъ ще се хвърля въ обятията на Русия.“

Този разговоръ, ако изобщо е вѣренъ (и това изглежда правдоподобно), прѣдава познати мисли на Раковски и една вдъхновена отъ настроението на момента ориентация къмъ Русия. Другъ единъ свидѣтель отъ това врѣме, студентътъ Марко Балабановъ, ни потвърдява, че въ Атина Раковски проповѣдвалъ навредъ едно и сѫщо — прѣмахване на турския режимъ чрѣзъ революция и чрѣзъ съюзъ между всички наслѣдници на отживѣлата монархия. Черковниятъ въпросъ като че ли го интересувалъ сега по-малко. Въ срѣщи съ граждански и военни лица, застанали на чело на разнитѣ течения въ Гърция, той отстоява идеята за християнска коалиция, но безъ да намѣри очаквания искренъ откликъ. Възкресяването на Византийската империя, съ нейнитѣ широки граници, които да обхващатъ и български земи, било по-близко до мечтитѣ на гръцкитѣ патриоти, и тѣ се отнасяли съ извѣстна хладина къмъ проектитѣ на госта отъ сѣверъ. Раковски, въ качеството си на официозенъ пратеникъ, и понеже говорѣлъ гръцки като гръкъ и знаялъ да се направи интересенъ съ мнѣнията и приключенията си, се сближава съ най-влиятелнитѣ тогава личности въ политиката: съ първия регентъ Вулгарисъ, държавния мѫжъ Кумундуросъ, военнитѣ Коронеосъ и Леотцакосъ, прѣдставители на двѣтѣ крила въ войската, съ хероя на възстанието отъ 1821—28 г. Канарисъ, съ защитника на сръбскитѣ интереси и отличния българофилъ Манаки (гръкъ или цинцаринъ отъ Македония), и др. Какво е рѣшавалъ съ тѣхъ, за жалость не знаемъ. Фактъ е само, че той се обръща и по-късно въ 1863 г., завърналъ се въ Ромъния, съ „позивъ къмъ българския народъ“ за съюзяване съ сърби, ромъни и черногорци (безъ гърцитѣ!) за обща борба противъ Турция; както и това, че отъ Атина той заминава за Цетина и Бѣлградъ, гдѣто информира князъ Николай Петровича и князъ Михаила за впечатленията си отъ гръцката столица.

Политическиятъ успѣхъ на Раковски въ Атина не ще е билъ голѣмъ. Толкова по-голѣмъ е билъ личниятъ му успѣхъ — въ едно отлично българско сѣмейство, въ кѫщата на бореца за гръцката свобода Хаджи Христо, дъщерята на когото. Фросо, се понравила на Раковски. Уговоренъ билъ дори годежъ, и попрѣкаралиятъ ергенъ (на 42 г.) става годеникъ на една състоятелна и умна мома, която е знаяла да цѣни добрѣ своя сънародникъ-дипломатъ. Но изпратениятъ съ горещи благопожелания и станалъ тъй милъ за едно сърдце революционеръ отпѫжда скоро мисъльта зо сѣмейно щастие: отъ Букурещъ той пише на Балабановъ (5.X.1863), да успокои нѣкакъ оставената за винаги годеница — като ѝ даде надежда, че ако „старобългарскиятъ Бѣлъ-Богъ“ прати свѣтли дни за отечеството, то и въ сърдцата на горскитѣ диви цѣлъ да цъвне „цвѣтътъ на радость и веселие“. Което значи, че той се е отказалъ отъ намѣрението си да става зеть на Хаджи Христа и че въ кѫсия дѣлъ на живота си за напрѣдъ той не ще иска да измѣсти отъ душата си кумира, на който единично може да служи беззавѣтно. Фросо умира въ цвѣтуща младость, непрѣжалила може-би своя невѣренъ и все пакъ достоенъ за почить годеникъ.

9. Въ Ромъния. — Неспокойниятъ, вѣчно подвиженъ и изобрѣтателенъ духъ търси почва за новитѣ си идеи и въ Ромъния. Обходилъ другитѣ балкански столици, той иска да опита щастието си като апостолъ на спасителната въ негови очи политическа комбинация и въ Букурещъ. Тукъ той пристига прѣзъ августъ 1863 г. Обаче нѣкои съображения и факти, които, изглежда, му дѣйствуватъ силно, сѫ го накарали вече да се усъмни въ способностьта на сръбскитѣ рѫководни фактори за едно честно споразумение съ българитѣ. Това, което го отвращава у гърцитѣ, тѣхната прѣкомѣрна национална нетърпимость, той вижда съ ужасъ че е минало и у сърбитѣ. Шовинизмътъ, отъ една страна, алчностьта за посърбване на българитѣ и за заграбване на български земи, отъ друга, го каратъ да губи вѣра въ една задружна работа съ поданницитѣ на князъ Михаила. Той не се рѣшава, обаче, да скѫса изведнажъ, и на първо врѣме мисли за приятелски съвѣтъ къмъ самозабравилитѣ се и неблагодарни сръбски политици. Едно писмо на извѣстнитѣ англичанки, пѫтешественици по Балканитѣ, Мекензи и Ирби, отъ май 1863 г., гдѣто се говори съ възторгъ за Раковски, опознатъ малко по-рано въ Атина, съдържа тия редове: „У сърбитѣ, т. е. бѣлградскитѣ сърби, той намира като насъ сѫщата грѣшка, т. е. че тѣ сѫ наклонни да сѫдятъ тѣсногрѫдо, затова по-скоро плашатъ своитѣ съсѣди, намѣсто да ги привличатъ.... Отъ начало и до днесъ вѫтрѣшниятъ раздоръ е билъ смъртниятъ врагъ на славянството, и не мога да ви кажа колко се боимъ, че този раздоръ ще направи невъзможно осѫществяването на югославянското царство. На гърцитѣ не може да се надѣва човѣкъ: тѣ сѫ страшно честолюбиви и нѣматъ нито частна нито обществена почтенность. Това сѫ лоши недостатъци за единъ съюзникъ, който при това говори открито за византийското царство и

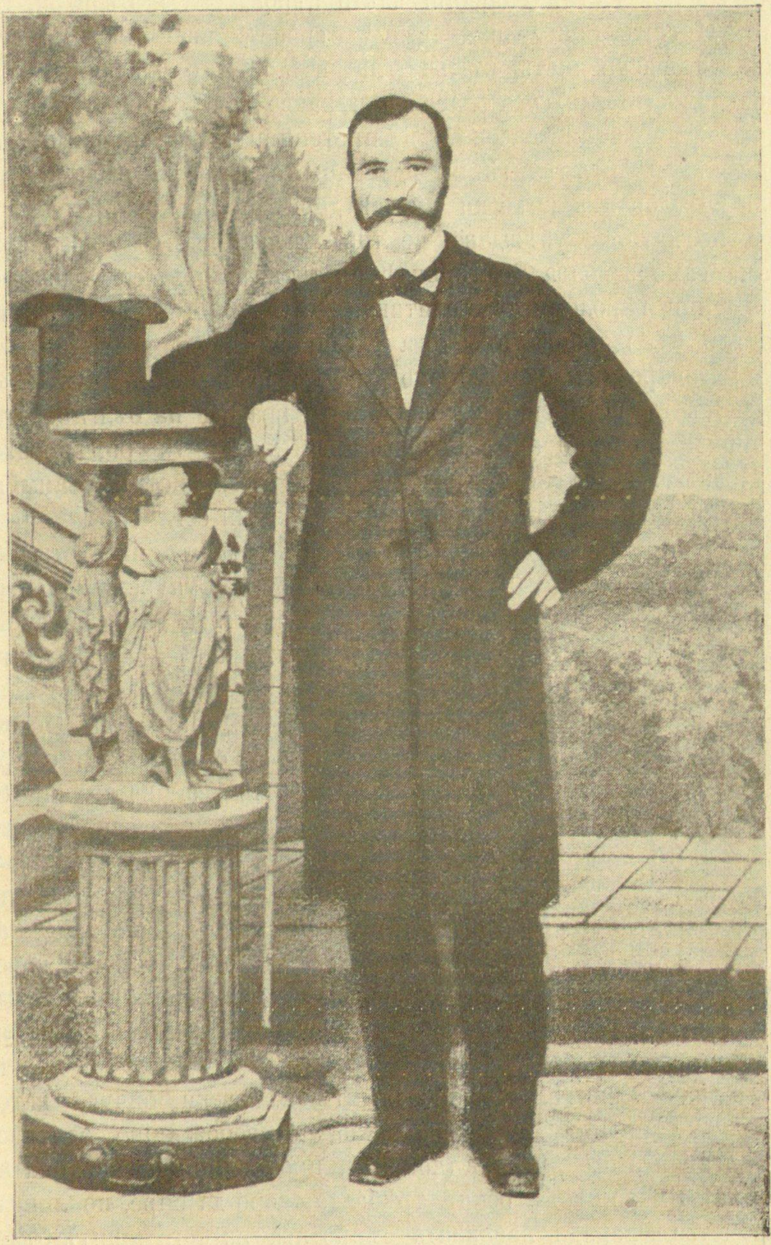

16. Портретъ на Раковски отъ 1863 г., Атина.

брои всички честни славяни, както сърби, тъй и българи, за свои". И самъ Раковски долавя у сърбитѣ, още въ 1860 г., тѣхната неискреность къмъ българитѣ, но е мълчалъ при необходимостьта да се осѫществи нѣкакво сътрудничество. Той скрива възмущението си отъ претенциитѣ на сърбитѣ да включватъ въ прѣдѣлитѣ на Душановото царство цѣла България и да броятъ сръбски земитѣ дори до Търново (срв. стр. 255), но като се убѣждава, че това мълчание отъ българска страна само засилва безмѣрнитѣ апетити, рѣшава се да излѣзе и заклейми вѣроломната политика. Статията му отъ 1863 г. (срв. стр. 674) добива отъ това гледище особено значение.

Разочарованъ окончателно отъ сърби и гърци, които се показватъ въ истинския си видъ, като врагове на българското национално обединение, Раковски се хваща за ромънското приятелство. И на него, градено върху безкористни взаимни отношения отъ край врѣме, той иска да служи сега чрѣзъ „пресата", основавайки Бѫдущность. За издаването на вѣстника той привлича една „дружина" българи въ Букурещъ, която трѣбвало чрѣзъ 400 акции отъ по 10 желтици да го осигури материално. Съ единъ „позивъ" на тази дружина отъ 5.XI.1863 г. Раковски обхожда Ромъния и Бесарабия и склонява мнозина да записватъ акции: Маринчо Бенли 30, Панаретъ Погониански 20, Иванъ Бакалооглу 3, Христо Георгиевъ 2, и др. Съ събранитѣ 800 желтици Раковски почва да издава на 8 мартъ 1864 г. в. Бѫдущность, на български и на ромънски. Тукъ той взима открито позиция противъ гръцкитѣ политически идеали, подхвърляйки на строга критика работитѣ въ свободното кралство и прикритата панелинска пропаганда на Патриаршията. Той повдига наново черковния въпросъ, като ратува за прогонването на „фенерскитѣ калугери" отъ България. Той се застѫпва и за правата на народа, на безимотния и честенъ народъ, който тегли не само отъ чужди, но и отъ свои — чорбаджиитѣ. И чорбаджиитѣ Раковски бичува като врагове на икономическото и духовно освобождение, еднакво въ България и въ Ромъния (чокоитѣ, противници на аграрната реформа). Бѫдущность, обаче, трѣбвало скоро да спре, по липса на срѣдства и поради пасивната съпротива на богаташитѣ-българи, надъхани съ олигархически духъ, както изтъква самъ Раковски. Захванатиятъ два мѣсеца по-късно в. Бранитель излиза само въ единъ брой. Тоя пѫть недоразумението съ чорбаджии като Христо Георгиевъ, Бакалооглу и други членове на анонимното дружество, което щѣло да издържа вѣстника, довели до пълно скѫсване. Опитътъ да се подкачи новъ вѣстникъ отъ упорния въ плановетѣ си Раковски, и то въ Болградъ, Бесарабия, не излѣзълъ обаче сполучливъ.

въ Раковски

10. Политика и чети. — Слѣдъ вѣстницитѣ иде практическата политика. Идеята да се тури въ движение сговорътъ на нѣкои балканци го занимава постоянно. Освѣнъ ромънитѣ, които се държатъ коректно и благосклонно, едничко храбритѣ черноѓорци могатъ още да хранятъ добри чувства за българитѣ. И Раковски подлавя връзкитѣ си съ князь Николай и войвода Мирко Петровичъ въ Цетина, къмъ които не е крилъ симпатиитѣ си и по-рано (прѣдъ Мекензи и Ирби), заради тѣхната искренность и широка душа. На княза той съобщава прѣзъ априлъ 1864 г., че изпратениятъ въ Букурещъ министъръ Върбица е успѣлъ да изпълни мисията си, въпрѣки противодѣйствието, оказано отъ „нашитѣ приятели:" тия — Раковски мисли по всѣка вѣроятность сърбитѣ — искали да обърнатъ всичко на своя користь и се натрапвали дръзко като прѣдставители отъ страна на съплеменницитѣ си, българи и черногорци, за да дѣйствуватъ безъ да имъ обаждатъ нѣщо. Върбица вникналъ въ тѣхната политика и се държалъ достойно, като истински черногорецъ. — На войводата пъкъ Раковски благодари за старото сърдечно гостоприемство, спомня за бесѣдитѣ относно „великог задатка кои нама прѣдстои" и сочи Върбица като човѣкъ, който ще донесе обширни свѣдѣния за положението на Раковски и за „нашима народнима дѣлима". — Мѣсецъ по-рано, прѣзъ мартъ 1864 г., Раковски получава писмо отъ архиепископъ Дучичъ, съвѣтникъ на черногорския князъ, гдѣто се говори за възбуждението въ страната противъ Турция и се прѣдсказва, че щомъ пукне въ Ромъния, ще се отекне и въ Черна-гора. — Прѣписка води все тогава Раковски и съ сръбския министъръ Ристичъ, отъ което е явно, че той иска да съедини нишкитѣ на балканската политика, вѣчно загриженъ да използува общото движение и за свободата на България. Ролята му на вѣщъ дипломатически съвѣтникъ и на централна личность по българскитѣ национални интереси е призната отъ всички мѣродавни мѣста.

Посветенъ чрѣзъ връзкитѣ си съ ония рѫководни личности въ дипломатическитѣ тайни и въ готвещитѣ се събития, нашиятъ революционеръ прибѣгва до едно изпитано срѣдство, за да се чуе гласътъ на България. Той се ползува съ грамаденъ авторитетъ между хайдушкитѣ главатари, емигранти въ Ромъния; и той може да прѣдизвика чрѣзъ тѣхъ възстания, насочени къмъ една цѣль и по еднакви методи. Стари и млади хъшове се подчиняватъ на лозунга, издигнатъ отъ Раковски, и така свѣтътъ ще може да узнае, че българскиятъ духъ не е сломенъ, че пожарътъ въ България взима голѣми размѣри и че великитѣ сили трѣбва да се намѣсятъ оврѣме, ако не искатъ да пламне цѣла Европа.

Въ течение на 64-та година Раковски изпраща въ България четитѣ на Хаджи Димитра и на Христо Македонски, насърдчава да замине и Панайотъ Хитова; но слѣдъ това заглъхватъ вѫтрѣшнитѣ и външни разпри на Турция, и прѣзъ 65-та година не става нищо смѫтно на Балканитѣ. Раковски се прѣдава тогава на старитѣ си научни занятия, отмѣстени врѣменно отъ центъра на вниманието, но никога незабравяни съвсѣмъ. Въ 65-та година той напечатва първата (и едничка) книга на списанието Българска Старина, съ редица монографии върху езикъ, история и митология. Разбира се, науката тукъ не стои далечъ отъ живота, отъ актуалнитѣ въпроси на българската просвѣтна и национална политика, и любовьта къмъ родъ, свобода, минало, обвити въ нѣкакво мистическо сияние, движи на всѣка страница, при всѣки опитъ за историческа реставрация, рѫката на учения. Покрай това, той прѣвежда и издава въ отдѣлни брошури (отъ по една кола), двѣ рѣчи на князъ Александъръ Куза, който подъ името Александъръ Ионъ I. управлява отъ 1861 година съединенитѣ Влашко и Молдава. Въ едната отъ тѣхъ, „Прѣстолна бесѣда владѣтеля Ромѫний Александра Іоана I. изрѣчена въ отварание то на Камарѫ тѫ и Сената 5/17 Декемвриꙗ 1865“ (Бук. 1865), се защищава принципътъ, че „православната ромънска черква трѣбва да сѫществува чрѣзъ собственъ животъ . . . и да се наслаждава въ Източната черква съ независимость и степень, признати ѝ отъ най-стари врѣмена“. Въ другата пъкъ, „Отговоръ Владѣтеля Ромѫновъ Александра Іона А′ камъ везирѫ на Портѫ тѫ“ (Бук. 1865), се настоява, щото „Ромъния да се ползува подпълно отъ правата на самоуправление и на вѫтрѣшна независимость, добити ab antiquo . . . съ единъ господарь, който би билъ увѣренъ да найде въ Цариградъ приличното уважение“. Тъкмо тѣзи мисли на княза ще сѫ се харесали най-много на Раковски, и тѣ ще сѫ го накарали да прѣведе рѣчитѣ, за да ги направи достояние на своитѣ сънародници. Въ една забѣлѣжка той се оговаря, че като нѣмало за нещастие български вѣстникъ въ Букурещъ, напечаталъ рѣчитѣ отдѣлно, за да види българскиятъ народъ какво велико бѫдаще прѣдстои на Ромъния. Явно е, че тенденциитѣ за черковна и политическа независимость, изтъкнати на пръвъ планъ въ националната програма на ромънитѣ, се схващатъ отъ Раковски като крайно поучителни и за българитѣ.

11. Въ Бесарабия. — Въ Букурещъ Раковски е билъ въ близки връзки и съ ромънскитѣ държавници, особено съ тия отъ опозицията: Росети, Братиано, Стурдза и други, които често идвали дома му, на улица Куза-вода. Съ тѣхъ той обсѫждалъ възможностьта за възстание въ България. Че ромънитѣ сѫ гонѣли свои цѣли, не само национални, но и партийни, нѣма съмнѣние. Защото наскоро опозицията устройва заговоръ за свалянето отъ прѣстола на князъ Куза и за замѣстването му съ единъ иностраненъ и наслѣдственъ князъ, съгласно приетото отъ народното събрание въ 1857 год. рѣшение. Детронирането на Куза (10 февруари 1866 год.) — вмѣсто когото послѣ бива избранъ Карлъ Хохенцолернски (10 май с. г.) — се посрѣща съ неодобрение отъ Портата, и турскитѣ войски почватъ да се трупатъ на Дунава, за да се диктува въ Букурещъ. При тая опасность отъ вънъ, новото правителство намислило да създаде една диверсия въ Турция, та да я отклони отъ намѣса въ ромънскитѣ работи. И регентитѣ се обръщатъ къмъ Раковски съ прѣдложение да събере български волентири: при него идвалъ министъръ Братиано и го сондиралъ, би ли организувалъ единъ легионъ, за да помага на Ромъния въ случай че турцитѣ помислятъ за окупация. Раковски (споредъ показанията на Панайотъ Хитовъ, който знае отблизо живота на приятеля си) заявилъ: „Дайте ми нужднитѣ потрѣби и азъ съмъ готовъ да събера за 10 дни около 5000 българи, съ които да направя чудеса.“ Но откакъ се върналъ дома, Братиано промѣнилъ мисли: Раковски му се сторилъ неблагонадежденъ съ тая сила, която могла да причини неприятности и на самитѣ ромъни. И той рѣшилъ да поведе прѣговори съ други българи, по-услужливи и несамостоятелни, като отстрани опасния революционеръ. Тая версия изглежда доста правдоподобна, и тя ни наумѣва поразително историята на бѣлградската легия, съ нейния печаленъ край. Раковски, наученъ отъ горчивъ опитъ, ще е прѣдявилъ искания, които да му гарантиратъ достойно третиране на четницитѣ и свобода на дѣйствие по-нататъкъ. А ромънското правителство не ще е било наклонно да се обвързва формално, прѣслѣдвайки свои врѣменни цѣли. И понеже извѣстни българи, движени отъ плебейска завистъ, сѫ наклеветили Раковски прѣдъ ромънитѣ, той бива махнатъ отъ комбинацията, за да се потърсятъ по-послушни орѫдия, каквито се и намиратъ. За да не би Раковски да прѣдприеме на своя глава нѣщо, полицията го поставя подъ надзоръ. Нѣкои пускатъ слуха, че ромънското правителство готви прѣдаването му на турцитѣ. И докато Иванъ Касабовъ прѣговаря съ Росети за създаване „таенъ български комитетъ“, който да повдигне възстания по разни мѣста на България, Раковски намира за благоразумно да се отдалечи въ Браила, послѣ и въ Русия. Въ срѣдата на априлъ 1866 год. той потегля, придруженъ отъ вѣрния си Панайотъ Хитовъ, за Браила, отъ гдѣто прѣзъ Галацъ пристига въ Кубей, на руска територия.

Въ Кубей Раковски лѣга боленъ: той страда вече отъ охтика, билъ и позастарѣлъ не по години, та ималъ нужда отъ гледане и почивка. Панайотъ се грижи за него съ рѣдка прѣданость. За пръвъ пѫть физическитѣ сили на неуморния борецъ, миналъ прѣзъ толкова изпитания и останалъ несломенъ въ бодростьта си, почватъ да му изневѣрятъ. Коварната болесть, посадена отъ затворъ, лишения и напрѣжения, го е хванала вече здраво. Слѣдъ 20 дена той се вдига отъ легло и отива въ Киприяновския мънастиръ, близо до Кишиневъ. Този богатъ мънастиръ принадлежалъ на атоно-зографското братство, и калугеритѣ се отличавали съ голѣма щедрость за народнитѣ български работи. Раковски намѣрилъ тамъ отличенъ приемъ; обзавелъ се съ разкошъ, който напомнялъ живота му въ Бѣлградъ: ималъ на разположение цѣлъ апартаментъ, разхождалъ се съ файтонъ изъ околностьта, държалъ се като голѣмецъ прѣдъ проститѣ селяни; но посветявалъ врѣме и на книжовна дѣйность, събирайки между друго фолклорни материали. Главната му мисъль била пакъ възстанията. За тая цѣль той прѣскочилъ до Одеса — да види приятеля и благодѣтеля си Тошковъ-Мироновича, да узнае мнѣнието на одескитѣ българи по проектиранитѣ възстания и да събере суми за екипиране на хайдутитѣ. Но Палаузовъ и други били противъ четитѣ, а Тошковъ му далъ вмѣсто поисканитѣ 10 хиляди рубли само 800, като се оправдалъ съ търговскитѣ си загуби прѣзъ послѣдната година. Какво ще правимъ сега? пита Панайотъ. „Азъ мисля, отговаря Раковски, че ще трѣбва да идемъ въ Букурещъ. Ромънитѣ сѫ довели изъ Германия новъ князъ... Да потропаме и на неговитѣ врати... Българитѣ трѣбва да изпитатъ всички срѣдства.“

Бездѣйствието гнети патриота, той ламти отново за мѣстото, гдѣто едничко е могло въ дадения исторически моментъ да се прѣдприеме нѣщо значително за народното дѣло. Качването на Каролъ I. на прѣстола и отстраняването на турската опасность за Влашко му даватъ възможность да се върне безъ страхъ въ Букурещъ. Прѣзъ Комратъ, Болградъ и Галацъ той отива есеньта на 1866 г. на мушията на Никола Балкански въ село Циганка, гдѣто прѣкарва и зимата. Тъкмо тогава ромънското правителство разпускало българскитѣ волентири, събрани отъ оня „таенъ“ комитетъ, който дѣйствувалъ съвсѣмъ явно, на чело съ Иванъ Касабовъ, Атанасъ Андреевъ, Димитъръ Диамандиевъ, Стефанъ Рѣповъ, Хр. Сяровъ, П. Кисимовъ, Ив. Адженовъ и др. И Раковски, чуждъ на този комитетъ, но загриженъ за сѫдбата на едно такова начинание отъ първостепенно значение, пожелава да се запознае съ извършеното безъ негово знание. Единъ конфликтъ, съ важни лични и общи послѣдици, избухва още при първа срѣща съ рѫководителитѣ на новата съзаклетнишка група.

12. Двѣ тактики. — Отъ Диамандиевъ, докторъ по правото и свой искренъ приятель, Раковски узнава за сѫществуването на комитетъ и за нѣкакво споразумѣние съ Ромъния. Оказва се, че Касабовъ прѣговарялъ съ Росети за една „свещенна коалиция между ромънитѣ и българитѣ“, която имала за цѣль „да приготви духоветѣ за общо възстание срѣщу общия неприятель на християнскитѣ народи на Изтокъ“, когато избухне възстание въ Сърбия, Епиръ, Албания и др. земи; че тази коалиция прѣдвиждала образуването на автономни държави отъ България, Ромъния и другитѣ балкански страни, съединени обаче въ една конфедерация; и че тя щѣла да се управлява отъ два отдѣлни комитета, български и ромънски, които ще иматъ спомагателни комитети за пропаганда и обдържане на четитѣ. Българскиятъ централенъ комитетъ щѣлъ да прѣдставлява българския народъ прѣдъ Силитѣ и щѣлъ да има право ца постигне освобождението на отечеството по какъвто начинъ намѣри за добрѣ. — Раковски остава изненаданъ отъ лекомислието и състава на комитета, пожертвувалъ българското дѣло на една чужда кауза и поставилъ го въ зависимость отъ волята на външни за нашия народъ фактори. Къмъ уязвеното самолюбие за игнорирането му въ подобенъ случай се прибавя оправданиятъ скептицизъмъ къмъ лица и цѣли. И, съ познатата си експанзивность, той поисква смѣтка отъ Касабова за дѣйствията му. „А бе Иване! Я кажи ми ти, защо сте заклевали хората и защо сте ги лъгали?...“ (Така прѣдава думитѣ П. Хитовъ. Самиятъ Касабовъ въ споменитѣ си, влага въ устата на разярения Раковски острото обращение:) „А бе какви... сте вие разбъркали, съставили сте незнамъ какви комитети... Чакай, азъ ще ви науча васъ даскалетини недни!“ Диамандиевъ, свидѣтель на срѣщата, се намѣсва, за да прѣдотврати сбиването, и казва Касабову: „Г-нъ Касабовъ, защо криете отъ г-нъ Раковски, той не е ли българинъ и добъръ патриотъ?“ Раковски изсипва хули върху коварния си другарь и напуща хотела, гдѣто го е намѣрилъ за обяснения. „Дойде въ ханътъ, разказва П. Хитовъ, сърдитъ, прѣсърдитъ, и разказа ми всичко. — Не сърди се Раковски! — А бе остави ме, брате Панайоте! Надѣялъ ли съмъ се азъ, че това нищожно кюлхане, Касабовъ, когото съмъ хранилъ облачалъ и обичалъ, ше да дръзне да си играе съ мене!... Питамъ го днеска да ми каже, какво се е работило прѣзъ това лѣто; а той ми казва да се закълна и тогава да ми каже! А бе брате, азъ съмъ се клелъ да служа на България повече отъ 100 пѫти; а сега съмъ достигналъ до такова едно унижение, щото единъ пущъ, който е билъ мой слуга, когото съмъ хранилъ и обличалъ, да търси отъ менъ клетва, че ще да бѫда вѣренъ на отечеството си!...“

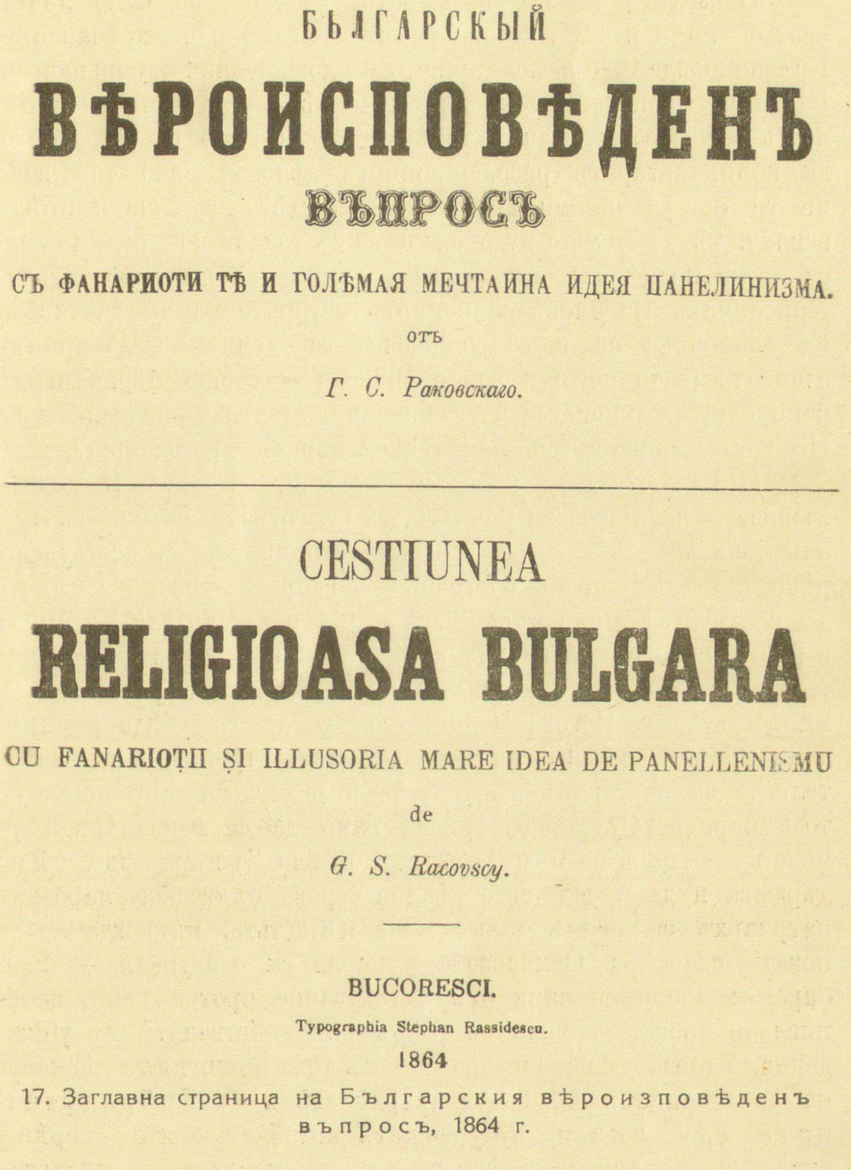

БЪЛГАРСКЫЙ
ВѢРОИСПОВѢДЕНЪ
ВЪПРОСЪ

СЪ ФАНАРИОТИ ТѢ И ГОЛѢМАЯ МЕЧТАИНА ИДЕЯ ПАНЕЛИНИЗМА.

отъ

Г. С. Раковскаго.

CESTIUNEA
RELIGIOASA BULGARA

CU FANARIOȚII ȘI ILLUSORIA MARE IDEA DE PANELLENISMU

de

G. S. Racovscy.

BUCORESCI.
Typographia Stephan Rassidescu.
1864

17. Заглавна страница на Българския вѣроизповѣденъ въпросъ, 1864 г.

Епизодътъ е важенъ, защото разкрива не само лична вражда, но и идейни недоразумѣния отъ историческо значение. Кръвно обиденъ отъ поведението на довчерашни съмишленици, Раковски трепери при мисъльта, че тѣ — съ своята неопитность и кекавость, както това се доказва послѣ — могатъ да компрометиратъ революционното дѣло. И ако той вече не ги оставя на мира и ги ругае гдѣто завърне и прѣдъ всички, тѣ тъй сѫщо му отплащатъ съ такава монета, мѫчейки се да го подцѣнятъ и унищожатъ въ очитѣ на емигрантитѣ. Хрисимиятъ Кисимовъ се бои отъ авторитета и инициативата на съперника си и се успокоява съ думитѣ: „Размирнитѣ елементи (като него) и разни войводи и хъшове бѣше твърдѣ рано още да приемаме и углашаваме въ дѣлата на комитета.“ Но кога мирнитѣ и боязливитѣ сѫ вършили революция?

Прѣзъ цѣлата зима трае взаимното гонене. И докато хъшоветѣ на Раковски почватъ да се готвятъ да минатъ Дунава, оня комитетъ, водейки едно чисто книжно сѫществуване, рѣшава прѣзъ февруари 67 година да изпрати единъ Мемоаръ до султана! Мемоарътъ — работенъ отъ Пантели Кисимовъ и изготвенъ окончателно отъ комитета, който смѣталъ че създава така „исторически факти“ — апелира къмъ добрата воля и мѫдростьта на Негово Величество, за да го убѣди въ прѣданностьта на българския народъ къмъ трона и въ спасителната за царството политическа и религиозна автономия на този народъ. Султанътъ трѣбва само да се вѣнчае въ Търново като „царь на българитѣ“, да отдѣли България въ особена държава и да ѝ даде автокефална черква съ особенъ народенъ патриархъ за неинъ глава — и цѣлостьта, възраждането и новата слава на Османската империя сѫ осигурени. — Разбира се, Раковски кипи отъ негодувание противъ тѣзи необмислени проекти, дошли въ разрѣзъ съ собственитѣ му убѣждения, и гледа да парализира и безъ това анемичната дѣйность на противницитѣ си. Той е твърдѣ злѣ и съ Добродѣтелната дружина на букурешкитѣ нотабили, която — срѣщу дуализма и комитетскитѣ заговори на младитѣ — проявява русофилски тенденции, работейки сѫщеврѣменно за една сръбско-българска „сърдечна дружба“. Въ нейната „програма“ отъ 14 януари 1867 година се прѣдвижда съединението на българи и сърби подъ една власть и поставянето на князъ Михаилъ Обреновичъ за „върховенъ сръбско-български шефъ“

и командуващь общата войска. Това се струва на Раковски истинско прѣдателство, ако не политическо слабоумие — слѣдъ направенитѣ вече опити — и той заема фронтъ срѣщу вдъхновителитѣ на дружината, т. н. стари, Христо Георгиевъ, д-ръ Атанасовичъ, д-ръ Протичъ, Г. Николопуло . . . Обяснимо е, слѣдователно, защо когато Тошковъ, който е дошелъ нарочно отъ Одеса да изучи работитѣ, прѣдлага да бѫде повиканъ на заседанията и Раковски, Хр. Георгиевъ възстава рѣшително. „Южнославянската идея“ и чорбаджийското революционерство сѫ нѣмали вече кредитъ прѣдъ „народния войвода“, и той е билъ трънъ въ очитѣ на противницитѣ си, които не сѫ могли да понасятъ авторитета и буйностьта му.

13. Болесть и смърть. — Краятъ на 66-та година и началото на 67 означаватъ усилена подготовка на хайдушки чети. Раковски е събралъ около себе всички войводи и ги напѫтва къмъ съгласувани дѣйствия. Той е успѣлъ да имъ внуши единъ по-високъ идеалъ въ борбата, като ги прѣвръща отъ възмутени хъшове, които по свой починъ и изолирано вършатъ нападения, въ единъ политически институтъ, поставенъ да служи на голѣмитѣ освободителни цѣли. Както право бѣлѣжи Ботевъ (Знаме, 1875), „заслугата на Раковски се състои въ това, че той обобщи и разпространи тази идея, и изъ числото на нашитѣ хайдути създаде ни нѣколко души народни прѣдводители и пламенни борци за свободата. Сѣмето, което посѣя този незбравимъ за насъ мѫжъ, даде доста добри плодове, но ние, или неговитѣ наслѣдници, не можахме да се възползуваме во врѣме отъ тѣхъ“. Хъшове, като Панайотъ Хитовъ, Хр. Македонски, Филипъ-Тотю свидѣтелствуватъ въ своитѣ мемоари, какъ тѣ и другитѣ войводи (Х. Димитъръ, Ст. Караджа) дохаждатъ до съзнание за истинския смисълъ на своитѣ походи едва слѣдъ разговори съ Раковски, тѣхенъ оракулъ и учитель. „Слѣдъ тая ни срѣща съ Раковски, като че научихме нѣщо ново, нашиятъ крѫгозоръ като че се разшири . . . Азъ не искахъ вече да съмъ простъ хайдутинъ — да отмъщавамъ за себе си, за домашни, за приятели — а искахъ да стана бунтовникъ: да помогна на народа да се избави отъ ярема“, признава Хр. Македонски. И какъ Раковски е схващалъ организация и цѣли на четитѣ, които ще бродятъ въ Балкана, показва ни съставениятъ отъ него Привремененъ законъ отъ 1 януари 1867 г. Убѣденъ въ необходимостьта отъ централизация, за да се насочатъ всички дѣйствия планомѣрно, той прѣдвижда въ закона си, удобренъ отъ войводитѣ, едно „Върховно българско тайно гражданско началство“. Това началство се състои отъ прѣдседатель и съвѣтници; то въоржжава четитѣ, изпраща ги въ България и се грижи послѣ за прѣзимуването имъ; то назначава първостепеннитѣ и второстепеннитѣ войводи, които му се подчиняватъ и слѣдватъ наставленията му; и пр.

Прѣзъ зимата на 1866—67 година въ мушията на Балкански въ с. Циганка се развива трескава работа. Ставатъ съвѣщания на войводи, търсятъ се срѣдства за въоржжение на четитѣ, лѣятъ се крушуми. Раковски е душа на цѣлото това движение. И само за да не се бърка на дѣлото, войводитѣ рѣшаватъ да не споменуватъ името на Раковски, когато искатъ пари отъ букурешкитѣ чорбаджии. Прѣзъ м. май четитѣ на Ф. Тотю и на П. Хитовъ минаватъ Дунава и даватъ битки, които радватъ сърцето на Раковски. Самъ той работи прѣзъ това врѣме надъ послѣдния свой наученъ трудъ, Българскитѣ хайдути, отъ който е излѣзла само една книжка, въ 1867 год. Но той е вече злѣ боленъ, за да взима (отъ срѣдата на лѣтото нататъкъ) по-живо участие въ революционнитѣ дѣйствия и да продължи книжовнитѣ си занятия. Напусналъ прѣзъ м. юни мушията на Балкански и прѣселилъ се въ Букурещъ, той бѣга скоро отъ тамъ поради голѣмата жега и задуха и отива да прѣкара лѣтото на лозята Филаретъ, въ вилата на братя Мустакови. Тукъ настжпва и краятъ му. Туберкулозата го е повалила окончателно. Силитѣ отпадатъ отъ день на день, явява се абцесъ на лѣвата гжрда, прави му се несполучлива операция, но нищо не помага, и на 8 октомври, прѣзъ нощьта, той издъхва въ ржцѣтѣ на сестра си Неша и на вѣрния си братовчедъ Никола Балкански. Погребението му — при стечение на цѣлата българска емиграция отъ Букурещъ и отъ другитѣ ромънски градове — се извършва на 10 октомври, и тлѣннитѣ му останки намиратъ послѣденъ покой на гробищата Шербанъ-вода.

14. Обаяние върху съврѣменницитѣ. — Смъртьта на великия човѣкъ се посрѣща отъ всички българи като жестокъ ударъ на народното дѣло. Изчезването на талантливия публицистъ и народенъ вождъ отваря една празднина въ редоветѣ на емигрантитѣ, която не може да се попълни тъй лесно. Тъкмо най-способнитѣ и прѣданни на революцията хора чувствуватъ най-мѫчително загубата. И, като показалецъ за гнетущото настроение на широкитѣ маси образовани и родолюбиви българи, заслужва да наведемъ тукъ прочувственитѣ думи на познатъ свидѣтель отъ това врѣме, запазилъ за всички българи единъ скѫпъ споменъ. Григоръ Начовичъ, приятель на Раковски, разказва:

„Азъ отидохъ за първи пѫть въ Букурещъ на 1867 г. Раковски бѣше дошелъ тамъ, двѣ недѣли по-рано, и бѣше слѣзълъ у дома на българския владика Панаретъ. До тогава той живѣеше на мушията на стария си приятель Никола Балкански. Той бѣше вече тежко боленъ, но още на крака. Слѣдъ нѣколко дена братя Мустакови му отстѫпиха колибата си въ лозята на Филаретъ, и Раковски се прѣсели тамъ. Неговото състояние ставаше отъ день на день по-отчаяно. Докторитѣ Протичъ и Атанасовичъ ходѣха често да го пригледватъ, ходѣха тоже и други българи, като на поклонение. Салонътъ му бѣше постоянно пъленъ съ хора. Раковски се интересуваше много за народнитѣ работи, четѣше вѣстницитѣ и разпитваше за България ония, които идѣха отъ срѣща. Бѣснуванията на Митхадъ-паша го гнѣвѣха. Той постоянно повтаряше: „Ахъ защо не съмъ здравъ!“ като че искаше да каже, че, ако бѣше билъ здравъ, той щѣше да мине Дунава съ нѣкоя дружина и да отмъсти на турцитѣ за тѣхнитѣ звѣрства. По онова врѣме войводитѣ Панайотъ и Тотю се намираха въ Балкана, и Раковски често говорѣше за тѣхъ, като изказваше надеждата, че поне тѣ ще умѣятъ да заплатятъ на турскитѣ власти, както имъ се слѣдва.

„Състоянието му, обаче, слѣдваше да става по-лошово; прѣзъ м. септемри се яви, отъ лѣвата страна на гърдитѣ му, единъ голѣмъ абцесъ, слѣдствие на охтиката, и Раковски трѣбваше да лежи на постелката си. Надежда за излѣчение вече нѣмаше, и той го знаеше. Единъ день бѣше дошелъ да го споходи единъ русенски първенецъ. Раковски започна да разпитва за България и за Митхадъ-паша; той го попита още дали знае какво говори Митхадъ-паша за него. Русенецътъ му каза, че пашата го кълне на смърть. Раковски се позасмѣ и отговори, че скоро ще се изпълнятъ клетвитѣ на

Митхада. Тоя отговоръ прѣпълни съ сълзи очитѣ на всичкитѣ, които бѣха въ стаята. Нѣколко дена по-послѣ... Раковски прѣдаде на Бога великата си душа. Прѣдъ отворения гробъ всички български емигранти наведеха глава. Раковски бѣше повдигналъ жлъчката на много честолюбци, които не се свѣнѣха да го псуватъ и да го клеветятъ, но тѣ всички сега, прѣдъ праха му, се смириха и се принудиха да признаятъ, че България загубва единъ буенъ патриотъ и единъ великъ синъ. При погребението на тоя народенъ мѫченикъ, което стана съ разноскитѣ на Балкански, присѫтствуваха всички българи, които живѣява въ Букурещъ; тѣ се бѣха стекли съ хиляди. Присѫтствуваха тоже и много ромънски сановници, както и нѣкои прѣдставители на великитѣ държави. Така свърши бурния си животъ единъ пламененъ патриотъ, който се бѣше цѣлъ посвѣтилъ на свободата и независимостьта на злочестата тогава България".

И ето още, като допълнение и контрастъ къмъ тая тѫжна картина, думитѣ на другъ съврѣменникъ (Йосифъ Баракъ, редакторъ на ческия в. Народни Листи, който възпроизвежда впечатленията на Василъ Стояновъ) за незабравимитѣ дни на здравия и бодрия Раковски, които ни прѣдаватъ образа му въ свѣтлитѣ багри на широка жизнерадость:

„Този юнакъ бѣше рѣшителенъ и постояненъ, имаше неустрашимо сърдце, духъ твърдѣ веселъ, живъ, еластиченъ и извънредно енергиченъ, ако и да не бѣше често прѣсмѣтливъ както трѣбва да бѫде. Раковски бѣше хубавецъ, имаше ръстъ високъ, тѣло здраво, жилесто и костнато, снага права, ходъ отмѣренъ съ твърди и смѣли крачки, плъть бѣла, коса черна и гѫста, мустаци сѫщо черни, очи огниви и черни като вѫгленъ, зракъ ясенъ — сѫщински бѣлѣгъ на неустрашимъ хайдутинъ — чело високо, вѣжди черни и почти винаги начумерени — пакъ бѣлѣгъ на опитенъ, дълго врѣме прѣслѣдванъ хайдутинъ — носъ, уста и шия Раковски имаше срѣдни и изобщо намираше се винаги въ най-добро здраве. Само на лѣвата му рѫка липсуваха послѣднитѣ два пръста, които бѣше изгубилъ въ кървавъ бой съ турцитѣ. Отъ друга страна, Раковски бѣше почти винаги веселъ и, въ общество, особено гдѣто имаше госпожи, твърдѣ забавителенъ и закачка. На драго сърдце приказваше за своя животъ. Говорътъ му бѣше гладъкъ, приятенъ, привлѣкателенъ и убѣдителенъ: гласътъ му

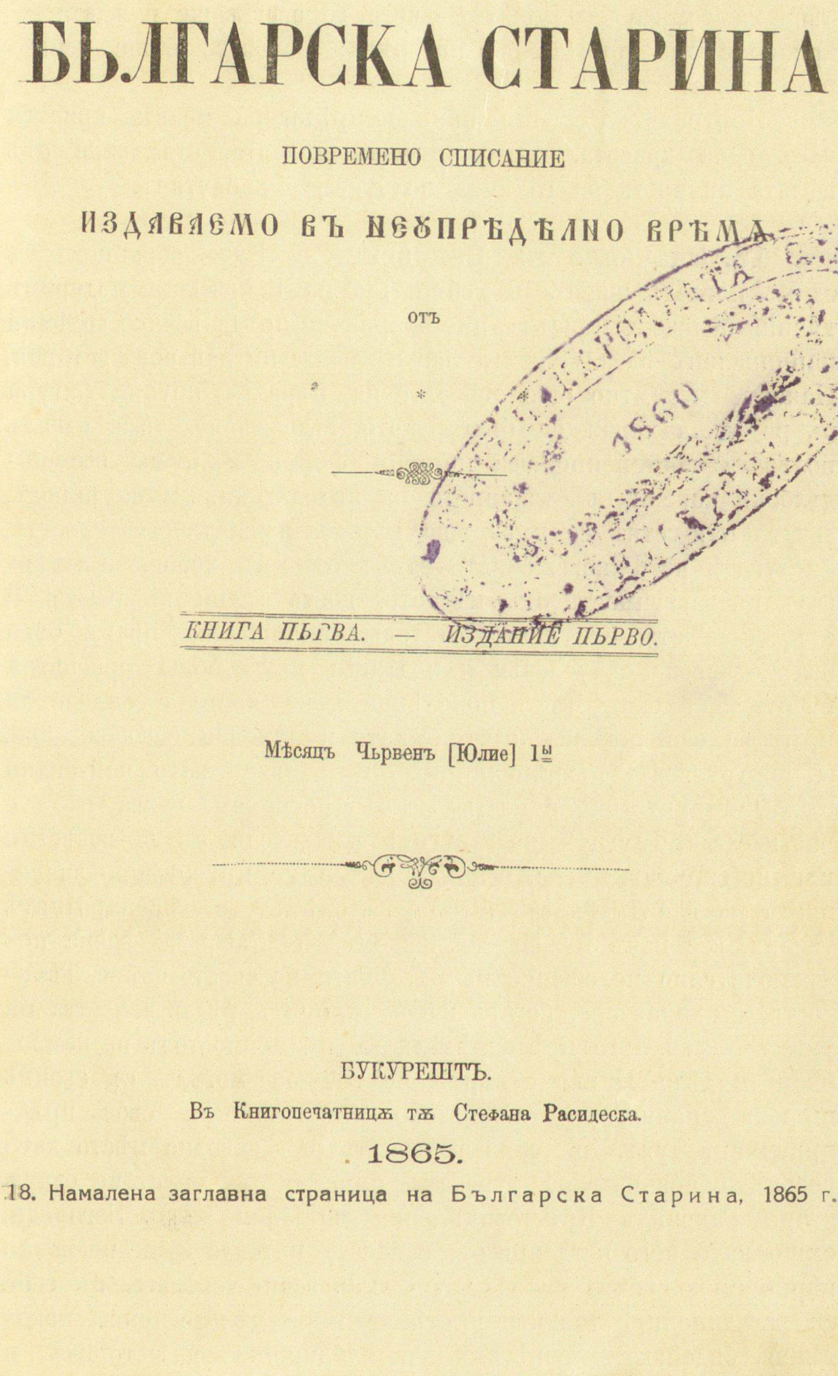

БЪЛГАРСКА СТАРИНА

ПОВРЕМЕНО СПИСАНИЕ

ИЗДАВАЕМО ВЪ НЕѸПРѢДѢЛНО ВРѢМА

ОТЪ

* *

КНИГА ПЬГВА. — ИЗДАНИЕ ПЬРВО.

Мѣсяцъ Чьрвенъ [Юлие] 1ый

БУКУРЕШТЪ.
Въ Книгопечатницѫ тѫ Стефана Расидеска.
1865.

18. Намалена заглавна страница на Българска Старина, 1865 г.

бѣше ясенъ, звученъ, даже — кога го изискваше нуждата — приличенъ на гръмъ. Съ една рѣчь: Раковски бѣше извънредно надаренъ...“

Портретътъ, съ тая наивно прѣдадена правда, крие за насъ една красота, която допълня магията, отлѫчвана отъ цѣлата личность на голѣмия политикъ и хайдутинъ.

15. Значение на Раковски. — Като обгърнемъ съ единъ погледъ живота и дѣйностьта на Раковски и подиримъ тѣхния основенъ смисълъ, ние откриваме прѣди всичко голѣмия националенъ идеалъ, който движи цѣлата ни най-нова история. Начертанъ смѫтно още отъ Паисия, първата крупна фигура въ редицата херои на българското възраждане, този идеалъ получава постепенно все по-ясни форми и пуща все по-дълбоки корени въ съзнанието на интелигенция и на народъ, докато най-сетнѣ се прѣвръща въ една жива дѣйствителность. Заслугитѣ на Раковски, като единъ отъ тѣзи херои, се измѣрватъ въ зависимость отъ мѣстото, което заема въ развоя, и отъ енергията, съ която отстоява национални права, буди патриотически ентусиазъм и подтиква къмъ обща просвѣтна работа. Той спада къмъ поколѣнието, на което е сѫдено да подготви окончателно политическото и духовно освобождение, и между своитѣ съврѣменници той се явява като най-силна и най-авторитетна личность. Безъ да отнемаме каква и да е часть отъ заслугитѣ на другитѣ зиждители съ по-извѣстни или по-скромни имена, безъ да изтъкваме прѣкомѣрно значението на една единствена воля, за смѣтка на общенароднитѣ усилия, все пакъ можемъ да кажемъ, че Раковски заема по-изключително положение въ историята на своето врѣме. Твърдость на характера, богатъ жизненъ опитъ, рѣдки качества на ума — всичко го прѣдопрѣдѣля за пръвъ апостолъ на националното дѣло. И ако е вѣрно, че той би могълъ, съ своитѣ широки знания, своето свѣтско възпитание и своя прѣдприемчивъ духъ, да си извоюва твърдѣ завидно мѣсто като високъ сановникъ на турската империя — да стане единъ втори Гавриилъ Кръстовичъ, ако не дори князъ Богориди, сѫщо като него котленци отъ еснафско потекло — не по-малко вѣрно е, че, както никой другъ, Раковски усрѣдява въ себе си разединенитѣ таланти и стремежи на цѣлото онова поколѣние, бидейки едноврѣменно и публицистъ, и историкъ, и политикъ, и поетъ, и организаторъ на възстания. Ни единъ отъ въпроситѣ, които вълнуватъ умоветѣ въ България прѣзъ епохата отъ 1840 до 1870 година, не остава незасегнатъ отъ него, било въ съчинения, било въ устна проповѣдь, и на всички или на повечето отъ тѣзи въпроси той дава рѣшение, което улучва истинскитѣ интереси и правото на българския народъ.

Поискаме ли да изтъкнемъ накратко най-сѫщественитѣ страни на неговата дѣйность, да отбѣлѣжимъ съ малко думи главнитѣ му заслуги прѣдъ отечеството, за което той съ трогателна искреность ни увѣрява, че било едничъкъ прѣдметъ на неговата любовь и на неговитѣ постоянни старания прѣзъ цѣлъ животъ, бихме могли да кажемъ слѣдното:

1. Съ своето перо, като журналистъ и писатель, и съ своята жива рѣчь, като блѣскавъ ораторъ, той посочва ясно и внушително конкретнитѣ цѣли, къмъ които трѣбва да се насочатъ всички усилия на съзнателнитѣ българи прѣзъ 50-тѣ и 60-тѣ години. Докато едни сѫ невѣрващи, а други блуждаятъ безъ програма, той твърдо стои на опрѣдѣлени гледища, на които създава популярность чрѣзъ вѣстници, писма, книги и устна агитация. Ако може да се говори за извѣстно единомислие по народнитѣ въпроси и за извѣстна организация на народнитѣ сили, тѣ се длъжатъ въ голѣма степень на неговата неуморна дѣйность.

2. Вникналъ оврѣме въ тайнитѣ на европейската политика и твърдо убѣденъ въ безучастието на западнитѣ културни държави къмъ сѫдбата на потиснатитѣ малки народи, той настойчиво проповѣдва сътрудничество съ сроднитѣ по сѫдба съсѣдни племена, за да се увѣри най-сетнѣ, че българскиятъ народъ трѣбва да извоюва свободата си самъ. Така Раковски, като отстранява наивнитѣ надежди за съчувствие и подкрѣпа отъ вънъ и като внушава на тоя народъ вѣра въ самия себе, въ своивитѣ нравствени и физически сили, допринася много за онова духовно възмѫжаване, което подтиква къмъ окончателното рѣшение на българския въпросъ. Левски, Ботевъ, Бенковски и толкова ратници на народното повдигане срѣщу тиранията сѫ негови прѣки ученици.

3. По пѫтя на националното самоопрѣдѣление най-важна спънка въ негово врѣме се явяваше цариградската патриаршия, поробила България духовно и отстранила езика ни

отъ черквата и отъ училището. Съзналъ, че първо трѣбва да се прѣодолѣе тази спънка, прѣди да се мине къмъ борба срѣщу политическото иго, Раковски приканва всички будни сънародници къмъ извоюване независима българска черква и създаване чрѣзъ бѫдащата Екзархия на една яка опора противъ ония, които не искатъ просвѣта и молитва на нашъ народенъ езикъ. При това той отхвърля рѣшително всѣка уния и всѣка промѣна на религията, отъ страхъ да не настѫпи разцѣпление въ народа и обезсилване на неговата воля. И доколкото наддѣлява това схващане, както и убѣждението, че „вѣроисповѣдниятъ ни въпросъ е днесъ за насъ най-голѣмото дѣло, което трѣбва да занимава всѣкого българина и да натежава на него не само като една отъ найсветитѣ му длъжности, нъ като единъ въпросъ, отъ кого зависи смъртьта или живота българския народности“ — Раковски може да се брои за най-талантливъ теоретикъ на борбата за духовно освобождение.

4. Не стига журналистиката и политиката, Раковски се прѣдава съ жаръ и на чисто научна работа, имайки прѣдъ очи все оня високъ и свѣтълъ идеалъ: повдигане на народното съзнание и вкореняване на обичь къмъ своето. Като оставимъ слабитѣ наченки за исторически, езикови и етнографски изслѣдвания у насъ прѣди него, той и тукъ се явява въ ролята на мощенъ инициаторъ, който набѣлѣзва задачитѣ на домашната историко-филоложка наука и изнася безброй материали и идеи за разрѣшението на проблемитѣ, свързани съ нашето минало. Колкото методитѣ и резултатитѣ да сѫ повлияни отъ романтическа фантастика или отъ патриотическа екзалтация, несъмнѣно Раковски принася голѣма полза, като вдъхва дълбокото чувство на национална гордость, безъ което бѣ немислима борбата срѣщу културни и некултурни врагове, и като пробужда интересъ къмъ научния трудъ и натрупва градиво за бѫдащитѣ по-обективни изслѣдвания.

5. И като поетъ Раковски привлича вниманието ни, макаръ да не проявява качества, които му осигуряватъ потрайно значение въ нашата литература. Неговата поема Горски Пѫтникъ има тая заслуга, че дава прочувствуванъ изразъ на общитѣ копнежи за едно по-добро бѫдаще и на общото негодуване противъ единъ отживѣлъ режимъ. Съ яркитѣ си картини на робство и страдания, съ

страстния си позивъ за самопожертвуване и хайдушки възстания, тя е плѣнявала силно умоветѣ на нашитѣ бащи и е сѫдѣйствувала много за насаждането на убѣжденията и на чувствата, които вдъхновяватъ бунтовницитѣ отъ 60-тѣ и 70-тѣ години. Рѣдко българска книга е допринасяла толкова много за възпитанието въ националенъ духъ, станала сѣкашъ свѣтско евангелие за най-събуденитѣ, което мнозина сѫ учили дори наизустъ. Горски Пѫтникъ ще напомня на иднитѣ поколѣния за една епоха отъ възраждането и за подвига на една личность, които спадатъ къмъ най-значителнитѣ епохи и подвизи въ нашата история.

Така, ако е нуждно да се посочи — за назидание на всички скептици — каква сила се крие въ една безкористна и възвишена идея и какво може да извърши ентусиазмътъ, роденъ отъ любовь къмъ своя народъ, за примѣръ би могла да се вземе тъкмо дѣйностьта на Раковски. Пропита отъ най-чистъ патриотизъмъ и посветена на идеали, които сочатъ за нѣкои студени умове едва ли не утопични, тя дава бързо реални плодове, на които се радватъ днесъ всички свободни българи.

Въ слѣдващитѣ глави ние ще разгледаме нѣкои посѫществени страни отъ писателската дѣйность и отъ идеитѣ на Раковски, за да уведемъ читателя въ малко познатитѣ му до сега и неоцѣнени достатъчно трудове.

Глава III

Поезия

1. Неповиненъ българинъ. — Между 1853 и 1858 година Раковски се прѣдава на упоритъ литературенъ трудъ и пише нѣколко епически и лирически нѣща, които отразяватъ твърдѣ пълно настроенията и идеалитѣ му отъ това врѣме.

Хронологически първо мѣсто държатъ мемоаритѣ му Неповиненъ Българинъ. Тѣ ни сѫ запазени въ двѣ редакции, и двѣтѣ недовършени, отъ 1854 година. Но че тѣ сѫ съставени още по-рано, за това свидѣтелствува бѣлѣжката на автора въ заглавието на втората редакция, гдѣто е казано, че „главното списаніе Неповынный бѫлгаринъ и другото списаніе Болгаріа страждуща нахождатъ се въ Царъ градъ не совершени іоще“. Тая бѣлѣжка на Раковски е датувана отъ Котелъ, 13 септември 1854 г., когато той възстановява по паметь оставенитѣ въ Цариградъ свои записки, отъ които нищо до днесъ не е открито. Цариградскиятъ Неповиненъ българинъ тъй сѫщо не е билъ довършенъ, и това ни кара да прѣдполагаме, че авторътъ напуска неочаквано Цариградъ малко врѣме слѣдъ започване на своя трудъ, тъй, както и котленскитѣ прѣписи не сѫ завършени все поради напускане на Котелъ и бѣгство въ чужбина. Разказътъ има за прѣдметъ, като сѫдимъ по запазената часть и по длъжкото заглавие на втория прѣписъ, „постраданіе то“ на Раковски „въ тѣмницата въ Царъ градъ въ лѣто 1843, което послѣдува отъ безбожното клеветаніе на нѣколко отъ первите въ Котелъ“. Какъ Раковски и баща му сѫ били арестувани, поради долната клевета на чорбаджиитѣ, какъ тѣ сѫ били въ снѣгъ и въ мразъ откарани за Русе и послѣ за Цариградъ, какъ тамъ били оковани въ томруци и хвърлени въ нѣкакво тъмно и мръсно подземие, какъ слѣдъ шесть мѣсеца били сѫдени и осѫдени на седемь години най-строгъ затворъ и какъ тѣ прѣкарали три години и половина въ тъмницата — това е изложено подробно отъ невинния страдалецъ, който ни е далъ така не само единъ цѣненъ документъ за своята биография, но и една вѣрна историческа картина за черното тегло на българитѣ въ тая епоха.

Кога Раковски рѣшава да направи своитѣ прѣживѣвания отъ 1845 до 1848 г. достояние на публиката, като намѣри за тѣхъ една по-изискана литературна форма? Имаме основание да мислимъ, че това не е могло да стане прѣди 1853 година, и че то е станало едва слѣдъ избухването на дипломатическия конфликтъ между Русия и Турция прѣзъ февруари сѫщата година. Прѣди тая дата Раковски записва само два или три съня, видѣни въ тъмницата и изтълкувани пророчески за сѫдбата на отечеството му: записва ги въ 1851 година. Вънъ отъ това, до 1853 година Раковски, макаръ и да залѣга за черковни правдини и други народни искания на българитѣ, твърдѣ много е погълнатъ отъ своитѣ търговски прѣдприятия, и врѣме за литературенъ трудъ едвали му е оставало. Най-сетнѣ, тъкмо откакъ князъ Меншиковъ, рускиятъ посланикъ, пристига въ Цариградъ, и откакъ поличава, че ще се дойде до въоржженъ конфликтъ, Раковски започва да храни надежда за избава на народа си отъ тежкото иго. Отчаянъ по-рано, за гдѣто не вижда отъ никждѣ знакъ за подобрѣние положението на българитѣ, той добива сега изведнажъ вѣра въ благитѣ помисли на Русия и въ освобождението на потиснатитѣ християни, и, докато се завършатъ дългитѣ и безрезултатни прѣговори между Русия и Турция, сѣда да изложи първо историята на своето страдание и второ страданията на цѣлия народъ. Той не довършва произведенията си: не ги довършва навѣрно затова, защото събитията му налагатъ да замѣни перото съ нѣщо по-активно и поважно: да организува група рѣшителни хора, които трѣбва да услужватъ на Русия въ наченатия вече походъ прѣзъ лѣтото на 1853 година. И като напуска Цариградъ, той оставя ржкописитѣ си у едно довѣрено лице, за да ги подири по-късно. Но по-късно, прѣзъ есеньта на 1854 година, той е принуденъ да се крие отъ властитѣ, понеже е обвиненъ въ прѣдателство и е билъ войвода на хайдушка чета, и, дошелъ тайно въ Котелъ, захваща да пише отново мемоаритѣ си, прѣкжснати въ Цариградъ. За България страждуща, обаче, врѣме тукъ съвсѣмъ не му остава, и ние не знаемъ какво е щѣлъ да даде въ тази характеристика. Навѣрно тя би съдържала опита и впечатленията на патриота отъ врѣмето, когато той, като прѣкупвачъ на търгове и данъци, има случай да обходи България (1849 до 1852 г.) и дори да забогатѣе врѣменно, безъ обаче да изпитва удоволствие, понеже, както казва въ биографското си писмо до Ив. С. Ивановъ, упозналъ „вся страданіѧ нашего бѣднаго народа“ и виждалъ какъ „отъ дьнь на дьнь пропадва въ по голѣма угнетенія“.

2. Характеръ на мемоаритѣ. — Раковски има явната умисъль, да обработи въ поетическа проза ония прѣживѣвания отъ 1845 до 1848 г. Врѣзани дълбоко въ паметьта му, сложили незаличимъ печатъ върху душата му, тѣ сѫ найблизкия прѣдметъ за единъ биографски епосъ, който трѣбва сега да стане огледало за горчивата орись на цѣлъ народъ, повиканъ да възкръсне отъ неволи и страдания. Композицията е дадена отъ самия житейски опитъ: тоя трѣбва да се разкаже искрено-патетически, за да се получи една картина на терзания, способна да буди съчувствено ехо у робитѣ. Въ послѣдователна хроника на външни изпитни и на вѫтрѣшни състояния, Раковски прѣдава единъ значителенъ кѫсъ отъ живота си, безъ да подозира каква художествена разпореда е тукъ необходима и какъ трѣбва да се свърже началото съ края. Той е почналъ разказа си, той се старае да улучи пѫтя на словото къмъ сърдцата ни, и той се надява, че може да крачи безизкуствено нататъкъ, немарейки за подраздѣления и хармония на частитѣ. Тъй погледнато, мемоаритѣ не прѣдставятъ нищо органически-стройно и не свидѣтелствуватъ за технически усѣтъ у съставителя.

Но това становище, тъй формално, нѣма тукъ особено значение. Важното за насъ е, че авторътъ угажда щастливо всичката стойность на дадения житейски опитъ, и послѣ — че той умѣе да ни увлѣче и трогне. Вече началото загатва за единъ дълбокъ сърдеченъ животъ и пробужда всичкото ни съчувствие. Ето ви единъ младъ човѣкъ, който отдавна е напусналъ бащинъ край и който сега се връща, обзетъ отъ непрѣодолимъ копнежъ за природата на родното село и за близкитѣ си дома; но ето ви срѣщу него, пълния съ сладки прѣдчувствия, нѣкакъвъ лукавъ демонъ, който отъ младини го е прѣслѣдвалъ и който още на прага на бащината кѫща му готви една ужасна покруса: вѣстьта за скорошна смърть на единствения братъ (Дачо) и гледката на обичаната надъ всичко сестра на смъртно ложе, редомъ съ безутѣшната стара майка. И младиятъ човѣкъ, сразенъ въ най-съкровенитѣ си блѣнове, се вдава въ неизцѣрима меланхония, и нищо не е въ състояние да го върне къмъ радость — нито дори разходкитѣ по близкитѣ планини, които сѫ мамѣли въображението му прѣзъ врѣме на изгнанието въ далечна Франция. Два мѣсеца текатъ въ мрачна размисъль и въ уединение, когато неочаквано свива нова буря надъ главата му — и тихото чезнене се смѣня съ затворъ въ окови и разкарване всрѣдъ дълбока зима до Русе и Цариградъ, както и съ чудовищенъ сѫдъ за измислени прѣстѫпления.

Правдивиятъ разказъ ни държи вече въ напрѣжение. Рисунъкътъ на лични страдания отстѫпва за единъ моментъ на историческата характеристика — и ние узнаваме какъвъ е бащата и какви котленцитѣ — за да продължи послѣ пакъ личната изповѣдь, съ всички перипетии на странствуване, сѫдъ и мѫки въ едно мрачно подземие. Какво ще стане съ тоя отчаянъ и рѣшителенъ момъкъ? Ще се разхвърлятъ ли и неговитѣ кости изъ праха на Топханата — като тия на толкова други безименни нещастници прѣди него? Ще покърти ли неговата хубава и умна рѣчь коравитѣ сърдца на паши и улями, събрани на нощенъ сѫдъ за мнимия размирникъ на султановата държава? Мрачни мисли въ тъмницата, сурови обноски на тъмничаритѣ, окаянъ животъ на затворницитѣ, заплетенъ ходъ на процеса, опити за освобождение — всичко ни е дадено въ една пълнота на изображението, която изненадва при тая безпомощность на стила и граматиката, слабо разработени у автора-начинатель. Настроенията — свои и чужди — Раковски долавя съ забѣлѣжителенъ усѣтъ за душевнитѣ движения; впечатленията отъ обстановка и срѣда сѫ фиксирани вѣрно; драматизмътъ на множество сцени — при внезапното арестуване на връхъ Три-светители, при откарването отъ Котелъ всрѣдъ зимната вихрушка, при трогателната срѣща на окованитѣ баща и синъ въ Русе, при минуването отъ мрака на подземието къмъ ослѣпителния блѣсъкъ на сѫдебната зала, при смутената съвѣсть на сѫдиитѣ, изненадани отъ достойното държане и езика на обвиняемия — тоя драматизъмъ придава внушителна сила на разказа, каквато нѣма ни въ единъ другъ писателски опитъ отъ това врѣме. Страстното, ефектното, живописното намиратъ обикновено своя непринудено-наивенъ или енергиченъ тонъ, въ който проблѣсва живата възприимчивость и силата на духа. Изцѣло, мемоаритѣ добиватъ значение на психографски документъ отъ голѣмо значение — и трѣбва само да ги сравнимъ съ Житието на Софрония, другъ единъ страдалецъ въ размирни и тъмни врѣмена, за да схванемъ напрѣдъка на тоя литературенъ родъ у насъ къмъ срѣдата на XIX. вѣкъ.

3. Първа редакция на Горски Пѫтникъ. — Първиятъ завършенъ поетически опитъ на Раковски е поемата Горски пѫтникъ отъ 1854 г. Тя не се покрива ни наймалко съ едноименната поема отъ 1857 г. (за която е казано въ подзаглавието, че била писана въ 54 година), нито пъкъ бива, като тая, напечатана. Тя се пази въ рѫкописъ въ архива на Раковски и е никнала току слѣдъ прибирането на войводата отъ двумѣсечното му скитане изъ планината. Защото слѣдъ като отъ 18 юни до срѣдата на августъ 1854 година Раковски се опитва напразно да прѣхвърли Балкана и Добруджа и да стигне до руситѣ на долния Дунавъ, той разпуска четата си, върти се нѣкое врѣме въ котленската околность и послѣ се скрива въ самия Котелъ, гдѣто чака сгоденъ случай за побѣгване въ Влашко. Докато се бави въ Котелъ, той тъкми да опише, редомъ съ патилата на „Невинния българинъ“ и на „Страждуща България“, своя горски походъ прѣзъ есеньта, и то като се възползува отъ дневника си, държанъ въ врѣме на похода. Но отъ проектираното „Кратко два мѣсично таино путешествіе въ Бѫлгаріѫ въ лѣто 1854 по древному обичаю сосъ нѣколко юнацы бѫлгари“, както е казано на заглавната страница на Неповиненъ Българинъ, не излиза още нищо. Едва слѣдъ три години, когато пристѫпи къмъ окончателната редакция на Горски Пѫтникъ, на поемата, която се печата въ Нови-Садъ, Раковски ще се възползува отъ опита си, вписанъ въ дневника, и часть отъ описанитѣ подвизи ще напомнятъ истински приключения. За сега, докато е още въ Котелъ, той изпълня другъ единъ планъ за Горски Пѫтникъ и — докато работи надъ Неповиненъ Българинъ, или тършува въ исторически книги и изучва стари рѫкописи — пише съ търпение неизданата си поема отъ 1854 година.

Тази поема свидѣтелствува за надежди и мисли на Раковски по врѣме на Кримската война, когато мнозина очакватъ да се рѣши най-сетнѣ трудниятъ източенъ въпросъ. Отъ къмъ чисто формална страна тя прѣдставя диалогъ между забѣгналъ въ горскитѣ усои момъкъ и едно вѣщо пиле (кукувица): момъкътъ излага личнитѣ си нещастия и скръбьта си за непоносимото тегло на народа, а кукувицата го успокоява, като разкрива свѣтли дни за тоя народъ. Хероятъ-момъкъ е очертанъ като двойникъ на самия Раковски. Той има „личенъ видъ“, облеченъ е въ старобългарска златоткана носия, обутъ е съ опинци, въорѫженъ е съ шлемъ и съ сабя, която свѣти като ясно слънце; роденъ билъ въ планинско село, като дѣте билъ отгледанъ отъ майка, която му пѣяла юнашки пѣсни или му разказвала славата на праотцитѣ, и ималъ сродници по майчина и бащина линия все прочути юнаци, паднали въ борба за освобождение на отечеството. Прѣслѣдванъ отъ нѣкаква зла сѫдба, той страда още отъ нѣжна младость и е принуденъ да се лѫчи отъ родъ и отъ родна земя, или да гние въ тъмницитѣ, като жертва на безмилостни прѣдатели. Сега е дошелъ въ гората, да забрави мрачнитѣ си мисли и отчаянието си и да чуе утѣха отъ вѣщото пиле, надарено (като невинно и божествено създание) съ способность да разкрива тайнитѣ на бѫдащето. Запитанъ отъ пилето, кой е и какъ се зове, момъкътъ отговаря:

"Азъ сѧ зова неповинный блъгаринь
Много краты на смърть от-придатели оусѫдень
Разпалень от-отдавно ȏт любовь народнѫ
Коѭ е дарба божественна и всѣкиму природнѫ.

Пилето величае тая любовь къмъ народъ и отечество като най-висока човѣшка добродѣтель, и въ това схващане то се схожда напълно съ самия Раковски, който тъй сѫщо заявява въ Неповиненъ българинъ и въ Житието си: „Любовь та къмъ отьчество то прѣвъзходи сичкы тѣ свѣтовны добрины и тія е най утѣшитьлна мысль за чьловѣка на той-зи свѣтъ“. Пилето приканва момъка да работи като вуйка си, който взелъ живо участие въ обсадата на Силистра отъ руситѣ (думата е за капитанъ Георги Мамарчовъ) и далъ примѣръ за самоотвержена борба срѣщу невѣрницитѣ; а момъкътъ изповѣдва, че се въодушевява тъкмо отъ този примѣръ, както и отъ примѣра на нѣкои съсѣдни народи, на сърби и гърци, които сѫ се отърсили съ храбрость и съ постоянство отъ игото и сега живѣятъ честито. И когато момъкътъ роптае противъ чорбаджиитѣ-изедници и гърцитѣ-прѣдатели и изказва разочарването си отъ апатията на народа, потъналъ въ невѣжество и въ скотско търпение, пилето го ободрява, сочейки значението на настѫпилитѣ исторически събития. Сега е година 1854-та, цѣлъ свѣтъ се е раздвижилъ, Марсовата трѫба е навѣяла ужасъ между тиранитѣ и скоро ще настѫпи възраждане, свобода и щастие за дълго угнетяванитѣ малки народи. Ала необходимо е и тия сами да съдѣйствуватъ за освобождението си, като се просвѣщаватъ и отхвърлятъ невѣжеството и като организуватъ възстания, слѣдвайки примѣра на старославнитѣ горски юнаци, на Стоянъ-войвода или Хубава-Неда, за които се пѣятъ и сега пѣсни за поменъ. Запитвайки има ли и сега такива юнаци, момъкътъ узнава, че тѣ сѫ отдавна изчезнали и вмѣсто тѣхъ се скитатъ прости разбойници, които отъ сиромашия и отъ жажда за лесно обогатяване грабятъ сиромаситѣ. Ала отъ двѣ-три години се е прочулъ въ Рила-планина единъ истински хайдутинъ, младиятъ войвода на име Стоянъ, който мъсти на турцитѣ за безчестията имъ. Пращайки своя възторженъ поздравъ до Стояна, момъкътъ слуша съ трепетно вълнение разказва на пилето за произволитѣ и насилията на турската войска прѣзъ Севастополската война и се успокоява едва когато пилето му възвѣстява радостни дни за потиснатитѣ българи.

Обрадванъ отъ обѣщанието да настѫпи скоро часътъ на свобода и възобнова на прѣславския тронъ чрѣзъ помощьта на императоръ Николая I., момъкътъ рѣшава да прѣкара зимата на 54 година въ дълбокитѣ пещери, като остави за малко врѣме „художество Марсово“ и послужи на богиня Минерва, заетъ съ изслѣдване на българската стара история.

Поемата, както се вижда, си поставя за задача да подготви духоветѣ въ България за прѣдстоящитѣ въ 1855 година събития и да призове младитѣ къмъ въорѫжено възстание. Като сочи чрѣзъ вѣщото пиле историческия смисълъ на това, което сега се върши въ политиката и на бойното поле, авторътъ иска да внуши на своитѣ читатели мисъльта, че едничко спасение отъ нещастието на робитѣ и главно срѣдство за възобновяване нашата независимость е организуването на хайдушки чети. Хайдутитѣ се величаятъ въ поемата като херои, прѣзрѣли тиранията и позора, като покровители на народа и като борци за свобода. За тѣхъ Раковски държи толкова по-яко, колкото по-голѣмо е разочарването му отъ културнитѣ народи на Западъ, дошли да крѣпятъ господството на азиатскитѣ завоеватели. Българитѣ не трѣбва да очакватъ помощь отъ вънъ и трѣбва сами да постигнатъ народния и държавния си идеалъ. Защото християнитѣ отъ западна Европа не сѫ въдворили дори дома си оная свобода, законость и справедливость, за която ламтятъ поробенитѣ отъ турцитѣ народи. Тѣ не се движатъ отъ никакви хуманни чувства, кога отварятъ войни и обсебватъ колонии, и единствената имъ цѣль е да покоряватъ, за да експлоатиратъ. Погледнете само какво става въ Индия или въ Америка, за да се убѣдите, че жаждата за злато и за всѣкакви материални изгоди е, която диктува военнитѣ походи; и слѣдователно, ако се удаде на европейцитѣ да изтикатъ турцитѣ и да завзематъ плодородната българска земя, ние ще идемъ „отъ трънъ та на глогъ.“ Свирѣпи, безчовѣчни и користолюбиви — такива сѫ еднакво англичанитѣ и французитѣ, и тѣхъ ние трѣбва да прѣзираме не по-малко отъ досегашнитѣ си владѣтели.

Поемата си Раковски завършва на 25 ноември, както това е изрично отбѣлѣзано въ края на рѫкописа. Все тогава или малко по-късно, и най-късно до Коледа на 1854 год., въ Котелъ възникватъ още нѣколко стихотворни опити, главно съ патриотическо съдържание, по които сѫдимъ за първитѣ стѫпки на Раковски въ поетическото изкуство. Така, въ архива му откриваме двѣ рѫкописни оди на градъ Котелъ, гдѣто говори както страстната любовь къмъ родното мѣсто, съ неговитѣ гори, планини, долове и въздухъ, така и особеният локаленъ патриотизъмъ на оногова, който се брои съгражданинъ и послѣдователь на Софрония, Берона, Кипиловски, Неофита Бозвели, Гавриилъ Кръстовичъ „и други много учени млади котленцы, извѣстни всякому отъ разны книги момцы“. Тамъ откриваме и единъ фрагментъ, въ който вече открито се величае императоръ Николай I. като благодѣтель на българския народъ и възобновитель на прѣславския тронъ. Тамъ намираме, най-сетнѣ, двѣ любовни стихотворения, написани подъ влияние на народнитѣ пѣсни, въ които се говори за мома Стоянка съ бѣло лице, черни очи и тънки вѣжди, изгрѣла като звѣзда Денница и дала болесть на всѣкиго, когото погледне. — Тия и други подобни кѫсове показватъ явно, колко неопитенъ въ поетическата техника е 32-годишниятъ Раковски и какъ той прѣодолява съ голѣма мѫка трудноститѣ на българския книжовенъ езикъ, добилъ у него нѣкакъвъ изкуствено-архаиченъ отпечатъкъ. Но за това — по-нататъкъ.

4. Прѣдвѣстникъ Горскаго Пѫтника.—Между Коледа и 1 януари 1855 г. Раковски напуска прѣоблеченъ скривалището си и забѣгва прѣзъ Дунава за Влашко. Нова година той посрѣща навѣрно въ Свищовъ, като гостъ на приятеля си Цвѣтко Радославовъ, голѣмъ родолюбецъ, защото отъ 1 януари и отъ Свищовъ е датуванъ единъ „Постѫпъ (маршъ) българскый“, който напомня по тонъ и идеи одата за императоръ Николая отъ Котелъ.

Изпълненъ отъ възторгъ за похода на Николая и съ надежда за възкръсването на народа си отъ духовно мъртвило и отъ жестоко иго, Раковски пристига въ Букурещъ, гдѣто отдъхва спокойно слѣдъ толкова премеждия. Той чака съ нетърпение изхода на голѣмата европейска война, пламнала на Балканитѣ и на Кримския полуостровъ, и докато дойде редъ и случай да се намѣси самъ по-активно, прѣдава се на разнообразенъ книжовенъ трудъ, въ центъра на който стои историята и поезията. Между това, съвсѣмъ неочаквано, прѣзъ септември 1855 г. пада Севастополъ, и руситѣ сѫ принудени да искатъ миръ. Войната свършена и Турция уцѣлѣла неврѣдима, „наши българскы надѣжды изчезнахѫ като сновидѣнія“, бѣлѣжи Раковски въ едно писмо. Ново разочарование за много-прѣтеглилия скитникъ и нова насока на усилията му за благото на родината. Той внася въ скицата на житието си за това врѣме слѣдната точка: „Начяло то и конечно то ми рѣшеніе за открита борба съ Турско то правительство прѣзъ прѣсѫ тѫ и сабѭ тѫ“. На първо врѣме сабята ще стои небутната въ ножницата, и единичко чрѣзъ пресата ще узнава българската интелигенция за ревностната дѣйность на голѣмия патриотъ-изгнаникъ. Той е рѣшилъ, именно, да подкачи единъ задграниченъ вѣстникъ, въ който ще бичува злоупотрѣбитѣ на турското правителство, ще вади на показъ пакостната роля на гръцкото духовенство и ще сѣе съзнание и борческа мисъль всрѣдъ задрѣмалитѣ народни маси. Все съ сѫщата цѣль той рѣшава да напечата и новитѣ си поетически опити, никнали въ Букурещъ, за което прѣзъ 1856 г. се прѣселя и настанява въ Нови-Садъ, Австрия. Тукъ, прѣзъ септември или октомври, той публикува своя Прѣдвѣстникъ Горскаго Пѫтника, а прѣзъ слѣдната 57 и 58 г. и самия Горски Пѫтникъ.

Прѣдвѣстникъ съдържа шесть различни по характеръ нѣща, а именно:

1. политическата статия „Нѣколикы рѣчи о събытіи въ Българиѭ въ лѣт. 1853 до лѣт. 1856“; 2. прѣводната хумореска „Просвѣта въ Турско“; 3. характеристиката „Пиршество на турски велможи“; 4. елегията „Отлѫчіе отъ Българиѭ еднаго разпаленаго родолюбца българина въ лѣт. 1853“; 5. стихотворението „Спомѣнъ мѣсторожденія“; и 6. дидактическото посвещение отъ рѫкописната котленска поема „О времѧни“, въ една нова редакция.

Поетътъ Раковски говори главно въ тритѣ послѣдни нѣща, гдѣто е даденъ изразъ на една меланхолия, породена отъ мисли за минало и настояще на отечеството му.

Въ нѣколкото думи на първата статия се повдигатъ въпроси, зачеквани още въ котленската поема. Но докато стихътъ по-прѣди е замъглявалъ мисъльта и спъвалъ свободния изразъ, прозата дава сега възможность на автора да се прояви като талантливъ ораторъ и журналистъ. Рухнали блѣноветѣ му за успѣха на Русия, той не е напусналъ вѣрата си да доживѣе освобождението на народа си. Между това умразата му къмъ Европа, която коварно осуетява човѣколюбивото дѣло на славянската империя, е повисена чувствително, и тя диктува на перото тиради, пропити отъ силенъ сарказъмъ. Сърдцето на вѣрния синъ на отечеството се свива болезнено при гледката на разрушение и тегла прѣзъ врѣме на Кримската война; то тръпне още повече при вѣститѣ за онова, което днесъ се върши дома му. И като възстава противъ наивната надежда на нѣкои свои сънародници, че положението на българитѣ може да се подобри чрѣзъ намѣса на европейцитѣ, движени отъ християнско съжаление; като съвѣтва да се оставятъ напразни молби къмъ тѣхъ, да се „промѣнятъ мисли“ и да се подири цѣръ за злото въ една реална политика, Раковски характеризира днешната дипломатическа система като врагъ на свободата, понеже „съглеждува множество человѣковь, като въщество неудошевлено, и малѫ грижѫ има за нихно истребленіе. Трѣба да знаемы че дьнешни европейски кабинети, играѭтъ жребія человѣческаго рода съ такова хладнокръвіе, като че играѭтъ между си игры за приминуваніе времени“.

Въ съгласие съ убѣждения и чувства, намѣрили мѣсто въ тази статия, стои и езикътъ на Раковски. Той е пропитъ отъ жлъчка и издава най-висока степень на раздражение противъ виновницитѣ на бѣдствията, били тѣ европейци или турци. Той диша енергията на протеста, готовъ да се прѣвърне въ дѣло; въ него трепти негодуванието на оногова, който се смѣта длъженъ да брани съ всички сили безгласния народъ страдалецъ. Ярки образи и смѣли хиперболи или сравнения отразяватъ вѣрно възбуждението. Раковски пише напр.: „Политика никогда не ся е задържала на единъ постоянъ стѫпенъ. То намъ, поучава четвероугѫлно всемірна повѣсть и ежедневна случая“. — „Наблизо бѣ [кога се обявява Кримската война] да избухне, като изъ огнедышенъ Волканъ, пламенноразмѣсенъ дымъ!“ — „А подданій туркій бѣдни народи съ ужасъ и великъ трепетъ гледаха сіе всеобщо движеніе, сіѭ, чудеснѫ, и гигандическѫ борбѫ . . ., тѫжахѫ печално въ своя многоуѭзвена сърдца“. И т. н. Било че изпада въ умиление прѣдъ неизказаното тегло на своитѣ сънародници, било че стоваря бича на сатирата си върху гърба на потисницитѣ и користолюбцитѣ, Раковски остава всѣкога вѣренъ на своя холериченъ темпераментъ, и въ стила му ние долавяме неподправения, естествения въ такива случаи неговъ тонъ.

5. Хумореска и елегия. — На каква ирония е способенъ Раковски, това показватъ слѣднитѣ двѣ статии, въ които е подложена на жестока критика системата на управление въ Турция. Консерватизмътъ на турчина е несъкрушимъ, и всѣки опитъ да си насади въ това племе любовь къмъ цивилизацията или зачитане на иновѣрцитѣ е обреченъ на несполука. Хумореската разказва, какъ нѣмцитѣ поискали да просвѣтятъ „варварскы Истокъ“ и какъ почнали да проповѣдватъ на турцитѣ на Атмегданъ въ Цариградъ (гдѣто нѣкога яничаритѣ се трупали около казанитѣ си): да не държатъ много жени, да не пушатъ съ дълги чибуци, да се обличатъ по европейски, като носятъ шапка, панталони, очила, омбрела, и пр. Но отъ тая проповѣдь не излѣзло нищо, и малцината, които се повели по ума на културтрегеритѣ, скоро махнали ржка на маймунството. Както казва Д-ръ Селимински въ 1843 г.: „Азиатецътъ не може да стане европеецъ, докато сжществува извѣстната морална разлика . . . Турчинътъ се облича съ европейско облекло, старае се да въведе нѣкои европейски думи въ езика си, но . . . по духъ си остава азиатецъ“. Въ Пиршество на турски велможи пъкъ е нарисувана новата язва, която разяжда турския държавенъ организъмъ: развратътъ на висшето общество подъ влияние на западнитѣ нрави. Ако по-рано между тия „неучени и глупи“ послѣдователи на Корана царува „суевѣріе и невежество дълбоко“, сега, отъ нѣкое врѣме, се е появила на негова смѣна сектата „дини-джедидие“, която подъ маската на свободомислие насажда новъ фанатизъмъ и истинско разтлѣние. Новата вѣра се състои въ това, да се отрича пророчеството на Мохамеда, да не се прави абдестъ, да не се пости прѣзъ рамазанъ и да се прѣдаватъ свободно на всички пороци „а ла франга“, най-много на „гнусно содомство“ и на пиянство. Като рисува драстично оргиитѣ въ палатитѣ на министри, държавни съвѣтници и други голѣми чиновници, Раковски завършва съ удивлението, че още не се е намѣрилъ нѣкой европейски пжтешественикъ, който да опише въ комедия тия нрави. Ето хората, мисли той съ сарказъмъ, които на сутриньта слѣдъ подобни пиршества отиватъ да управляватъ царщината и да нареждатъ нейнитѣ финанси, нейната търговия, нейната просвѣта, нейното правосждие и нейната външна и вжтрѣшна политика. „Горѣ царству тому отъ таковій управляемо чиновницы! Горше же поданикомъ того царства!!!“ сключва тая характеристика.

Отлжчието ни прѣнася въ другъ кржгъ отъ настроения. То ни запознава съ единъ юноша, напусналъ родината си, понеже му е дотегнало да живѣе врѣдъ неправди, насилия и невѣжество, който се прощава съ бащина земя и пжтемъ спира край Прѣславъ, да се полюбува на развалинитѣ, останали отъ нашата древность. Слѣзълъ отъ коня, той разглежда старинскитѣ зидове и се унася въ спомени и блѣнове. Нима въ това „ничтожно дьнесъ, шуто, пусто, ужасно“ мѣсто сж царували нѣкога Борисъ и Симеонъ, съкрушителитѣ на Византия и гордостьта на славянството? Какво общо има между тѣхъ и сегашнитѣ тирани, били тѣ турци или гърци, които грабятъ народа и гонятъ неговата вѣра и книжнина? „С' горчива тѫга“, „с' прѣскърбно жално душевно чюствованіе“ младежътъ напуска Прѣславъ и наближава Търново. Той храни надежда поне тукъ да съзре нѣщо, което би подбудило националната му гордость и ревностьта му за борба противъ народнитѣ врагове, ала остава измаменъ. Старитѣ български храмове сѫ прѣвърнати въ джамии, царскитѣ великолѣпни палати разорени, каменнитѣ надписи унищожени; не е останало нищо, което да говори за славата и живота на прадѣдитѣ. И Янтра, която отъ вѣкове мие скалитѣ на Трапезица, не може да каже нищо повече отъ това, че Черни-богъ изпратилъ духа на разорението, Бедая, така щото тамъ, гдѣто нѣкога българскитѣ царе се връщали съ побѣдни пѣсни и съ вѣнци отъ завоеванията си въ Далмация или Тесалия, сега се шири позоръ, сиромашия и невѣжество. Потъналъ въ мрачно съзерцание, момъкътъ внезапно долавя звуцитѣ на Марсовата трѫба: нѣйдѣ около стария Доростолъ потомцитѣ на Светослава сѫ се вдигнали противъ полумѣсеца, носейки свобода за българитѣ. Кръвьта бушува въ жилитѣ на пѫтника, той чувствува дългъ да се притече на помощь на освободителитѣ, и, като взима прошка отъ безутѣшната си майка, порѫчва ѝ да не плаче за него, кога го чуе умрѣлъ, а да издири гроба му и да му постави надписъ: „За вѣр' и за слобода погинѫ Славенъ!“

Елегията прѣдставя нѣкаква историческа дисертация въ лирическа форма: въ 71 строфи тя очертава величие и позоръ на миналото, спира се на настоящето и открива изгледи въ бѫдащето. Завършекътъ ѝ напомня живо изповѣдьта на Христо Ботевъ, който въ своето На прощаване (1868 г.) сѫщо порѫчва на майка си да не тѫжи по него, а да го подири, кога чуе че е падналъ пронизанъ отъ куршумъ, и да се успокои съ думитѣ на народа: „умрѣ сиромаха за правда, за правда и за свобода!“

Ако въ тая елегия твърдѣ видно мѣсто заематъ романтическитѣ екскурси въ срѣдневѣковата история, при което особено настойчиво се подчертаватъ настроенията по поводъ на паметници и развалини отъ българското минало (подобни настроения срѣщаме и въ непубликуванитѣ малки поеми отъ

1856 и 1858 година „Напрасно отлѫчїе отъ Дакіѭ, Възвръщение българомъ отъ бойное поле Крьмско“ и „Елегиѧ на развалины старославнаго града Червеновода близъ Рухчука“), второто стихотворение въ Прѣдвѣстникъ, именно Споменъ мѣсторожденія, носи повече автобиографски характеръ и напомня изповѣдьта въ Неповиненъ българинъ за любовь къмъ родното мѣсто, за тѫга отъ ранната раздѣла съ него и за всичката онази поезия на планини, полета, птички и цвѣтя, която за винаги се е срасла съ душата му. Съдържанието на този Споменъ е загатнато кратко въ тритѣ рефрени, които по единъ се повтарятъ слѣдъ всѣка строфа:

О сладкы млады години
Изгубихь вы в’младины!

О стары славны твьрдины
Кой ще да вы въздвигны!

О стара славная времена
Оставихте наша племена!

Прѣдвѣстникъ се завършва съ една апотеоза на поезията — на поезията, която се прѣдставя като едничко трайно и цѣнно нѣщо всрѣдъ процеса на разрушение въ историята и която е повикана да пробуди заспалия български народъ къмъ новъ животъ и ново творчество.

6. Стоянъ и Бояна. — Едноврѣменно съ Прѣдвѣстникъ, въ Букурещъ Раковски работи надъ една недовършена и непечатана поема, озаглавена Стоянъ и Бояна или Неповинное нещастное рачительство. Тукъ той е искалъ, сѫдено по запазенитѣ въ архива му фрагменти, да приплете любовната история на Стояна (прѣкръстенъ допълнително въ Раданъ) съ разказъ за неговитѣ хайдушки подвизи, безъ да е ясно, какъ въ подробности е щѣла да бѫде развита фабулата. Въ началото на поемата е дадена картина на пролѣтьта: описва се една красива мѣстность, гдѣто моми и момци бератъ цвѣтя и играятъ хоро съ селски пѣсни. Слѣдъ като обстоятелно се говори за цвѣтя и дървета, за слънце и зефиръ, за водопади и потоци, за ливади и сѣнки, за славей и чучулига, минува се къмъ завръзката на любовния романъ. Купидонъ, синътъ на Венера, наранява съ стрѣлитѣ си сърдцата на двама млади, Стоянъ и Бояна, и тѣ, слѣдъ като танцували на ливадата и брали цвѣтя, раздѣлили се надвечерь влюбени. Зараньта тѣ бързатъ да идатъ на уговорената срѣща, даватъ си и клетва за вѣчна вѣрность... Какво е щѣло да стане по-нататъкъ, ние не знаемъ, понеже тукъ се прѣкжсва черновката на поемата, а онова, което иде по-нататъкъ. образува навѣрно само по-далечно продължение. Момъкътъ именно е войвода на хайдушка чета. Той иска да поведе юнацитѣ си въ Стара-планина и имъ държи бѣседа: доста сж теглили подъ ярема, врѣме е да повдигнатъ народа си на възстание... Но и тая часть отъ поемата не е завършена, и ние можемъ да прѣдполагаме само, какво е щѣло да стане по-нататъкъ, сждейки по сетнѣшния Горски Пжтникъ, гдѣто сж използувани като суровъ материалъ записанитѣ въ Букурещъ строфи.

Любовниятъ мотивъ у Раковски се дължи, по всѣка вѣроятность, на влияния отъ гръцката литература. Имаме основание да прѣдполагаме, че питомецътъ на Куру-чешме е познавалъ добрѣ поемитѣ на братята Александъръ и Панайотъ Суцо, именно Скитникътъ на първия отъ 1839 година и Пжтникътъ на втория отъ 1831 година, гдѣто тъй сжщо сж съчетани нѣжни сърдечни вълнения съ хайдушки копнежи на борцитѣ за гръцката свобода, при което въ доказъ на подражението говорятъ редъ сходства въ характеритѣ и идеитѣ. Колкото пъкъ се отнася до митоложкия апаратъ, той свѣдочи за желанието на Раковски да създаде една българска поема, която по всичко да напомня древнитѣ образци отъ тоя родъ. Ако у Омира богове и богини взиматъ на всѣка стжпка живо участие въ дѣлата на хората и ако тоя религиозенъ елементъ се сматря за единъ отъ най-характернитѣ бѣлѣзи на класическата епопея, необходимо е да се вмъкне той и въ поемата изъ домашния животъ, безъ да се гледа на това, че Стоянъ и Бояна, като чисти българи отъ Балкана, не могатъ да вѣрватъ въ тия фантастични обитатели на старобългарския Олимпъ, именно въ Лада (Венера), Любечекъ (Купидонъ), Белинъ (Аполонъ), Пусто (Вакхъ), Перунъ, Гусланъ, и т. н. Тамъ, гдѣто Раковски не прѣвежда просто на просто гръцки имена, измисляйки самъ богове и богини по примѣръ на античната митология, тамъ той прибѣгва до засвидѣтелствуванитѣ у късни и съмнителни автори старославянски богове, които нѣкакъ съвсѣмъ странно се врeждатъ въ историята на селянитѣ-християни отъ срѣдата на XIX. вѣкъ.

Любовниятъ мотивъ въ поемата се родѣе донѣкѫдѣ и съ нѣкои стихотворения на Раковски отъ 1855 и 1858 година, които сѫ плодъ на писателски капризъ и служатъ само да се запълни врѣмето въ часове на скука или да се постигнатъ чисто практически цѣли. Така, още въ Букурещъ Раковски се упражнява да пише по подражание на сантименталнитѣ гръцки и турски пѣсни, на които подражава и Славейковъ въ своето Славейче (1864 г.); а по-късно, когато трѣбва да прѣкара на пѫть за Русия нѣколко дни въ Кубейската карантина, той съчинява любовни послания въ форма на акростихи, които даватъ имената Елисавета, Ирина или Пауница. Въ акростихи, т. е. въ стихове, началнитѣ букви на които образуватъ, четени надолу, извѣстна дума, пише Раковски и нѣкои патриотически пѣща, идея за които ни дава напр. посвещението къмъ Показалецъ (1859) или стихотворението „Непостигнѫтаꙗ любовь“, печатено пакъ тамъ, въ края.

Но било че усвоява размѣръ и епитети на народнитѣ пѣсни, било че взима на готово клишетата на изтъркания поетически канонъ отъ блудкавитѣ ориенталски пѣсни, било че пише по образецъ на бездарнитѣ даскали, които наводняватъ българската литература съ патриотически и дидактически излияния, Раковски не се издига надъ срѣдното равнище, не проявява никакъвъ усѣтъ за художествената форма и не показва какво и да е школуване у истинскитѣ поети на своето врѣме, у голѣмитѣ майстори на стиха отъ романтическата школа насамъ. Забѣлѣжително, въ това отношение, е обстоятелството, че той не се интересува изобщо отъ новата поезия и белетристика, и ни веднажъ не поменува въ съчиненията или въ дневницитѣ и писмата си имената на Ламартина, на Пушкина и на други европейски поети. Ламартинъ е за него авторъ на пристрастна турска история, а Пушкинъ или Русо — прѣдставители на книжовния езикъ у руси и французи. И както не взима бѣлѣжка отъ европейскитѣ писатели, задоволявайки се само съ четивото си отъ гръцката гимназия, така не прѣживѣва той и по-дълбоко своитѣ митоложко-любовни мотиви. За поезия той се залавя сравнително доста късно, и то по съображения, които нѣматъ нищо общо съ подсъзнателни влѣчения и творчески настроения. Поезията е за него рожба на разума, тя се явява само подходно срѣдство за пропаганда на патриотическитѣ идеали, и колкото истински лиризъмъ може да се долови въ елегии или въ поеми, той се длъжи едничко на голѣмото възбуждение и на страстния темпераментъ, прѣнесени нѣкакъ грубо въ поетическата проповѣдь. Стиховетѣ на Стоянъ и Бояна, обаче, не показватъ и тая чувствителность, която придава особенъ чаръ на Горски Пѫтникъ за поколѣнието прѣди 60 години. Колко механически сѫ тѣ плетени, биха ни показали само двѣ или три строфи:

Хубава млада Боіяна
Крехка младочна отрасла
Тамъ сѧ срѣшна с' Стоіяна
Радоснѫ дансѫ игралѫ

Надвечерь на разижданье
От' росинь кытка му дала,
С' душевное въздыханье
Сърдце свое заробила

Богинѧ Венера да бѫде намъ мила!
Коѧ младимъ приснѡ предстателка е была;
Сърдца наша съ любовь да испълни
И благости своѧ сладко да ни вдыхни...
С' брачный вѣнецъ свѣтло оувѣнчани,
Жертвѫ да принесемъ от' душы любовны!
В' капище богини гѫлаби пречисти
С' цвѣты благооухани, с' зелени мѷрти.

7. Горски Пѫтникъ отъ 1857 г. — Надъ окончателната редакция на Горски Пѫтникъ — излѣзла въ края на 58 г., макаръ и да носи на корицитѣ 57 г. — Раковски захваща да работи едва слѣдъ пристигането си въ Нови-Садъ. Въ това ни убѣждава запазената въ архива му скица, озаглавена „Вещество или Грамада за Горскаго Пѫтника, то есть разны мыслы и краснорѣчія отъ самаго списателя“, съ дата „1857. Въ Новый-Садъ“. Раковски тръгва отъ Букурещъ съ намѣрение да печата котленската редакция на Горски Пѫтникъ или по-новата обработка Стоянъ и Бояна, но се убѣждава, че тѣ сѫ непригодни за цѣльта му, и, слѣдъ като още на 21 септември 1856 г. е издалъ отъ Нови-Садъ обявление за събиране абонати и помощи, сѣда да ги прѣработи основно откъмъ планъ и езикъ. Рѫкописа си, макаръ и недовършенъ, той прѣдава въ печатницата къмъ м. априлъ 1857 г. Подробниятъ конспектъ за новата редакция, онова „Вещество“, е датуванъ отъ 57 г.; значи, отъ януари до априлъ с. г. Раковски е почналъ да раздухва, както се казва въ едно писмо отъ това врѣме, останалата въ него „искрѫ словесности“, за да запали „въ Мѫдричинъ храмъ еднѫ малкѫ свѣщица“, която да блѣщука наредъ съ „толика друга огнезрачна свѣтила, храмъ просвѣщенiа българскаго освѣтляѭща“. Той не се смѣта „роденъ за то“ — за това „трудно поприще“ на „писменое художество“, за тая служба „старобългарскому богу Гуслану“ подъ защитата на „любовнѫ и добродѣтелнаѭ богиня Вилѫ“ — но желанието му да бѫде полезенъ на народната просвѣта е по-силно отъ недовѣрието къмъ силитѣ му, и той се рѣшава да слѣдва начертания пѫть. Затова не само обработва замислената отдавна „първообразна патриотическа поема“, гдѣто ще има много нови нѣща, „кои другы не е писалъ“ (писмо отъ 15 май 1858 г.), но съчинява още едно „полезно и нуждно на нашъ народъ списанiе, Паденiе Цариграда, съ замѣчанiя Паденiе Българiй на стихотворство въ десятосложни размѣръ много гладъкъ“ (14 май 1857 г.), отъ което не ни е упазено нищо. Колко дълго се затѣга работата надъ поемата, можемъ да сѫдимъ по това, гдѣто, макаръ и захванато печатането прѣзъ априлъ 57 г., тя не е готова въ рѫкописъ дори прѣзъ юни слѣдната година. Петъръ Оджаковъ, оставенъ да наглежда печатането въ Нови-Садъ, пише на 22 юни 1857 г. до екстернирания въ Русия (Одеса) авторъ: „. . . прiятелски молѭ по скоричко да проводишъ матерiялъ за Г. Пѫтникъ, да ся съвърши . . . Молѭ за това, защото и азъ огнѣпно желаѭ, да сѫ разхвърка Гор. Пѫтникъ по българскы рѫцы, кое дѣло българи първо добивѫть, и кое може да ся равни съ Овидiя Виргилiя и проч. стихотворцы“. Но българскиятъ Овиди или Вергили все бави, макаръ вече по-рано, прѣзъ м. мартъ, услужливиятъ Оджаковъ да го е молилъ да изпрати „останалое вещество (за) да ся свърши цѣлъ Пѫтникъ“, макаръ издательтъ Медаковичъ да се сърди много за това протакане, което му причинява голѣми материални щети, и макаръ абонатитѣ да очакватъ съ голѣмо нетърпение поемата, възвѣстена тържествено чрѣзъ Прѣдвѣстникъ и загатвана таинствено чрѣзъ писма до съчувственици. Очевидно, Раковски е или прѣтрупанъ съ много работа, та не може да доизкара поемата си, или пъкъ нѣма ясна прѣдстава за цѣлото, когато сѣда да съчинява отново. Вѣрно още е едното и другото, тъй като той е заетъ прѣзъ тия мѣсеци съ най-разнообразна публицистическа и научна работа, мѣсти се постоянно отъ градъ на градъ, взима участие въ разни народни начинания, а сѫщеврѣменно не може да концепира фабулата на поемата и да я развие хармонично въ нейнитѣ части, както ни убѣждава поменатото „Вещество“.

Печатаната първа часть на поемата се разпада на два дѣла: единъ е самата поема, отъ стр. 7—158, а другъ сѫ „замѣчанiята“ къмъ нея, отъ стр. 161—288, гдѣто сѫ дадени филоложки, исторически, митоложки, политически и всевъзможни други пояснения къмъ поетическия текстъ. Този коментаръ въ проза не е довършенъ, както не е довършена и поемата, и когато авторътъ се вижда принуденъ да прѣустанови печатането, за да задоволи най-сетнѣ любопитството на своитѣ абонати и да се освободи отъ натякванията на издателя за новъ материалъ, той поставя на края забѣлѣжката: „Ради обстоятелства послѣдѭщи пять замѣчанiя остануватъ да ся вмѣстѭтъ въ втораѭ часть Горскаго Пѫтника, какъ то и печятни погрѣшности и правописанiя уставѫтъ за второ изданiе“. Помѣстени сѫ всичко 40 забѣлѣжки, които образуватъ нѣщо като програма за бѫдащитѣ научни изслѣдвания на автора и съдържатъ цѣнни свѣдѣния за историята на нашето възраждане и за нашия народенъ битъ.

Поемата се отваря съ мотото „Умъ царува, умъ робува“ и съ „Прѣдговоръ Българскому народу!“ датуванъ отъ 30 май 1857 г. Като съпоставя минало съ настояще — храбрость, царски прѣстоли и богата книжнина нѣкога, и гръцко духовно иго, турско владичество, бѣдность и невѣжество днесъ — поетътъ напомня на народа си да не губи вече врѣме и да подири правдата си, докато не сѫ го налѣгнали нови, по-страшни бѣди. Изходъ отъ робското състояние дава само просвѣтата и борбата за свобода, а тѣ пъкъ се подготвятъ като се пробуди националното съзнание. Бичувайки невѣжеството, „той-зи найголѣмъ неприятель человѣческаго рода“, и проповѣдвайки настойчиво образованието, като едничко срѣдство, „за благоденствие на нашъ народъ“ (писмо отъ 19 дек. 1860 г.), Раковски иска да види съчетана „мѫдрость с'храбрость“, „вѣжество и юнашство“, „чистаѭ любовь народна с'постоянство с'рѣшенье“ (Прѣдговоръ), за да се върнатъ отново златнитѣ вѣкове на българската стара независимость.

Слѣдъ прѣдговора минуваме къмъ една картина на пролѣтьта. Природата ни се прѣдставя въ всичкото свое великолѣпие, прѣдъ въображението ни се носи една рѣдка по своята хубость българска покраина. Отъ ведро небе слънцето праща топли лѫчи и огрѣва потъналата въ зеленина и радость земя; пробудени отъ дългъ сънъ, сладкогласни птички изпълнятъ шубръки и дървета съ своитѣ чуруликания и мелодии; водопади хвърлятъ бисерни струи и вливатъ сладка нѣга въ душата на пѫтника; потоци лѫкатушатъ изъ ливадитѣ или оросяватъ нависналитѣ отъ много плодъ вѣйки на дърветата; моми и момци сѫ наизлѣзли по хълмоветѣ да бератъ цвѣтя, и тѣхнитѣ пѣсни, игри и задявки нѣматъ край; златни пеперуди хвърчатъ отъ цвѣтъ на цвѣтъ, а славеятъ, запѣлъ отъ ранни зори, съ нетърпение чака да види какъ ще цъвне шипокътъ... „Пролѣть е! Радуйте ся смъртни!“ провиква се поетътъ прѣдъ тая идилия, гдѣто ни една мрачна черта не накърнява образа на най-чистото щастие въ свѣта.

И ето, тъкмо на пролѣть, когато захваща да се счува гласътъ на кукувицата, храбритѣ български юнаци потеглятъ за горско воюване. Тѣхъ води единъ младъ войвода, който сега, застаналъ край морето, вперилъ е очи на сѣверъ, къмъ Балкана, и излеко нашепва своитѣ блѣнове: да стои на чело на вѣрна дружина, да иде въ усоитѣ на непристѫпни планини и да пробуди отъ мъртвешки сънь своитѣ сънародници.

Войводата отива при събранитѣ вече въ Бѣлградската гора край Босфора четници, и слѣдъ като ги поздравява, тѣ се кълнатъ прѣдъ знамето да мратъ за родъ и вѣра: кълнатъ се въ бога, въ майчиното си млѣко и въ орѫжието си, и цѣлуватъ рѫка на войводата. Прѣди да потеглятъ, тѣ биватъ първо поучени, какъ да се пазятъ отъ враговетѣ и какъ да се борятъ и гинатъ храбро, а послѣ разпитани по редъ, защо сѫ оставили мирния животъ и сѫ се рѣшили да воюватъ подъ хайдушко знаме. Хайдутитѣ изповѣдватъ тогава мѫки и надежди...

8. Двойното иго. — Поемата иска да бѫде, отъ една страна, правдива и потресна картина на тирания, робство и страдания въ отечеството, отъ друга — урокъ върху миналото, който да отвори очитѣ на просвѣтената младежь и да ѝ вдъхне вѣра въ своето, любовь къмъ народа и жажда за новъ животъ, отъ трета — апотеоза на хайдутството, схванато като едничко срѣдство за раздвижване на народнитѣ маси и за отърсване отъ хомота на чуждото владичество.

Въ своя Исторически очеркъ отъ 1855 год. високообразованиятъ патриотъ, училъ нѣкога въ Андросъ, Д-ръ Ив. Селимински, наброява петь „най-силни и враждебно настроени“ неприятели на нашия народъ; това сѫ „турското кръвожадно и варварско управление“, „фанариотската и антинационална иерахия“, „гръцката партия всъв народа“, „таксидиотитѣ монаси“ и „гръцкитѣ псалтове учители“. Раковски, все по това врѣме, вижда сѫщитѣ явни или скрити врагове на просвѣта, човѣщина и независимость, и насочва своето обличително слово противъ тѣхъ. Първо мѣсто той отрежда, естествено, на турцитѣ; къмъ тѣхъ храни една безпрѣдѣлна ненависть, която го хвърля постоянно въ жаръ. Когато прѣдъ въображението му застане ликътъ на злочеста България, облечена въ черно, обагрена въ кърви, охулена, напустната и безчестена отъ свои и отъ чужди, Раковски изпитва едноврѣменно ужасъ и милость, които изтръгватъ най-сурови укори и най-нѣжни ласки. Турцитѣ, които потъпкватъ всички осветени отъ природата и отъ културата човѣшки права, му се струватъ „бѣсни“, „свирѣпи“, „диви“, „гнусни“, „зверообразни“ изроди, които „губятъ честь и имотъ“, „разплакватъ съ злоба свирѣпа звѣрска бѣсовска“ бѣдния народъ, кѫсатъ месата му като „ястреби съ кръвнишки нокти“, бѣснѣятъ като „разярени звѣрове“, „страшни плашила“ и „невѣрни диви поганци“, „проливатъ звѣрски, немилостиво кръвьта християнска“, подлагатъ на „мѫки нечути, безчовѣчни“ невиннитѣ, „сквернятъ дѣвици“, „турчатъ дѣца“, и т. н., и т. н.

Особено подробно, и сигурно възъ основа на собственъ опитъ отъ Цариградъ Раковски рисува хилядитѣ мѫки, на които сѫ подложени хвърленитѣ въ затвора българи. Въ нѣкакво тъмно подземие, гдѣто царува отровна влага и нетърпимъ смрадъ, сѫ натъпкани хора отъ всички раси и религии, безразборно старци и дѣца, здрави и болни, развалени и честни, за да се хранятъ само съ сухъ хлѣбъ и да гладуватъ докато се скапятъ и издъхнатъ. По-страшно отъ затвора, обаче, е онова, което се върши по широкитѣ български прѣдѣли между мирното и работно население. Турцитѣ палятъ, грабятъ, убиватъ и безчестятъ, мало и голѣмо пищи отъ тѣхъ, и никой не иска да тури край на беззаконието. Дервиши, арнаути и мѣстни бейове сѫ се впили като змии въ тѣлото на народа, смучатъ кръвьта му като върколаци, разяждатъ го като язва. Съ неограничена власть тѣ се ширятъ изъ най-плодороднитѣ полета, глобятъ бѣднитѣ селяни, обиратъ нивитѣ имъ и стадата имъ, искатъ да имъ се работи ангария и живѣятъ въ лѣность и похоть, за смѣтка на чуждия трудъ. Мохамеданската религия иде да оправдае тая склоность къмъ насилие и поквара: „Казано е, че турчину е прописано всяко наслажденіе, и нѣму трудъ, осѫдность и заниманіе не трѣбва: мюсюлмана изетъ олмасъ!“ (Изступленный дървишъ). Особено по врѣме на Кримската война теглото на българитѣ е неописуемо: то надминува „все що е било“ по-рано. Тогава отъ християнитѣ се обиратъ дрехи, за да се облече войската на султана, завличатъ се овце и говеда, сирене, масло и брашно, безъ да се плаща нищо; народътъ остава голъ и гладенъ, нивитѣ безъ жетва, хамбаритѣ безъ зърно; никой не смѣе да излѣзе денемъ отъ кѫщи, нито да пали огънь, всѣки се крие въ подземни дупки или бѣга изъ горитѣ, за да не попадне въ рѫцѣтѣ на разяренитѣ манафи, арбанаси и бошнаци, едни отъ други по-жестоки; а напанагонъ дохаждатъ отъ западъ нѣкакви християнски войски, помощници на турскитѣ, които дообиратъ останалото, пакъ безъ да плащатъ, и които, като нѣмало друго, ядѣли мишки, жаби и мъртви кокошки . . .

Ако турцитѣ разорявать само икономически и убиватъ физически, гръцкото духовенство нанася еднакво силни удари както върху народното благосъстояние, така и върху съвѣстьта на хората. По-изтънчено въ своитѣ методи за угнетяване и експлоатация, то прѣдставя и тая опасность, че иска да затрие самата народность, иска да обезличи българщината. Гърцитѣ сѫ по-лоши и отъ турцитѣ, защото гонятъ нашата книжнина и нашия езикъ, плетатъ лъжи противъ всѣки по-събуденъ българинъ, прѣдателствуватъ, и така се явяватъ главенъ виновникъ за невѣжеството и отчаянието на народа ни. За тѣхъ Раковски има най-често епитетитѣ „злобни“ и „лукави“, тѣхъ той брои наши „вѣчни врагове“, и тѣмъ длъжи по-голѣма ненависть отъ тая къмъ турцитѣ, които иматъ поне това за свое оправдание, че сѫ се настанили като завоеватели на полуострова и не сѫ нито културни, нито християни. Националниятъ характеръ на гърцитѣ е, въ очитѣ на Раковски, най-несимпатичното, което може да се мисли. Нѣкога, както учи тѣхниятъ историкъ Тукидидъ, тѣ сѫ били „грабители, разбойници, непостояни, неблагодарни и содомци“, а днесь, безъ да губятъ нѣщо отъ тия черти, тѣ се показватъ обзети отъ най-глупава гордость и отъ мегаломания. Тѣ „лекоумно“ бълнуватъ да си възвърнатъ Цариградъ, а поетитѣ имъ, „съ глупо смѣшливо въображение“, проповѣдватъ обсебване на България до Дунава, макаръ че малкото гръцко княжество страда отъ „външно и вѫтрѣшно безсилие“, отъ сиромашия и отъ прѣзрѣнието на цѣла Европа. Цариградскитѣ гърци, т. н. ромеи, и тѣхната главна порода, т. н. фанариоти, сѫ не по-малко умразни на Раковски. Тѣхъ той брои за „доленъ и худаго поведенія народъ, тіи сами себе си измежду си издаватъ: въ тѣхъ несѫществува чувство честолюбія и народность; тій сѫ безчьстни и готовы всякогы да изпълнѭтъ охотѫ плътскаго похота всякого мюсюлманина съ най-безстыдный начинъ“ (Изтупленый дървышь). Загнѣздени около Патриаршията, това „змийско мъртвило“, тѣ даватъ на България едно развратно, користолюбиво и прѣдателско духовенство, което строго бди, да не би българскиятъ народъ да вдигне глава противъ тиранитѣ, и което изпълнява най-безсъвѣстно шпионската си служба, като клевети всички невинни и независими хора, разкрили злоупотрѣбитѣ на владицитѣ.

Не стига това, гръцкитѣ свещеници сѫ явни врагове на училищата ни, езика ни и книжнината ни, и тѣ прѣслѣдватъ националната просвѣта, за да ни държатъ въ покорность и да ни елинизуватъ. Потънали въ поквара, тѣ „акы звѣрове ненасытни яростно съ кървавы нохты кѫсѫть и злощастнаго народа съблачѫтъ“, и тѣхното „пъклено сънмище“ не мисли за черква и за вѣра, а за събиране сребро и злато или за блудство, интриги и лѣнивъ животъ. Специална черта на таксидиотитѣ е „калугерскѫ злоба“: „тія надминува всякое зло, кое може да измысли най-развръщена и врагу прѣдадена душа“. Тия калугери сѫ плъзнали изъ страната, за да проповѣдватъ „кесаровото кесарю и боговото богу“ и да заблуждаватъ народа, че, ако тегли толкова, то е заради грѣховетѣ си и за спасение на душата си. „Търпение-спасение“ е утѣхата, що тѣ му даватъ; „когото Богъ обича, мѫчи го“ залъгватъ тѣ наивния селянинъ, обреченъ на трудъ и оскѫдность, за да пълни кесиитѣ на свѣтски и духовни пастири. Или, както казва Д-ръ Селимински въ своя Исторически споменъ за езика на тая „отвратителна шайка“, измислила една „чудновата политико-религиозна система“: „Стараеха се (владици и таксидиоти) главно да убѣдятъ всички, че нашето господство е на небесата, а пъкъ настоящиятъ свѣтъ е за човѣка чужда земя, въ която е осѫденъ отъ Бога да живѣе като въ заточение, въ трудъ, мѫка и разни опасности . . . Турското владичество е Боже изпитание за християнина и спасение на душата му. Богъ ни мѫчи заради грѣшкитѣ на праотцитѣ ни, жалаейки по този начинъ да ни спаси. Когото Богъ обича, мѫчи го“.— Не само въ Горски пѫтникъ, но и дълго врѣме по-късно, въ Житието си отъ 1866 г., Раковски смѣта тѣзи проповѣди на гръцкото духовенство като една отъ главнитѣ причини за невѣжеството и безропотното понасяне на игото отъ страна на българския народъ. Омаянъ отъ „отровната за народнитѣ му чувства билка“, българинътъ е понасялъ притеснения, грабежъ, насилия, замаянъ отъ „убийствения калугерски гласъ“ — че всѣка власть е отъ Бога, че покорностьта е висока добродѣтель, че всички теглимъ за грѣховетѣ си и че вѣчно блаженство чака на онзи свѣтъ търпеливия . . . Съ такива идеи приспиватъ гръцкитѣ попове и калугери бѣдния народъ, за да го държатъ въ покорность и да го скубятъ въ съдружие съ турскитѣ господари. И каквото не успѣватъ да обератъ турци и гърци, обиратъ го алчнитѣ чорбаджии, тѣхни орѫдия, които сѫ се изродили отъ свободно избирани старейшини въ натрапени чокои и лихоимци.

9. Хайдутитѣ и историята. — Отъ тая мрачна картина на робството, гдѣто положението на българитѣ къмъ срѣдата на миналия вѣкъ е изобразено тъй пълно, както може-би нийдѣ другадѣ, мислитѣ на поета минаватъ върху начина, по който може да настѫпи избавлението.

Характерно за Раковски, като фанатиченъ апостолъ на просвѣта, свобода и човѣшки права, е обстоятелството, че той не очаква помощь за народа си отъ никого другиго, освѣнъ отъ самия народъ, и че ако по-рано, въ котленската поема отъ 1854 год., той е величаялъ Русия като покровителка на всички славяни, а императоръ Николая като възобновитель на прѣславския тронъ, сега, въ Прѣдвѣстникъ отъ 1856 год. и въ Горски Пѫтникъ отъ 1857 год., погледътъ му е отправенъ единичко къмъ рѣшителнитѣ и смѣли хайдути излѣзли изъ срѣдата на по-събуденитѣ българи. „Само онзи“, пише Ботевъ въ в. Знаме отъ 1857 год., който е живѣлъ, страдалъ и плакалъ съ народа си, само той ще може да го разбере и да му помогне“. Така мисли Раковски вече 20 години по-рано, бидейки самъ отъ опия избраници на сѫдбата, които най-много сѫ живѣли, страдали и плакали съ народа си. Разочарованъ отъ мисията на Русия и отъ мнимото съчувствие на просвѣтенитѣ западни народи къмъ поробенитѣ малки племена, той отхвърля всѣка надежда за помощь отъ вънъ и енергично проповѣдва да смъкнемъ съ собствени усилия вѣковния яремъ.

Народъ кой своѭ правдѫ желае
Милѫ свободѫ и прелюбезнѫ
Трѣба с’урѫже да іѫ добіе
С’жьртвѫ голѣма и скѫпоцѣннѫ!

Централно мѣсто въ политическото вѣрую и въ поетическата изповѣдь на Раковски държи мисъльта за едно организувано възстание, което да обедини всички народни сили и да извоюва българската независимость. Той е първиятъ идеологъ на хайдушкото движение у насъ, сѫщеврѣменно и оня, който практически прѣвръща горското воюване въ единъ сериозенъ институтъ, гдѣто нѣма мѣсто нито авантюрата, нито користьта. Взимайки примѣръ отъ хайдушкитѣ подвизи на гърци и на сърби, увѣнчани съ такива успѣхи за свободата на заробенитѣ отъ Турция земи, той прѣпорѫчва и на българитѣ да се отърсятъ отъ вѣковната дрѣмка, да се сплотятъ около избрани войводи и да обявятъ отъ върховетѣ на Балкана, отъ непристѫпнитѣ естествени крѣпости, своята воля за животъ. Обхванатъ отъ блѣна си да види планини и гори оживѣни отъ храбри потомци на Индже-войвода и на други прочути стари хайдути, които тенденциозно се прѣдставятъ като закрилници на българщината и борци за честь и свобода, Раковски рисува въ най-привлѣкателни багри живота на горскитѣ скитници, като идеализира и тѣхния образъ. Хайдутитѣ играятъ хойса по цвѣтни морави, почиватъ подъ сѣнката на столѣтни дървета, ядатъ печени агнета, пиятъ ройно вино, дишатъ блоговоненъ чистъ въздухъ — и нехаятъ за султана и неговитѣ сердари. Родени отъ „чисти български майки“, откърмени съ „неосквернено дѣвическо млѣко“, кѫпани въ студени извори, приспивани подъ открито небе и въ росна трѣва съ юнашки пѣсни, тѣ се усѣщатъ тѣломъ и духомъ силни, съ кръвь „свободна и жарка“ въ жилитѣ си и готови да изтрѣбватъ съ „крѣпъкъ и отмъстителенъ“ мечъ агарянското племе. Въ тѣхъ говори гордата радость да мратъ не мърцина и съ страхъ отъ смъртьта, а като изкупителна жертва на всенародното освобождение. Не всѣки е способенъ за такова самопожертвуване, не всѣки може да прѣзре съ такова хладнокръвие косача на живота. Обикновенитѣ смъртни понасятъ съ търпение хули и неправди, защото призракътъ на смъртьта смразява кръвьта въ жилитѣ имъ; тѣ прѣдпочитатъ да пъшкатъ въ робство, вмѣсто да поематъ кръста на дълга и жертвуватъ живота си за родината. На юнака е присѫденъ по-завиденъ дѣлъ: той се е проникналъ отъ чувството, че е „по-добрѣ една маломинутна съ въсторгъ сладка смърть, нежели мършаво отъ дълга болѣсть или отъ слаба старость гнуѭщо издиханіе“ (писмо отъ 21 май 1861 год.); и той е всмукалъ убѣдителното слово на оногова, който самъ е опиталъ вече щастие и поезия на горския животъ и който учи всички: „Ахъ! дѣ ся сега родолюбивни българи, да ся рѣшѫть да мрѫть и да освободятъ бѣднаго си народа отъ монголскаго тиранства! Едно юначко въ Стара-Планина движение сичко може да уничтожи. Тамъ! Тамъ! наша свобода ще се основе!... Азъ съмъ готовъ да вы прѣдводѫ, когыто ми ѭвите... Това мое призованье ся относи на оныя младежи, въ жилы коихъ тече благородна Българска кръвь и искатъ да ѭ пролѣятъ за Българиѭ“ (сѫщото писмо).

Ако Раковски идеализира и рисува въ най-свѣтли бои хайдушкия животъ, не по-малко той величае и миналото, съ цѣль да пробуди патриотически чувства, да вдъхне любовь къмъ своето и съзнание за онова, което трѣбва да се постигне. Историята за него е срѣдство за уясняване задачитѣ на настоящето и срѣдство за раздвижване духоветѣ. Връщайки погледа на своитѣ сънародници къмъ величието на загубеното българско царство, той насажда едноврѣменно и тѫга и гордость; и ако тѫгата образува благоприятна почва за копнежъ къмъ свободата, ако тя не само не убива борческата воля, но ѝ дава трайна подхрана и ясни цѣли, гордостьта е нуждна, за да се отбиятъ хулитѣ на гърци и сърби и да се упази своята народность. Историята, която учи Раковски прѣзъ устата на Момчила, е досущъ той пристрастна и тенденциозна, както е и картината на хайдушкия животъ: тя отговаря на опредѣлена умисъль, да се внуши по-вече самоуважение и по силна носталгия за миналата слава. Вънъ отъ това, тя не е свободна отъ романтиката и непридирчивата метода на единъ Венелинъ, у когото школуватъ еднакво и Фотиновъ и Раковски. Нашиятъ поетъ вѣрва и учи, прочее, че ние, българитѣ, сме прастари жители въ земитѣ, които обитаваме, а не късни пришелци отъ Волга; че нашитѣ прадѣди не сѫ татари, а чисти славяни, и че тѣ сѫ взимали видно участие дори въ походитѣ на Александра Македонски; че въ Търново по-късно „сѫдба всемірна с’е рѣшавала“ и българскиятъ царь „весь мир’е владѣлъ“; че гордитѣ гърци и чутнитѣ римляни сѫ ни плащали дань; че въ врѣмето на Симеона сме имали наука и изкуство, които сѫ озарявали цѣлия славянски свѣтъ; и че ако всичкото това величие пропада жалко, вината трѣбва да се търси главно у византийцитѣ, потънали въ блудство и приспивани отъ развратното си духовенство, които довеждатъ варваритѣ въ Европа и заедно съ тѣхъ, поклонницитѣ Мохамедови, зацапватъ рѫцѣтѣ си въ християнска кръвь... Така, като се отдаватъ и междуособицитѣ въ България на гръцкото коварство, се чисти отъ срамъ и отговорность врѣмето на прадѣдитѣ, за да не се отчайватъ патриотитѣ за миналото и за да се внуши прѣзрѣние къмъ най-опасния врагъ на българското възраждане.

Такава е историята въ поемата и въ научнитѣ трудове на Раковски, и колкото малко имаме ние днесъ нужда отъ нейнитѣ легенди за прастаро потекло, висока култура и всемирно владичество на българитѣ, толкова по-голѣмо е било значението ѝ за пробуждане народната свѣсть у едно потиснато, прѣзрѣно и оставено само на себе си племе, което за първи пѫть узнава, че е достойно за по-добра участь, щомъ нѣкога се е броило виденъ членъ на европейското сѣмейство народи. Слѣдъ всички тия разкрития върху миналото, всѣки българинъ е могълъ да почувствува съ трептящо сърдце гордия завѣтъ на Раковски, направенъ въ духа на Паисия: „Азъ съмь всѣкогы былъ Българинъ и ще бѫдѫ не само до гробъ такъвъ, но ѥще и послѣ смъртьта ще оставіѫ завѣщание, и прахъ ми да ся не смѣси съ другѫ народность“ (писмо отъ 3 февруари 1861 год.).

10. Лична изповѣдь. — За да бѫде що-годѣ пъленъ прѣгледътъ ни на главнитѣ мотиви въ поемата, трѣбва да изтъкнемъ и чисто автобиографското въ нея. Доколко Раковски се изповѣдва по-прѣко и разказва своята лична сѫдба?

Колкото героятъ и да е замисленъ като двойникъ на Раковски, толкова той остава една блѣдо очертана и слабо индивидуализирана фигура, въ която едва-едва прозиратъ черти отъ живота и натюреля на автора. Характерни за самия Раковски сѫ въ нея главно идеитѣ, главно убѣжденията; отъ другитѣ прояви на личностьта, отъ сърдечни пориви и отъ дѣла, не се долавятъ по-опрѣдѣлени слѣди, тъй като авторътъ, и при най-добра воля, не може, изглежда, да постигне единъ поетически реализъмъ, който да улучва съкровената вѫтрѣшна правда у самия него, да прѣдава най-субективнитѣ движения на духа му. Веднажъ само Рковски смогва да прѣнесе въ поезията чисто лични настроения: въ епизода, именно, гдѣто се разкрива душата на Радоя и гдѣто говори носталгията на прокудения въ чужбина младежъ. Радой копнѣе да посѣти западна Европа, да види съ очитѣ си ония прѣхвалени земи на свобода, напрѣдъкъ и законность, които толкова малко напомнятъ първобитната и груба дѣйствителность въ отечеството му. Желанието му се изпълня, той успѣва да иде въ една страна, гдѣто наукитѣ цъвтятъ, хората се радватъ на богатство и щастие и природата се е покорила на човѣшкото изкуство. Но за дълго той не може да изтрае въ новата срѣда. Въ него се заражда нѣкаква ярость противъ ония, които спъватъ развоя на собствения му народъ, както и нѣкава неодолима мѫка за близкитѣ до сърдцето му хора, свързана съ най-нѣжни спомени за мѣстата, въ които е прѣкаралъ дѣтинството си. И когато той излиза на разходка по полето и вижда весели жетвари на работа, неволно сълзи бликватъ въ очитѣ му, а мисъльта му лети къмъ невидѣната отдавна родина. Той рѣшава да се върне, за да зърне пакъ планинитѣ, що увѣнчаватъ родното му село, за да вдъхне съ широки гърди тѣхния чистъ въздухъ, за да помогне на огорченитѣ си единородци. И войната, избухнала прѣзъ това врѣме, улеснява плановетѣ му.

Нѣма съмнѣние, тоя Радой говори и чувствува като самия Раковски. Защото и нашиятъ поетъ е извѣстно врѣме изгнаникъ въ далечна чужбина, въ Франция, защото и той копнѣе да се върне въ отечеството си и защото не веднажъ самъ се прѣдава на лирически излияния за мили родители и за несравнима поезия на българската природа. Мемоаритѣ си **Неповиненъ българинъ** той започва съ годинитѣ, когато живѣе въ Марсилия, като гостъ на гръцкия консулъ Колети, и рѣшава да се върне прѣзъ Атина и Цариградъ въ Котелъ, за да вдъхне отъ въздуха на роднитѣ планини. Все тукъ Раковски цитува думитѣ на Плутарха: „Нищо нѣма по-сладко на свѣта отъ своето отечество“, които усвоява като свой опитъ. Въ автобиографското писмо отъ 1858 година до Ив. С. Иванова той пакъ повтаря, говорейки за живота си въ Франция въ течение на година и половина: „Но дълѣчъ отъ мое мило отечество и отъ моя родители тягостно ми бѣше странство, а най паче неймѣѭщь никаква извѣстія о нашему отъчеству, рѣшихъ ся да ся възвьрна въ Българія“. Въ своето **Прѣселение въ Русия** той забѣлѣзва: „Всѣкы кой ся е за малко врѣмя само отдачалѣчавалъ отъ мѣсторождения си, познава таѭ сладка наклонность (т. е. „очароватьлнѫ силѫ“ или „естественъ нагонъ“, що го тегли къмъ отечеството), която съ никакви рѣчи не може ся изказа пристойно“. Така по-рано котленецътъ Кръстовичъ ламти да види, отъ Парижъ или о-въ Самосъ, балканския кѫтъ, гдѣто е отрасълъ на свобода и всрѣдъ свои, и въ писмо до Райно Поповичъ (1848 г.) изповѣдва: „Любя секоги това отечество и ми е жално защо-то останахъ така далечъ отъ него“. А и къмъ края на земнитѣ си дни, въ **Житието** отъ 1866 год., Раковски пакъ говори съ жаръ за отечеството, възлюбено още отъ нѣжна младость, за прѣвръщането на тази любовь въ едно „постоянно начало“, за готовностьта си да прѣзре всички блага и всички опасности въ нейно име, както и да изтърпи всички люти мѫки и страдания, за да постигне щастието на народа си . . .

11. Раковски като поетъ. — Като поетъ, Раковски мѫчно би задоволилъ единъ съврѣмененъ читатель: и поемата и елегиитѣ и одитѣ му сѫ несъмнѣно твърдѣ устарѣли, и потрѣбно е особено вживяване въ условията на онова врѣме, по-дълбоко сродяване съ тѣхнитѣ обществени идеали, тѣхнитѣ жизнени настроения и тѣхнитѣ литературни разбирания, за да се почувствува, какво тукъ е възхищавало въ продължение на двѣ десетилѣтия (1858—1878 г.) цѣлото поколѣние събудени българи, безъ да можемъ обаче да изпитаме сами сѫщата поетическа омая. Тайната на това бързо слизане отъ историческата сцена се крие въ единъ основенъ недѫгъ на писателя: въ отсѫтствието на първиченъ поетически талантъ у него. Стиховетѣ на Раковски, били тѣ първи опити отъ 1854 г. или послѣдни усилия отъ 1858 г., не изтичатъ отъ дълбокитѣ тайници на истинското вдъхновение, не свидѣтелствуватъ за прояснено творческо настроение или за художествена обработка на словото. Нищо интуитивно не може да се открие у тоя човѣкъ на страститѣ, нищо подсъзнателно, което да ни подсѣща за поетическо прѣживѣване. Раковски започва да пише стихове едничко воденъ отъ убѣждението, че поезията може да изиграе една немаловажна роля въ българското национално възраждане: такава, каквато и въ нова Гърция се пада на поемитѣ, одитѣ и елегиитѣ съ патриотическа подлога. Естествена наклонность къмъ тоя родъ литературни занятия той нѣма, макаръ и да вѣрва по едно врѣме, че нѣкой таенъ демонъ го е запазилъ въ свѣта тъкмо за това поприще. Колко малко вѫтрѣшни разположения въ тая посока може да има у него, показватъ най-добрѣ чисто външнитѣ факти за късно излизане като поетъ и за бързо спиране на поетическитѣ упражнения, въпрѣки задоволителния за честолюбието му успѣхъ. Той започва да пише стихове едва на 32 или на 33 години и прѣкѫсва само четири години по-късно, за да не хване до края на живота си ни веднажъ перото, да римува думи. Независимо отъ това, той никога не показва що-годѣ интересъ къмъ изящната литература, и, макаръ да знае добрѣ французки и руски, не пипва нищо отъ драмитѣ, романитѣ или стиховетѣ на знаменититѣ свои съврѣменници; слѣди отъ подробенъ прочитъ или отъ влияния на подобна литература у него нѣма. Най-сетнѣ, безъ да правимъ капиталъ отъ горнитѣ факти, не може да се откаже, че и сама по себе поезията му не дава нѣкакви доказателства за талантъ и вкусъ у автора. Това личи както отъ вѫтрѣшната ѝ форма, така и отъ външната, отъ стила и композицията.

Що се отнася до вѫтрѣшната форма, т. е. до концепцията или основниятъ, общиятъ нагледъ, и до развоя на фабулата, ние виждаме еднакво и въ елегии и въ поема да се шири принципътъ на безразборната трупаница отъ мотиви, които не сѫ яко обединени и не показватъ органическа връзка. Поетътъ не излиза отъ една ясно опрѣдѣлена прѣдстава, която трѣбва да се разработи систематически и послѣдователно, а скача произволно отъ единъ прѣдметъ на други, безъ да е въ състояние да разположи частитѣ хармонически и да внуши идеята за нѣщо цѣло. Когато пъкъ трѣбва да се рисуватъ характери, той се задоволява съ нѣколко бѣгли и смѫтни указания, които не ни позволяватъ да възсъздадемъ въ въображението си опрѣдѣлени личности. Макаръ и да портретизира въ войводата на поемата самия себе, макаръ и да говори за юнацитѣ отъ четата възъ основа на опитъ отъ живота, твърдѣ малко жизнена правда е могла да прѣмине въ тѣхъ, и тѣ ни се струватъ по-скоро голи схеми за характери, въплощения на идеи, отколкото сѫщества съ своя собствена физиономия и съ душа въ гърдитѣ. Хероятъ на поемата нѣма дори име (само въ фрагмента отъ 1861 г. той е нареченъ пѫтемъ Хубянъ-войвода), и тая анонимность отговаря прѣкрасно на всичката безсъдържателность въ портрета му. Той декламира върху природа, отечество, дългъ, свобода и много други нѣща, ала словата не показватъ никаква субективна отсѣнка на мисли, чувства и впечатления. Само тамъ ние чувстваме що-годѣ свѣжа рѣчь и долавяме субективни ноти на настроението, гдѣто вълнението издига поета до неволно-искрена и обжегната отъ нескриванъ вѫтрѣшенъ огънь изповѣдь. Но това сѫ твърдѣ рѣдки случаи.

Въ повечето случаи стилътъ на Раковски прѣдставя единъ мъртавъ канонъ отъ поетически общи мѣста, усвоени не веднажъ на готово отъ извѣстни образци въ нашата и въ гръцката литература. Прѣди всичко, авторътъ на Горски Пѫтникъ е голѣмъ поклонникъ на заточеника, който пише извѣстната Мати Болгария (около 1848 г.). Той се родѣе съ него не само по умразата си къмъ гърцитѣ, по страстния си позивъ за просвѣта и за независима българска черква, по беззавѣтната си обичь къмъ народа и по цѣлия складъ на характера си, гдѣто неустрашимата воля за борба образува главенъ елементъ, но и по особенитѣ си похвати като писатель, както и по своеобразната си граматика. Неофитъ Бозвели пише нѣкакъвъ страненъ книжовенъ езикъ, гдѣто живиятъ говоръ се мири съ черковно-славянското прѣдание и съ гръцкото словообразуване; той стои подъ влияние на византийско-богословската литература, отъ която усвоява риторически обличения, сложни епитети и патетически възгласи, тъй подходни за неспокойния му духъ и патриотическата му екзалтация; той не прѣзира и стихоплетството, колчемъ се касае да даде изразъ на своето „любородство“, да пасърдчи младитѣ въ учението или да оплаче мѫкитѣ на окаяна България. Раковски явно подражава на Неофита въ своя стилъ, повтаря и мотиви отъ неговата поезия. Ако Неофитъ се провиква въ своята *Славяноболгарскаѧ граматїка* отъ 1835 г.:

Ахъ! Болгарія, всеокáѧннѧ Болгаріа!
Скоро ȣмúлно презовы прорóка Еремíа!
На планинáта най высоко да сѧ кáче!
Жалостно да тѧ парéжда, и ȣмилно оплаче!

Раковски повтаря въ *Горски Пѫтникъ*:

О! бѣдна страждѫща Българія
Кой пристойно да т'уплачи!
Гдѣ е на свѣтъ другы Еремия
Твоя страданія да назначи!

Особено силно се чувствува зависимостьта при обикнатитѣ у двамата прости и сложни епитети, уведени по гръцки примѣръ. Въ своето *Краткое политическое Землеописаніе* отъ 1835 г. Неофитъ говори за „радостотворно“ разположеното Карлово, „многобогатствения“ Цариградъ, „пространнокраснитѣ“ градини около Стара-Загора, „благорастворения“ въздухъ на България, „краснитѣ“ бани, „пречистата“ пшеница, „добровкусната“ вода, „прѣхвалнитѣ“ гори, „преизобилната“ коприна, и т. н. Срѣщу това стоятъ „претоплитѣ“ зари, „прѣкрѣпкото“ мѣсто, „прѣславнитѣ“ пѣсни, „радостотворната“ пролѣть, „листокитната“ гора, „веселовиднитѣ“ долини, „сминоцвѣтнитѣ“ полянки и т. н. у Раковски, който кове тия украсителни прилагателни имайки сѫщо прѣдъ видъ примѣра на гръцкитѣ ὁ μεγαλήγορων („велѣречивый“), ὡραίας θέας τόπος („краснозрачно мѣсто“), μαγικόν („чаребно“), и пр., както тѣ се срѣщатъ въ рѫкописнитѣ му записки.

Раковски длъжи не малко за стила си и па току-що разцъвтѣлата се прѣзъ 40-тѣ години даскалска поезия въ България. Безсъдържателна и безформена, съвсѣмъ безлична и анемична по настроение, тя се движи по коловози на мисъльта, които не сѫ чужди и па котленския революционеръ. И безъ да взима бѣлѣжка отъ първитѣ опити на Славейкова, които бързо ще нанесатъ смъртенъ ударъ на бездарното стихоплетство, Раковски се окуражава тъкмо отъ тия школски произведения, писани безъ всѣкаква техника и безъ всѣкакво вдъхновение. Макаръ вече въ 1836 г. Кипиловски — прѣвелъ една пѣсень отъ Атанасъ Христопуло, за „да се види що ще рече стихотворство“ — да бѣше усвоилъ една по-жива рѣчь и да показваше извѣстно чувство за ритъмъ; макаръ Добри Чинтуловъ да бѣше открилъ още въ 1845 г., подъ руско влияние и при несъмнѣнъ поетически талантъ, основитѣ на новата българска поезия, като прѣдаваше главно патриотически настроения, близки до тия на Раковски; трѣбваше да изминатъ още доста години, догдѣ се изострятъ вкусъ и критически усѣтъ и станатъ невъзможни стихове като тия на Иванъ Богоровъ („Отечество“) или на Гавриилъ Кръстовичъ отъ 1842 г.:

О, азъ безщастливо! и много окаянно
Отъ любородство, и отъ мысли азъ піянно,
Какво да правя азъ само? Какво да стора?
Когато немамъ петь баримъ достойны хора,
Които да ме пожалѣятъ сь любородство,
Да ме избаватъ отъ тазъ темнота и робство...

Ко́й-то по́мощь и̑ще въ ну́жды-тѣ си да найде
Бо́гу нека сѧ надѣй, и̑ Богъ ще му ѧ пода́де;
Бо́гъ ны ми́лва и̑ обы́чѧ като́ сво́и си ча́да,
И пода́ва все на кой-то не́му съ вѣра припа́да.

Отъ техниката на стиха Раковски не разбира много, и нито ритъмъ, нито рима иматъ у него нѣщо закономѣрно и поетически почувствувано. Естественъ размѣръ се долавя въ поемата му твърдѣ рѣдко: правило е лесната и небрѣжна импровизация, която игнорира стѫпки и цезура или осакатява безразборно думитѣ и изрѣченията, за да се получи опрѣдѣлено число срички. Той не се стѣснява да пише: „Свобода т'изчезн' отиде“, „Пламень г'обѣмаш' отмыщеніе“, „Вы сте дарени с' сылн' юначьство“, и пр. Все тъй произволно и механически той римува „младое момче“ съ „жалостно соче“ (т. е. со́чи), „талази“ и „относи“, „върши“ и „изльжи“, „усойка“ и „политика“, „подпорка“ и „овчарска“, „прость“ и „власть“, „задоволно“ и „сходно“, и пр. Съ тѣзи волности той стои изцѣло на становището, което заематъ нашитѣ доморасли поети-даскали съ своитѣ дидактически излияния, и нищо отъ оня вроденъ усѣтъ за художествената стойность на българската рѣчь, който наскоро ще поличи у единъ Славейковъ, у единъ Ботевъ, не се открива въ течение на цѣлата голѣма поема, писана прѣзъ 57 и 58 година.

Колко по-щастливъ е писательтъ въ прозата си, когато нѣма намѣрение да прави висока поезия, когато при това изхожда отъ истински нагледи, а не отъ книжовни спомени, показватъ кѫсове отъ Показалецъ, гдѣто Раковски може да се позове на личнитѣ си впечатления, и, нестѣсненъ отъ тежкитѣ за него искания на стиха, да прѣдава съвсѣмъ искрено, и затова правдиво, картини и настроения, прѣживѣни на млади години. Несъмнѣно, той идеализира въ духа на патриота и въ съгласие съ утопията на Русо, но това не му прѣчи да бѫде искренъ и да подкупва повече, отколкото съ стиховетѣ. Четейки описанията му на пролѣтната работа прѣзъ м. априлъ, на беритбата на трендафилъ, на тлъкитѣ и сватбитѣ, и т. н., ние чувствуваме битописеца съ темпераментъ, влюбения въ прѣдмета си и носения отъ реалистическо въображение етнографъ.

Така разказва и описва Раковски всѣкога, когато стои здраво върху почвата на „български прѣдѣли“ и въображението му не лети къмъ буколическитѣ ландшафти на древнитѣ. Така той си е теглилъ тѣсни рамки и пази мѫдра економия въ изброяването; при това и кухата фразеология се срѣща порѣдко. За да не бѫде напълно естественъ, прѣчатъ му старомодниятъ езикъ безъ членове и баналнитѣ сложни епитети, които стоятъ въ страненъ контрастъ къмъ простата природа и живия говоръ. Но пълно отказване отъ шаблонитѣ на поезията, на риторическата и конвенционална поезия, е за Раковски невъзможно, и прозата му все пакъ страда донѣкждѣ отъ дъха на книжния мухълъ, който погубва поемата му.

До извѣстна степень още по-естественъ, отколкото въ Показалецъ отъ 1858 г., е Раковски въ своитѣ първи прозаически опити, именно въ опия сънища отъ 1851 година, записани съвсѣмъ безизкуствено. Макаръ и да не сѫ по форма и по обемъ „литература“, тѣ явно свидѣтелствуватъ, че авторътъ на Горски Пѫтникъ би могълъ да прояви много по-голѣмъ талантъ, ако останѣше при простото прѣдаване на мисли и чувства, ако не се влияеше отъ книжната риторика и не изопачаваше жестоко езика си. Какви цѣнни качества на писатель разкриватъ пъкъ научнитѣ и полемичнитѣ съчинения на Раковски, както и мемоаритѣ му, гдѣто борбата съ словото се изживѣва побѣдоносно и гдѣто прозата дава просторъ на темперамента — това изтъкнахме отчасти при Неповиненъ българинъ, то ще бжде отбѣлѣзано сжщо и на съотвѣтнитѣ мѣста по-нататъкъ.

12. Значение на поетическото дѣло. — Въпрѣки тромия си езикъ и невъзможната си форма, Горски Пжтникъ прави епоха. Никой по-рано, като изключимъ Паисия и Неофитъ Бозвели, не е говорилъ тъй разпалено и тъй внушително за минало, страдания и надежди на българския народъ, както Раковски, и ни едно произведение на литературата ни до 50-тѣ години не е улучвало толкова прѣко скрития нервъ на сърдцата, изпълнени съ копнежъ за новитѣ дни, както неговата поема. Макаръ и безпомощенъ въ голѣмото изкуство на поетическо създаване, Раковски все пакъ притежава качества, за да покорява духоветѣ и да пробужда силно настроение: той е натура страстна, вѣрваща и плѣняваща съ своето искрено слово, и когато пише той съумѣва, вече поради своята правдивость и своя патосъ, да прѣдаде на читателитѣ си дѣлъ отъ онова дълбоко вълнение, отъ оня естественъ лиризъмъ, които сж обзели и самия него. Страститѣ сж единственитѣ оратори, които убѣждаватъ всѣкога, бидейки едно изкуство на природата, чиито правила сж безпогрѣшни — мисли Ларошфуко. При това, ако нашиятъ авторъ не знае правилата на поезията или не е изобщо надаренъ поетически, той има насрѣща си слушатели, които разбиратъ още по-малко отъ него тънкоститѣ на това изкуство, но които за това пъкъ сж твърдѣ чувствителни за личното съдържание и за жизнената правда въ една изповѣдь. Съврѣменницитѣ знаятъ добрѣ, кой е Раковски: тѣ сж чували за подвизитѣ му, гълтали сж легендата му, и затова кога четатъ неговото описание на хайдушкия животъ, вѣрватъ на думитѣ му. Освѣнъ това, тѣ сами сж очаровани отъ сжщия блѣнъ за свобода, изпълнени сж отъ сжщитѣ мисли за просвѣта, дишатъ сжщата ненависть към вброговетѣ, и достатъчно е най-слабо загатване, макаръ и лишено отъ художествени елементи, за да бликне свещенъ възторгъ, за да пропълзатъ тръпкитѣ на патриотическо негодуване у тия добри и честни хора. Стариятъ Блъсковъ разказва въ своитѣ Спомени, какъ къмъ 1857 г.

прѣвелъ нѣкакво Тълкуване на 10-тѣ Божии заповѣди, което не намѣрило никакво ехо. Причината за неуспѣха той дири въ промѣненитѣ интереси на читателитѣ. „Но младежитѣ, казва той, обичаха да четатъ и слушатъ нѣщо по-друго, особено изъ българския животъ, каквато бѣ книгата Прѣдвѣстникъ Горскаго Пѫтника (1856) и Горски Пѫтникъ (1857) и двѣтѣ отъ Г. С. Раковски“. Г-нъ Григоръ Начовичъ си спомня и сега, слѣдъ 60 години, какъ още 10-годишно дѣте носилъ тайно книгата съ бозовитѣ корици и съ странното за него заглавие Горски Пѫтникъ, отъ една кѫща въ друга; той ни разказва, какъ я вадилъ отъ пазухата си, скрита тамъ, за да не падне въ чузди рѫцѣ, и какъ събранитѣ въ дома на баща му градски първенци я чели съ тържественъ трепетъ. Народниятъ поетъ Иванъ Вазовъ и извѣстниятъ книжовникъ Атанасъ Илиевъ изповѣдватъ, че сѫ учили наизустъ цѣлата поема и че помнятъ и до сега много мѣста отъ нея, подобно на сума други тогавашни младежи. Съврѣменици като В. Поповича величаятъ наивно Раковски като български Вергили, смѣтатъ, че поемата ще обезсмърти името му, и го насърдчаватъ съ стихове.

Ти пѣй, поетъ, догдѣ въ душа ти
Възвиратъ чувства благородни,
До гдѣ печальна мысль гнѣти
И дави тебя въ край чужбины;
Въ душа съ презрѣніе пѣй свобода
Да въ бранный пиръ чада отчизна
Свой длъгъ и жажда въспрещенна
Насытятъ съ мьстъ въ гори Балкана!...

Все тъй възторжено една година по-късно ще бѫде посрѣщнатъ и първиятъ наученъ трудъ на поета, неговиятъ Показалецъ, за който писатели като М. Дриновъ, Н. Бончевъ, В. Поповичъ и редица други признаватъ, че билъ „първокласическа“ книга, която давала на автора си право да се нарече „втори Венелинъ“, и която вдигала „темната завѣса на българската народность“. Защото и поемата и научниятъ трудъ сѫ книги споредъ вкуса и нуждитѣ на срѣдата — тъкмо такива, каквито Ботевъ смѣта за необходими у насъ, за по-необходими дори отъ Гьотевия Фаустъ. „Литературнитѣ произведения трѣбва да се приравняватъ или по право да кажемъ — да отговорятъ на стремленията и на характера на онзи народъ, на езика на който се пишатъ или прѣвождатъ тѣ“. Отхвърля ли отъ това становище разнитѣ Телемахи и Геновеви, Ботевъ застѫпя единъ възгледъ за обществена полза, за приспособяване къмъ културното равнище и за историческа актуалность, който иде да оправдае и появата на Горски Пѫтникъ. Слабъ като поема, мѣрена съ масщаба на строгата критика, той има голѣмо историческо значение и изиграва роля въ духовния животъ на народа, каквото малко поетическо произведения у насъ сѫ могли да играятъ и по-късно.

Глава IV

История и публицистика

1. Интересъ къмъ историята. — Интересътъ къмъ българската история се пробужда у Раковски твърдѣ рано. Още възпитаникъ на гръцкото училище въ Цариградъ, той пише прѣзъ юни 1839 год. на учителя си Райно Поповичъ за българскитѣ старини, открити въ отечеството му отъ Априлова, и особено за единъ хрисовулъ на царь Асѣнь, който младиятъ патриотъ можалъ да види съ собственитѣ си очи у единъ свой приятель, разбира се въ прѣписъ. [1] Той говори съ радость и за издаваната на руски „История на наша България“ въ 8 тома, първи и втори томъ на която щѣлъ да изпрати Априловъ: касае се тукъ навѣрно за проектираното, по инициатива на тогова, издание на Венелиновитѣ исторически трудове, прѣдоставено (слѣдъ смъртьта на великия българофилъ въ 1839 год.) отначало на Савельевъ-Ростиславичъ. [2] Че този ентусиазъмъ на 19-годишния ученикъ стои въ тѣсна връзка съ любовьта му къмъ българската просвѣта, личи все отъ това писмо, гдѣто съ нескривана умраза се поменува за „свѣтогасителитѣ“ гръцки владици и се блѣнува за близкитѣ дни на българската духовна свобода.

Какъ е възбудена научно-просвѣтната ревность на Раковски, загатва и друго едно мѣсто въ това знаменателно писмо — съобщението за двайсетина наши родолюбци въ гимназията и университета на Атина, „готови да жертвуватъ цѣлия си животъ“ за просвѣта на народа си. Безъ да подцѣняваме домашнитѣ влияния и личнитѣ подбуди, ние трѣбва да обърнемъ внимание на това указание. Познато е, каква роля играятъ въ повдигането на черковния въпросъ и въ развоя на просвѣтно-освободителнитѣ идеи нашитѣ възпитаници въ гръцкитѣ училища. Особено видно мѣсто заематъ тукъ слѣдвалитѣ прѣзъ 30-тѣ и 40-тѣгодини българи въ Андросъ и Атина. На о-въ Андросъ развивалъ блѣскава дѣйность професоръ Теофилъ Каири: една фантасана глава, съчетала съврѣменна физика съ Платонова философия, филология съ теология, Волтера съ православието, демократически убѣждения съ шовинизъмъ, всичко това смѣсено въ нѣкаква религиозно-политическа система, въ центъра на която стои великата пангръцка идея. Каири признавалъ само една народность — гръцката, и само единъ езикъ за послѣдователитѣ си — старогръцкиятъ, специално дорическиятъ диалектъ, като най-древенъ. Всички „теосевисти“, членове на тайното дружество, образувано отъ Каири (— отъ ϑεοσέβεια, богопочитане, както наричалъ той своето учение), били длъжни да говорятъ само гръцки и да подготвятъ чрѣзъ проповѣдь врѣмето, когато цѣлъ свѣтъ трѣбва да се еленизира. На чело на всемирната република щѣлъ тогава да застане избраниятъ по наредбитѣ на Платона мѫжъ, а шефъ на религията щѣлъ да бѫде самъ Каири, „модерниятъ Сократъ“. [3]

На Андросъ се учили много българчета, проявили се послѣ като книжовници, учители и горещи националисти: Иванъ Добровичъ, Захари Струмски, Иларионъ Макариополски, Георги Атанасовичъ, Никола Михаиловски, Стоянъ Чомаковъ, и др. Тѣ били отначало „катихисани“ въ тайното онова дружество и пригърнали искрено идеитѣ на знаменития учитель, но скоро съзрѣли опасностьта за своята народность отъ панелинизма и основали свое отдѣлно „Славяно-българско ученолюбиво дружество“, чиято цѣль била: пробуждане на българския народъ чрѣзъ просвѣта и училища. Въ противоположность къмъ Каири, тѣ пригърнали тогава идеитѣ на гръцкия ученъ Кораи, споредъ когото народътъ трѣбвало да се учи на сегашния си матеренъ езикъ. И понеже пропагандата на живия български щѣла да се натъкне на противодѣйствие отъ страна на гръцкитѣ владици, младитѣ и смѣли българи — изтълкували шовинизма на Кораи по своему — рѣшили да впишатъ въ тайния си планъ за дѣйствие изпѫждането на гръцкитѣ владици и замѣстването имъ съ български. Тѣзи свои настроения и възгледи, изработени въ Андросъ прѣзъ 1836—39 година, тѣ прѣнесли послѣ, слѣдъ закриване на училището (1839), въ Атина, гдѣто продължавали да слѣдватъ въ гимназията и университета. [4] Д-ръ Селимински, който учалъ прѣзъ 1840 год. медицина въ атинския университетъ, говори съ възмущение за мнѣнието на Каири въ Андросъ, че българитѣ били склави (роби), а не слави (славяни), както и за мнѣнието на нѣкои свои професори, че българитѣ били отъ циганско потекло и че тѣ получили само по благоволѣние на гръцкото правителство името „елини“, поради голѣмитѣ си жертви за гръцката свобода. „Ето съ какви софизми, пише Селимински на В. Априлова, пълнятъ главитѣ на неопитнитѣ младежи... мислейки зло на нашата народность и бързайки да довършатъ това, което е останало отъ варваритѣ. Кой чувствителенъ българинъ може да слуша тѣзи софизми безъ да се възмути? Кой може да гледа равнодушно гибельта, която ни готвятъ тѣзи, къмъ които се стараехме да покажемъ словомъ и дѣломъ най-голѣми симпатии?“ Но той признава: „Възхищава се човѣкъ отъ патриотизма на гърцитѣ, тѣхниятъ ентусиазъмъ е неограниченъ. Мало и голѣмо мислятъ само за разширение на граници, за погърчване на другитѣ, за просвѣта на отечеството си...“ По реакция срѣщу този напънъ на гърцитѣ, но и по примѣръ на тѣхното самомнѣние, атинскитѣ българи достигатъ до една спасителна за честолюбието и народностьта си идея за българското минало: „Врѣме е да покажемъ на свѣта, че живѣемъ. Врѣме е да се очистимъ отъ петната, съ които варваритѣ ни господари сѫ ни обезобразили. Тогава ще блѣсне старото ни благородство. Врѣме е да прославимъ народа си. Много народи безъ славно потекло сѫ придобили славно име, а пъкъ ние, народъ отъ прочутъ произходъ, сме изгубили бащината си слава до тамъ, да ни наричатъ справедливо склави, а не слави“. [5] И Селимински изтъква, какъ елинизмътъ се ширѣлъ между съсѣднитѣ народности, особено между българитѣ, „защото никой не дѫржалъ перото си нито езика си, за да разгласся правата на нашия народъ“

Отъ признанията на Георги Македонъ прѣдъ браилската слѣдствена комисия въ началото на 1842 г. ние знаемъ добрѣ, че на два пѫти Раковски ходилъ въ Атина и се срѣщалъ съ тия българи, при което едничка мисъль на разговоритѣ и едничка мечта била освобождението на отечеството. Отъ тѣзи българи той ще се надѫха и съ оная висока идея за миналото на българския народъ, която съперничи съ невъзможнитѣ утопии на гръцкитѣ писатели. Възгледитѣ му се оформяватъ въ опозиция къмъ доктрината на панелинизма, и ако тая извежда цѣлата европейска култура отъ древна Гърция, Раковски ще ѝ противопостави единъ сроденъ наученъ митъ за българското величие, все тъй способенъ да задоволи оскърбеното ни национално самолюбие.

Свободата на българския народъ може да се извоюва както чрѣзъ революционно раздвижване на маситѣ, така и чрѣзъ пръскане на знания всрѣдъ тия тъмни маси. Необходими сѫ прѣди всичко знания исторически, за да спечели народътъ вѣра въ себе си, вѣра въ своето прѣзрѣно да тогава българско име. И Раковски още като учитель въ Браила се прѣдава съ жаръ на подобна просвѣтна работа: той възкресява миналото ни прѣдъ всички денационализирани или невѣжи българи, които сѫдбата е хвърлила въ чуждия край; той се бори страстно противъ елиноманията на по-интелигентнитѣ, останали недокоснати отъ огненото обличително слово на Паисия и изпаднали често до орѫдия на противонародната гръцка пропаганда. Не бѣше ли самъ Априловъ до 1831 г. отчаянъ елинофилъ — прѣди да бѫде прѣвърнатъ въ чувствата и стремежитѣ си отъ историята на Венелина? А Никола Пиколо, а Евгени Вулгарисъ, а Атанасъ Богориди и толкова други българи, за които говори Раковски въ една своя статия, не бѣха ли въ течение на XIX. вѣкъ най-ревностни дѣятели на гръцката просвѣта? За да се извади това племе отъ заблудата на „гъръколудието“, потрѣбна бѣ една ултра-патриотическа реставрация на историята ни; и съ тая задача се залавя тъкмо Раковски. Той върши всичко съ любовь, съ фанатично увлѣчение; и той учи своитѣ сънародници въ Браила за миналото на родъ и родина, за побѣди и позоръ на царетѣ ни, и за виновници на игото, което носимъ петь вѣка. И слушателитѣ му гълтатъ думитѣ — защото, както признава единъ отъ тѣхъ: „никой отъ насъ не бѣше чувалъ за български царе и никой не знаеше кой е Симеонъ и кой е Крумъ“. [7]

2. Фотиновъ; Кримската война. — Други край Раковски вършатъ сѫщата полезна работа на свѣстяване чрѣзъ миналото, и единъ отъ тѣхъ е основательтъ на нашия периодически печатъ, Константинъ Фотиновъ. Въ пробния брой на своето Любословие отъ 1842 г. той задава въпроса: „Камо имъ (на българитѣ) историята, подробно исписана и разпространена каквото иматъ другитѣ народи, съ която да видатъ и тія на тоя свѣтъ и да се покажатъ какви сѫ словѣсни между другите словесни-те созданія Божія?“ [8] Фотиновъ се наема да запълни донѣкѫдѣ голѣмата празнина съ статията си отъ 1844—45 г. „Понятіе (познаніе) за древность (старость) словенска“. Тукъ той, основавайки се между друго на Паисиевата история и слѣдвайки нѣкои чужди авторитети, развива схващания, които ни го прѣдставятъ като сѫщински прѣдходникъ на Раковски. Той доказва напр., че почти всички древни и нови народи и много личности отъ общата история сѫ отъ славянско потекло: Ахилъ е билъ по гръцкитѣ свидѣтелства не гръкъ, а скитъ — слѣдователно „намъ соотечественикъ“; Партянитѣ сѫ славянско племе — името имъ значи „пратени“; Титъ Ливи се е родилъ въ Падуа, т. е. Падова „на земля словенска“; Беситѣ сѫ Бѣси; Ариовистъ е нашето „яровитъ;“ въ Франкония до VIII. вѣкъ сѫ живѣли славянски народи, и „тія франги, освенъ славяне, другій народъ не са“, както доказватъ това думитѣ greve-грива, deur-дверь, и т. н.[9] Че Раковски е челъ Фотинова и дори се е познавалъ лично съ него, показва ни едно писмо на хаджи Рали отъ 5 юни 1844, съ което благодари на Фотинова за гдѣто го е прѣпорѫчалъ на Раковски,[10] и бѣлѣжникътъ на Раковски отъ Котелъ 1854 г., гдѣто между съчиненията по въпроса за Кирила и Методия се поменува Фотиновото Любословие. Славянскитѣ фантазии и наивнитѣ етимологии на собственитѣ имена у Фотинова се спосрѣщатъ съ подобни убѣждения и методи въ историческитѣ трудове на Раковски, при което отнапрѣдъ е ясно, че първенството е на страната на Фотинова, самъ повлиянъ отъ Савельевъ-Ростиславичъ и отъ други привърженици на славянската древность въ Европа.

Нѣмаме възможность да слѣдимъ, какъ се засилватъ постепенно историческитѣ знания и интереси на Раковски, но ясно е, че до 1854 г. той не ще е отишелъ по-далечъ отъ онова, което е намиралъ наготово въ работитѣ на Венелина, Априлова, Фотинова и други нѣкои автори, достѫпни на всички домашни учители. Едва Кримската война, оживила неочаквано надеждитѣ за свобода, дава поводъ на Раковски да се заеме за по-сериозно историческо обосноване на българскитѣ права. Скритъ въ Котелъ прѣзъ зимата, когато разпуска хайдушката си чета, той рѣшава да изостави врѣменно „художество Марсово“, за да се прѣдаде на служба на богиня Минерва — дано открие нѣкоя тайна на българската старина, както се казва въ първата редакция на Горски Пѫтникъ. Въ Котелъ той събира лѣтописни кѫсове, литературни паметници, археоложки старини и всѣкакви исторически материали; и той пълни своитѣ тетради съ прѣписи и бѣлѣжки. Въ Букурещъ по-късно, и особено въ Нови-Садъ прѣзъ 1857 г., той разширява знанията си до толкова, щото въ печатания Горски Пѫтникъ може да излѣзе вече съ нѣкои по-общи схващания и съ редица малки приноси къмъ новата българска история. Отъ тогава нататъкъ компетенцията му по история се повисява значително, и книгитѣ му, съставени въ Одеса, свидѣтелствуватъ за доста голѣмъ наученъ апаратъ. Цѣлата му дѣйность, като изслѣдователь на българската старина, иде да задоволи една назрѣла нужда на врѣмето. Особено движението за народно духовенство и необходимостьта да се оборятъ гръцкитѣ мними докази противъ българската черковна автономия налагатъ да се разработи нашето забъркано минало. Както бѣлѣжи съ право единъ съврѣменникъ, Д-ръ Стамболски, трѣбвало е да се намѣрятъ паметници и доводи въ полза на българскитѣ искания, за да се спечели и свѣтътъ, който не знае нищо за сѫществуването ни; и нѣколко будни умове се заематъ съ тая трудна задача. „На чело на тѣхъ, стои, безъ всѣко съмнѣние, безъ всѣко противорѣчие, оная знаменита личность, онзи духовитъ и смѣлъ мѫжъ, на когото пламенната рѣчь и убѣдителниятъ тонъ отвориха широко поле за религиозното, политическото и литературното ни народно самосъзнание“.[11] Това е Раковски; и едва слѣдъ него могатъ да дойдатъ Кръстовичъ и Дриновъ, съ тѣхната по-добра школа или по-солидни теории.

3. Горски Пѫтникъ: стара история. — Въ Нови-Садъ, печатайки поемата си, Раковски попада на мисъльта да ни даде единъ обстоенъ коментаръ върху всичко историческо и битово въ нея, което може да остане неясно за читателя. Взелъ прѣдъ видъ навѣрно практиката на нѣкои гръцки поети — каквото напр. на Александъръ Суцо, снабдилъ своята поема Туркоборска Елада и своя Поетически мемоаръ съ бѣлѣжки върху гръцкитѣ възстания, Византия, Патриаршията, отношенията кѫмъ Русия и Франция, мнѣнията на Шатобрианъ и г-жа Сталь и пр. — Раковски прибѣгва до сѫщо такива по-кратки или по-дълги екскурси. Това той прави толкова по-охотно, че стихътъ стѣснява изложението, и полемиката или теорията могатъ да се развиятъ най-свободно въ проза. Много епизоди на поемата не прѣдставятъ друго, освѣнъ сбита парафраза на коментара въ бѣлѣжкитѣ; и по правило този коментаръ, съ своя непринуденъ тонъ и темпераментенъ езикъ, е по-занимателенъ за насъ, дори увлѣкателенъ често. Раковски прибѣгва ту до патосъ, ту до хуморъ, оживява разказа си съ пословици, епизоди и разни наблюдения, и особено кога трѣбва да излага лични спомени умѣе да бжде отличенъ събесѣдникъ.

Колкото се отнася до историческитѣ екскурси въ самата поема, тѣ сж вложени главно въ устата на хайдутина Момчилъ отъ Дрѣново. Раковски ни дава (срв. по-горѣ, 121) една обстойна дисертация върху старото българско царство, българо-византийскитѣ отношения и причинитѣ за покоряването на България отъ Турцитѣ, която не остава да се желае нищо откъмъ апотеоза на храбрость и мждрость у нашитѣ прадѣди. Разчистилъ така съ миналото, въ забѣлѣжкитѣ той може да спре толкова по-вече на новата история, на събития и личности въ XIX. вѣкъ, свързани непосрѣдствено съ днешната сждба на народа ни. И съ прѣдпочтение той зачеква въпроси, които могатъ да подкрѣпятъ тенденциитѣ на поемата; и особено удоволствие му прави да се позове на собствения си опитъ, на личнитѣ си разпити или спомени.

Но — прѣди да минемъ къмъ тѣхъ — какво той дава отъ старата история? Колкото и фрагментарни, бѣлѣжкитѣ му указватъ на една система, пригодена къмъ патриотическия мирогледъ. Ето заб. 22: прѣди падането на България подъ робството, между българитѣ „е цвѣтѣло всѣко искуство и художество“. Доказъ за това сж развалинитѣ на Търново, на Прѣславъ и толкова други стари крѣпости, въ които и сега се откриватъ подъ земята красиви мраморни стълбове и други каменни украшения. Доказъ сж и изкуснитѣ майстори въ Търновско, които, научени само отъ „прадѣдно попрѣданіе“, зидатъ днесъ не само „прекрасны домове, сяйны храмове христянскы и турскы джаміи, но и даже царскыя крѣпости около Дунава и въ Варнж“. Намиратъ се въ Търновско и изкусни живописци, украсили съ образи не само църквитѣ по цѣла България, но и въ Влашко, Сърбия и другадѣ. „То не е ли явно доказателство, че българи сж были прѣждѣ паденія си образовани человѣцы?“ Тая ревность за образование се била породила още въ Симеоновия вѣкъ, за да продължи и при Асѣневци. И жално е, че паметницитѣ на българската просвѣта сѫ пропаднали, „съжегания ради нашыя книжевности отъ грѣцкое най-паче священство.“ — Ето заб. 23: възъ основа на Cyprien Robert (Les Slaves en Turquie) той приема че славянитѣ сѫ поне толкова стари пришелци въ Европа, колкото и гърцитѣ. Скититѣ, поменувани отъ най-старитѣ грѣцки историци, сѫ били славяни: името имъ означава „скитници“. Това име не е било тогава обидно: скитници сѫ били нѣкога французитѣ, англичанитѣ, та и самитѣ гърци. Скититѣ съвсѣмъ не сѫ били тъй диви, както ги прѣдставя елинската история: „тій сѫ имали таковы добрины, кто и днешни образовани народи нѣмѫтъ,“ и сѫ дали славни мѫже и философи на древния свѣтъ. Наопаки, прѣхваленитѣ гърци сѫ имали характеръ, изтъкнатъ отъ самитѣ имъ писатели (особено у Тукидида), който е наслѣденъ и отъ днешнитѣ имъ потомци, съ най-отрицателни черти: крадци, разбойници, непостоянни, неблагодарни (днесъ къмъ освободителитѣ си руси напр.), развратници и т. н. Демостенъ, великиятъ ораторъ, не е билъ елинъ, а варваринъ-скитъ отъ Босфора (това му подхвърля като укоръ противникътъ му, сѫщо знаменитъ ораторъ, Есхинъ), затова не е могълъ „къту славянинъ“ да произнася меко звуцитѣ ϑ и δ.

Все въ тая забѣлѣжка Раковски приема прѣселване на славянитѣ отъ Азия, при което българскиятъ народъ още тамъ билъ твърдѣ многочисленъ, затова е учрѣдилъ послѣ могѫщо и пространно царство около Волга. Въ Европа, и частно въ европейска Турция, българитѣ сѫ се прѣселили „още въ незнайна врѣмена“: историята мълчи за това, тъй като изобщо нейнитѣ начала сѫ тъмни, почти баснословни. Всѣкакъ, по врѣмето на Филипа Македонски българитѣ сѫ били въ днешнитѣ си прѣдѣли, водили сѫ побѣдоносни войни съ римлянитѣ, приели сѫ послѣ християнството (но часть въ Балкана останали езичници), давали сѫ — изъ Македонскитѣ прѣдѣли, гдѣто е владѣла новоримската империя, Византия — славни пълководци и царе на византийския прѣстолъ и сѫ били въ непримирима вражда помежду си, именно християни и нехристиани. Независимитѣ българи-езичници въ Стара-планина, притиснати отъ югъ, сѫ повикали на помощь братята си около Волга, и тогава пристига военното отдѣление на Аспаруха. Послѣдното е било славянско, макаръ да е водѣло съ себе войници и вожди татари (съюзници и подданици на Волжскитѣ българи). „Имяна коя Г. Енгелъ сматра за татарска доказано е отъ покойнаго Венелина съ твърдо доказателство че сѫ славянска. Види ся че Г. Гильфердингъ акы единородецъ Енгелю слѣдувалъ ѐ негово криво и дебѣлоглаво понятіе за старо-българское народо-поколѣніе.“ Всички славяни на Балканитѣ, освободени отъ волжскитѣ спомагателни войски, приели тогава името Βολγαροι и учрѣдили столица въ Прѣславъ.

Както се вижда, Раковски отхвърля турско-татарската хипотеза на Енгеля (Welgeschichte, 1797) и прегръща по-приемливата за националната българска гордость славянска теория на Венелина (Древніе и нынѣшніе Болгаре, 1829). Ако Енгелъ доказва татарското потекло на българитѣ съ помощьта на имената Кубратъ, Телецъ, Тербелъ, Боянъ и пр., които му „звучатъ съвсѣмъ татарски“, както и съ титлата „ханове“ на старитѣ царе, Венелинъ усмива тия аргументи („то-то и бѣда, что участь древнихъ Болгаръ зависитъ отъ состоянія слуха сочинителя“) и дава нова филоложка интерпретация на имената: Ку—братъ (звучи ли, тъй раздѣлено, името по татарски?); Аспарухъ — срв. южно-слав. лѣнюхъ, кожухъ; Тѣлецъ (не е ли ясно значението?); хаганъ — т. е. „кягань“, кнезь и пр.[12] По-късно, въ Ключъ бълг. языка и въ Българска старина, Раковски ще прави свои собствени етимологии на тия имена, по-задоволителни за неговия езиковъ усѣтъ и български идеалъ: Кубратъ — „Куп-ратъ“, Крумъ—„скрумъ“, Тарханъ—гл. „тарханя“, въртя се, хаканъ—гл. „хакая“, бутамъ, насилвамъ (така вече въ Горски Пѫтникъ, 262). Но за сега той върви по стѫпкитѣ на учителя си и отхвърля високомѣрно урало-финската теория за произхода на българитѣ, подържана отъ Гилфердинга, (Письма объ исторіи сербовъ и болгаръ, 1855),[13] като подозира твърдѣ некрасиви, антиславянски мотиви у тоя порусенъ нѣмецъ. Най-близкиятъ приемникъ на Раковски въ нашата историография, неговия съгражданинъ и приятель, послѣ политически противникъ, Г. Кръстовичъ, е сѫщо тъй послѣдователь на Венелина, и защищава както славянското потекло на българитѣ (и хунитѣ), тъй и славянската етимология на мнимитѣ чужди имена.[14]

Между другитѣ приноси изъ старата история заслужаватъ внимание: бѣлѣжката (26) за управлението на стара България, гдѣто Раковски мисли, че българскиятъ народъ не е ималъ аристокрация и не е търпѣлъ „самопроизволната монархия“; [15] и подробнитѣ бѣлѣжки (28 и 29) за покоряването на България отъ турцитѣ и за държавния ѝ строй прѣди и слѣдъ това. Раковски мисли, че България се е прѣдала на завоевателя слѣдъ упорни 70-годишни боеве и слѣдъ измамнически прѣдложенитѣ отъ него договори, които сѫ гарантирали голѣми политически и данъчни изгоди. Възъ основа на една народна пѣсень той изтъква великодушието на българскитѣ юнаци, които не сѫ нападали на ранени неприятели, както правятъ това мохамеданитѣ, и намира, че „той старо-български карактеръ“ билъ „по-похваленъ отъ днешный карактеръ на просвященнія Англичаны, кои въ время завладенія Индій, а и въ послѣдная врѣмена (Раковски мисли Кримската война) показахѫ звѣрско свирѣпство и избихѫ толко безорѫжны людіе“ — чиято вина била само, че искали да освободятъ отечеството си! Не сѫ варвари тия, които английскитѣ писатели наричатъ съ това име, а самитѣ англичани вършатъ въ ново врѣме дѣла „варварскы и безчеловѣчны!!!“ — Доколко тукъ говори болката на изстрадалия народното нещастие патриотъ, личи отъ всичко. Оцѣнката му на български и на чужди национални черти явно издава тенденцията да се ободри духътъ на роба, като се подчертаятъ неговитѣ високи нравствени качества и неговата воинска доблесть. Все на сѫщата тенденция служи и заб. 19, гдѣто съ цитатъ отъ Амеде Тиери (Histoire d’Attila) се доказва, че българскиятъ народъ е вършилъ отъ незапомнени врѣмена „знаменита дѣйствія въ всемирное позорище гражданскаго бытія; а най паче съ Византійскаѭ силнѫ и гордѫ държавѫ, коей гордость и великолѣпіе многажды мечъмъ и кривакъмъ е съкрушавалъ и въ подданство държялъ“.

4. Горски Пѫтникъ: новъ лѣтописъ. — Ако всички тѣзи исторически екскурси сѫ почерпени прѣдимно отъ чужди извори и застѫпватъ готови гледища въ науката, оригиналната мисъль и собствената историческа критика ще влѣзатъ въ сила при разбора на събития отъ по-нова дата, особено тамъ, гдѣто авторътъ може да се позове на лични справки и наблюдения. Като не говоримъ тукъ за чисто етнографскитѣ вѣсти, цѣнни сѫ въ Горски Пѫтникъ на първо мѣсто лѣтописнитѣ съобщения. Мемоаристътъ Раковски изявява тамъ единъ свой несъмненъ талантъ — и като проникване въ сѫщината на събитията, и като рисунъкъ на характеритѣ, и като начинъ на излагането.

Ето ви турскитѣ тъмници. Още Бланки – когото Раковски поменува въ точка 15 на скицата за житието си — говори въ своя пѫтописъ за турскитѣ тъмници прѣзъ 1841 г.[16] „Нищо не се равни на леснотата, съ която човѣкъ бива затворенъ“ въ Турция, констатира французкиятъ ученъ.[17] И неговото описание, способно да възмути съвѣстьта на Европа, се спосрѣща напълно съ картината, която ни разкрива Раковски въ Неповиненъ българинъ и въ Горски Пѫтникъ. Бланки посѣщава Цариградъ малко прѣди врѣмето, когато е билъ въ затворъ и Раковски. Само че докато Бланки вижда нѣщата отъ вънъ и набързо, Раковски опитва всичко на собствения си гръбъ, цѣли три години и половина свидѣтель на тежкия тъмниченъ режимъ. Какво прѣдставятъ турскитѣ тъмници? „Академія на всички-тѣ видове на развращеность-а и злодѣйство-то“, гласи отговорътъ на Раковски въ Неповиненъ българинъ. „Все що ѐ казано за турскыя тьмници, и за разни безчеловечны мѫки, кто употрѣбляѭть Турци надъ бѣднія Българы, истина ѐ“, заявява той въ Горски Пѫтникъ, въ една забѣлѣжка, която трѣбва да се приведе изцѣло – толкова тя е внушителна по гѫстота и правда на багритѣ.[18] Нѣкога Оливеръ Кромвелъ казваше: „Искате ли да разберете каква е една държава, каква е нейната култура, посѣтете затворитѣ ѝ“. Раковски ни отмѣня това посѣщение, и заслугата му да ни е прѣдставилъ правдиво и дълбоко прочувствувано състоянието на нещастнитѣ затворници е голѣма: картината му получава сѫщинска културно-историческа стойность. „Отъ начина, по който една държава третира онѣзи, що наказва, вие ще сѫдите за нейната цивилизация“, добавя Кромвелъ. И присѫдата за Турция, възъ основа на характеристиката у Раковски — потвърдена въ всички точки отъ академика Бланки — е унищожителна. Такава държава, съ тая покварена и невѣжествена администрация — обрисувана пакъ отъ Раковски[19] — и съ тая злодѣйска система на изтезания за поданницитѣ си, нѣма право на животъ въ Европа.

Ето ви Патриаршията и гръцкото котило на Фенеръ. Раковски знае изтънко тѣхната лукава политика, тѣхнитѣ развратни нрави и тѣхнитѣ пъклени замисли за всичко българско (вж. по-горѣ, 118). Днешнитѣ римогърци (ῥωμαῖοι) въ Цариградъ сѫ сбирщина отъ разни народности, чужди на честь и моралъ и способни на всѣка подлость, когато трѣбва да си доставятъ срѣдства за охоленъ животъ. Хитро тѣ се прилѣпятъ къмъ наивния българинъ, у когото подушатъ желтици, водятъ го дома си, залъгватъ го съ пѣсни и гощавки, прѣкръстятъ го отъ Петко на челеби Петраки, и послѣ, като сѫ го оскубали, махватъ го и се правятъ да не сѫ го дори виждали (заб. 20). Обстойно говори Раковски за начина, по който се избиратъ владици и патриарси и се държи отъ тѣхъ въ духовно робство българскиятъ народъ. Картината е жестока и мрачна, но тя отговаря на дѣйствителностьта: авторътъ се зарича да говори „безъ пристрастие“ и като „самовидецъ“ (заб. 35). Врагове на българската просвѣта и унищожители на българската книжнина, агентитѣ на Патриаршията гледатъ да осуетятъ всѣки опитъ за окопитване на българитѣ и влизатъ въ ролята на шпиони прѣдъ турското правителство: заточение или вѣчна тъмница чака всѣкиго българина, който се потруди за българското пробуждане. Крайната цѣль на гръцката духовна политика е погърчване на угнетеното племе. Патриаршията е аванпостъ на панелинизма. Тя иска да реализира голѣмитѣ сънища на гръцкитѣ „иступелени списатели и стихотворци“ за завладяване на Цариградъ, за подновяване на византийския прѣстолъ, за разширяване на гръцкитѣ граници до Дунава, Сава, Ефратъ и Гибралтаръ . . . „Мы отъ наша страна имъ молитствувамы добры успѣхы“, добавя иронично Раковски; и послѣ разказва двѣ кѫси приказки и една басня — за поука на разгорещенитѣ глави, станали смѣшни съ своята мегаломания (заб. 4).

Че Раковски стои върху почвата на фактитѣ и на историята при тая унищожителна критика на фенерскитѣ гърци, показватъ и чуждитѣ обективни свидѣтелства. Ще посочимъ само мнѣнието на Бланки, който въ кн. VII. на своя пѫтописъ, като сравнява гърцитѣ съ българитѣ, намира че първитѣ били по-красива раса, но „не тъй честни и религиозни“ като вторитѣ; „българитѣ сѫ изобщо кротки, мирни, търпеливи, работни и гостоприемни; тѣ иматъ по-чисти нрави отъ гърцитѣ; тѣ сѫ по-въздържани, по-откровени, по-благонадежни за всичко. Гърцитѣ обичатъ шума, войнитѣ, движението и интригитѣ“.[20]

Ако при тоя родъ характеристики Раковски излива жлъчката си, проявява негодуването си, безъ да измѣня съзнателно на истината, при другъ родъ описания говори неговата голѣма любовь, неговиятъ чистъ възторгъ и патриотическата му гордость. Ето ви разказътъ за Велчовата завѣра и за подвига на Георги Мамарчовъ (заб. 27). Съ Мамарчова той има „чясто дописи“ прѣзъ 1841 г., когато бившиятъ началникъ на българската доброволческа команда въ руско-турската война отъ 1828 г. е заточенъ въ Мала-Азия, а самъ той слѣдва още въ Куру-чешме. Отъ близо запознатъ съ живота и кроежитѣ на вуйка си, Раковски не може да прѣмълчи грѣшкитѣ въ разказа на парижкия професоръ по славянскитѣ литератури Сиприенъ Робертъ, и, понеже самъ знае много неизвѣстни подробности, наема се да изложи подробно сѫдбинитѣ на необикновения човѣкъ и на готвеното отъ него въ 1834 г. възстание въ Търново. Разказътъ е държанъ въ живо темпо и увлича съ интереснитѣ си разкрития. Въпрѣки малки, неволни неточности, [21] той изобщо отговаря на историческитѣ вѣсти. За отбѣлѣзване е отрицателното отношение на Раковски къмъ прѣдишния му другарь отъ Цариградъ, Гавриилъ Кръстовичъ: той се нахвърля на него съ епитети, които издаватъ силно възмущение отъ обноскитѣ на самоския губернаторъ къмъ благородния заточеникъ, неговъ съгражданинъ. Доколко Раковски е обективенъ въ случая, не може да се каже. Въ свързка съ тия спомени за възстания стоятъ бѣлѣжкитѣ (7, 9, 17) на Раковски за българскитѣ хайдути Петко-войвода, Гѫлѭбъ-войвода, Кара-Колю и др., храбростьта на които се величае.

5. Българска Дневница. — Рѣшенъ слѣдъ забѣгването отъ Котелъ да служи на отечеството си чрѣзъ „пресата“, Раковски редактира отъ юни до октомври 1857 г. въ Нови-Садъ вѣстникъ Българска Дневница.

Като журналистъ, Раковски може да се прояви отлично — не само по силата на своитѣ широки интереси за обществени и политически въпроси, но и поради темперамента си на полемистъ и ораторъ. Вѣстникътъ е за него трибуна, отъ която се говори на една широка маса слушатели, пръснати изъ толкова градове на България и по много мѣста на съсѣднитѣ страни, особено Ромъния. И удивително е, съ каква леснина прониква този емигрантски листъ по всички кѫтове на Турция — разнасянъ ту отъ австрийската поща, ту по другъ пѫть, и безъ противодѣйствие отъ турцитѣ, които види се не сѫ го смѣтали толкова опасенъ.[22] Тактиката на Раковски, именно, е пригодена къмъ австро-турскитѣ политически отношения, така че той не смѣе да излиза съ остри нападки противъ държавата на султана. Програмната статия въ първия брой изрично подчертава легалния характеръ на вѣстника, издаванъ въ Австрия. Главнитѣ му цѣли сѫ: да разкрива прѣстѫпленията на свѣтски и духовни власти — нѣщо съвмѣстимо съ приятелството между кайзера и султана; да дѣйствува за гражданскитѣ и религиозни свободи на българския народъ, опирайки се на току-що публикувания Хати-хумаюнъ; и да повдига просвѣтното равнище на този народъ, жаденъ за образование. Колко хрисима е подобна програма, сравнена съ смѣлия зовъ противъ тирана въ Горски Пѫтникъ, личи веднага. И явно е, че ако поемата, съ своята апотеоза на хайдути и съ своитѣ революционни тенденции, трѣбва да проникне тайно въ прѣдѣлитѣ на Турция, за да пробуди у младежитѣ воля за борба, вѣстникътъ — на свой редъ — трѣбва да въздѣйствува върху всички съзнателни българи, безъ разлика на убѣждения, за да ги обедини въ едно народно съзнание и да ги подтикне къмъ бодра гражданска работа.

Първитѣ стѫпки на Раковски въ полето на журналистиката сѫ затова тъй сигурни, че той може да се ползува отъ съвѣтитѣ и примѣра на Данаилъ Медаковичъ, редакторъ на Сръбски Дневникъ. Редейки своя листъ въ печатницата на Медаковича и поддържайки приятелски връзки съ тоя образованъ сърбинъ, нашиятъ редакторъ се влияе отъ програма, езикъ и техника на сръбския листъ и печели въ увѣренность. Но, не зависимо отъ това, Раковски е вече доста зрѣлъ, за да направлява едно подобно издание. Достигналъ 37-годишна възрасть, движилъ се по цѣлъ Балкански полуостровъ, прѣкаралъ извѣстно врѣме въ Франция и слѣдилъ голѣма часть отъ пресата на гръцки и французки въ Цариградъ, и на французки въ чужбина, той разполага съ необходимия апаратъ за вѣщо редакторство. Връзкитѣ му пъкъ съ България го турятъ въ положение да има дописки отъ вредъ и да слѣди всички прояви на културния, националния и икономическия животъ. Така Българска Дневница може да разчита на успѣхъ и да има — въпрѣки своеобразния си езикъ, който дразни нѣкои кръгове — още въ самото начало до 700 абоната. Но тъкмо кога Раковски се чувствува доволенъ отъ съчувствието на сънародницитѣ си и тъкми да разшири публицистичната си дѣйность чрѣзъ единъ новъ листъ, Дунавски Лебедъ, злата му орисница го прокужда отъ Австрия . . .

Въ вѣстника си той полага извѣстна надежда за подобрение на работитѣ въ Турско на самото правителство: „быще по добро, и трѣбва да бѫди“, мисли той съ огледъ къмъ нѣкои слаби, скоро угаснали проблѣски на реформи. Друга надежда има той въ европейскитѣ християнски сили: захванатитѣ отъ тѣхъ опити въ полза на поробенитѣ трѣбва рано или късно да се довършатъ, както „на тѣхно величество и достоинство прилича“. Но народътъ страда злѣ и губи вѣра въ справедливия държавенъ редъ. И особено непоносимо е поведението на гръцкото духовенство, врагъ на просвѣта и на черковна независимость. Умразнитѣ гръцки владици се държатъ на постоветѣ си, въпрѣки протеста на паството, само чрѣзъ подкупи на влиятелнитѣ въ Цариградъ сановници. „Кой има злато и сребро не ся бои отъ злыя послѣдицы“, той става и при най-голѣма вина „правъ като вѫже въ торба“. Тегли народътъ и отъ чорбаджиитѣ, тия вѫтрѣшни врагове, съюзници на чуждото духовенство и на грабителската власть. Въ статията си „Чорбаджиитѣ въ Видинско“ (брой 33) Раковски се спира подробно на пакоститѣ, вършени отъ тая класа, за да допълни така очерка си за чорбаджиитѣ въ Еленско, даденъ въ забѣлѣжкитѣ на Горски Пѫтникъ (заб. 26) и повторенъ въ брой 16 на вѣстника.

Какво сѫ българскитѣ чорбаджии? Раковски нѣма причини да щади тия прѣдставители на българската аристокрация, причинили толкова злини на народъ и на „неповиненъ българинъ“. Той познава тѣхното коварство и тѣхния съсловенъ егоизъмъ още отъ котленскитѣ чорбаджии, разорили сѣмейството му; но той има прѣдъ видъ и тѣхната противонародна и прѣдателска дѣйность въ други мѣста, за да обобщи наблюденията си. Въ Видинъ напр. нѣколцина чорбаджии християни, които „съхранили за титулъ си старае имя яничерско“ и които били сматряни отъ турското правителство за почтени, вѣрни и прѣданни подданици, се били сдружили съ закупвачитѣ на царски десетъкъ (илтизами и беглици), на които помагали да грабятъ селския народъ. Народътъ викналъ противъ тѣзи злоупотрѣби, но чорбаджиитѣ успѣли да наклопатъ непокорнитѣ и да ги хвърлятъ въ затвора. За нещастие на България, мисли Раковски, такива изядници се прилѣпватъ къмъ управители и владици и имъ сътрудничатъ въ съблачането на единородцитѣ си. „Тiй затьмнѭтъ училища и сѫ' камень' притѩновенiя българскаго просвященiя и образованiя, сами невѣщи и безкнижници.“ Догдѣ не се изтрѣбятъ тѣ, нѣма да се разлѣе „отьческая султанска царска милость надъ бѣдному народу, кого н. ц. Величество люби и иска негово напрѣдванье“. — Особена порода на това съсловие се е развѫдила въ гр. Елена. Тукъ чорбаджиитѣ-яничари сѫ си разпрѣдѣлили раята като сѫщински роби (рая Хаджи Николова, рая Хаджи Юрданова . . .) и я експлоатиратъ немилостиво, наслѣдявайки я отъ родъ въ родъ. Бѣднитѣ селяни-колибари не могатъ никога да изплатятъ дълговетѣ си, тѣ сѫ прѣдоставени напълно на волята на тия безбожни „панове“, крѣпители на гръцкия владика въ Търново и върли гонители на борцитѣ за народность. Какъ единъ отъ еленскитѣ чорбаджии прѣдава съзаклетницитѣ отъ Велчовата буна, това разказва Раковски подробно въ бѣлѣжкитѣ за Мамарчова. — Разбира се, Раковски не би отрекълъ нѣкои заслуги на хора отъ това съсловие; самъ той поменува съ признателность първенци и чорбаджии, направили жертви за просвѣта, икономическо повдигане или възстание на народа (чорбаджи Петко отъ Калоферъ, Минчо чорбаджи отъ Търново, стариятъ Хаджи Юрданъ отъ Елена . . .);[23] но изцѣло мнѣнието му за съсловието е отрицателно, и въ това отношение той слѣдва не само идеологията на еснафскитѣ крѫгове, дошли въ съперничество съ консервативното чорбаджийство, но и едно демократическо разбиране на обществено-политическото развитие. Институтътъ е въ очитѣ на Раковски и остарѣлъ и пакостенъ, и той трѣбва да се провали неминуемо, щомъ не може да пригърне лозунгитѣ на освободителното и просвѣтно течение.

6. Изтупленъ дервишъ. — Въ Одеса, гдѣто прибѣгва слѣдъ несполуката въ Нови-Садъ, Раковски пише нѣколко полемични и научни трудове, гдѣто политическитѣ му мнѣния и историческитѣ му теории получаватъ една по-завършена форма. Особенъ интересъ за характеристиката на Раковски като политикъ прѣдставя недовършениятъ му и непубликваниятъ приживѣ опитъ Изтупленый дървишъ, или възточный въпросъ. Тукъ имаме наполовинъ литература, наполовинъ публицистика: авторътъ прибѣгва, за да развие наблюдения и мисли, до една художествена фабула, примѣсва дѣйствителность съ въображение, и влага своята критика на турското управление въ устата на три лица, двѣ отъ които сѫ взети отъ историята, а едно е измислено. Въ драматически държанитѣ диалози участвуватъ, именно, единъ дервишъ отъ бекташийската секта, султанъ Махмудъ II., прѣобразователь на империята, и министъръ Решидъ-паша, защитникъ на реформитѣ отъ 1839 г., извѣстни подъ името Гюлханийски Хатишерифъ и Танзиматъ. Тази концепция на съчинението, замислено отъ Раковски като „басноповѣсть“, издава сигурно влиянието на древния писатель Лукианъ (роденъ въ 125 г. сл. Хр.). Философътъ и риторъ отъ сирийско потекло, нареченъ отъ нѣкои „гръцки Волтеръ“, бичува въ своитѣ сатирически диалози суевѣрие, традиционенъ култъ и мистически увлѣчения на своето врѣме; саркастическата му критика на всичко въ литература, философия, възпитание, общественъ животъ и нрави на Гърция, което издава упадъкъ или израждане, е и до днесъ способна да ни занимава. Той ни вади, напр., въ диалога си „Обущарьтъ Мицилъ и пѣтельтъ му“ единъ бѣднякъ, който бива поканенъ на разкошна трапеза, напива се, заспива и сънува, че се прѣнася въ царството на мъртвитѣ — и който послѣ разказва видѣното на оня свѣтъ; а въ „Разговори на мъртвитѣ“, гдѣто се осмиватъ просташкитѣ прѣдстави за състоянието на душитѣ слѣдъ смъртьта, за наказанията въ ада, за боготворенето на покойницитѣ и т. н., той ни показва, между друго, „какви жалки фигури сѫ тукъ богатитѣ, сатрапитѣ и царетѣ, какъ ги разпознаваме само по воя имъ и какъ тѫжно тѣ жестикулиратъ, кога си спомнятъ за сѫществуването горѣ“.

Кѫсо казано, Раковски, който е челъ въ Куру-чешме гръцкия сатирикъ и който цитува въ Българска Старина два негови диалози („Сѫдъ на гласнитѣ“ и „Краятъ на Перитринъ“), е могълъ — при вѣстьта за смъртьта на Решидъ-паша въ 1858 г. — да се възползува отъ една подобна композиция, за да изложи свободно всичко що му тежи на душата, да разгледа комплекса отъ проблеми, нареченъ „Източенъ въпросъ“, и да продължи така дѣлото си като публицистъ, слѣдъ прѣкѫсването на Българска Дневница. Не малко е способствувала за това рѣшение излѣзлата малко по-рано и отбѣлѣзана вече въ Горски Пѫтникъ „Турска история“ на Ламартина (1855), гдѣто знаменитиятъ поетъ и дипломатъ е заелъ рѣзко становище противъ руситѣ, намирайки доводи да защити турцитѣ прѣдъ сѫда на културна Европа. Ламартинъ, именно, поддържа, че въ Кримската война правото е на страната на благородния султанъ Абдулъ-Меджидъ, този философъ на трона, съ дълбока меланхолия въ очитѣ и искрена любовь къмъ народитѣ си въ сърдцето; че въ катаклизма, прѣдизвиканъ отъ расата на московититѣ (които „взиматъ числото за право и орѫжието за титла“), „Турция отговаря съ хероизъмъ, а Европа съ единодушенъ протестъ на съвѣстьта си“; че турцитѣ сѫ били систематически чернени въ очитѣ на западнитѣ народи отъ кръстоноснитѣ походи насамъ, поради религиозни антипатии; че поети като Шатобриана и Байрона сѫ били, въ захласа на адмирацията си за гърцитѣ, несправедливи къмъ отоманитѣ и сѫ влияли въ сѫщия духъ върху романтици, върху всичко младо въ Франция; и че днесъ, когато отъ Петербургъ се навдига такава опасность за европейския миръ, Франция ще послѣдва своята традиционна политика къмъ Турция и ще защищава нейната цѣлость, нейнитѣ морета и нейнитѣ подданици-гърци, застрашени да иматъ два господаря, единъ номиналенъ въ Цариградъ и единъ фактически, на крайния сѣверъ.

Раковски намира бързо обяснение за туркофилството на Ламартина — като забравя, че романтикътъ-политикъ защищава едно национално гледище по въпроситѣ на Изтокъ и че като добъръ французинъ и католикъ той не би желалъ да пропаднатъ привилегиитѣ на отечеството му върху християнитѣ въ Палестина, спечелени още въ XVI. вѣкъ.[25] Раковски обвинява автора на Поетическитѣ съзерцания и на Хармониитѣ въ нѣщо твърдѣ долно: „господство му“, мисли той, се е нагърбилъ да прославя съ перото си Турция главно „отъ корысти за подаренаѭ му отъ Султана Меджита земѭ въ Мала-Азиѭ въ врѣмени пѫтишествиꙗ єго въ Възтокъ“. Това обвинение, обаче, не е сериозно, и по-скоро би могълъ Раковски да припомни на видния турски приятель думитѣ му за българския народъ, навѣрно по-искрени, казани 20 години по-рано. Защото, ако въ историята си на Турция Ламартинъ не обѣлва зѫбъ ни веднажъ за права на българитѣ, въ Пѫтописа си отъ 1835 г. той говори съ голѣма симпатия за тѣхъ, за българскитѣ селяни, изтъква тѣхнитѣ цѣнни качества, осѫжда турската глупава администрация и прѣдрича честити дни за тоя народъ, който ненавижда завоевателитѣ и е зрѣлъ за независимость.[26] Промѣната въ възгледитѣ ще е продиктувана отъ съображения на дипломата. Всѣкакъ, Раковски произволно допуска (Горски Пѫтникъ, 267) да сѫ взели връхъ у писателя съ „остро поетичьско перо“, измислилъ „прѣкрасны и забавны басны“ за Турция, нѣкакъвъ орденъ отъ султана и „Богъ-зна колко сребро и злато“ отъ Портата. Както е извѣстно, Ламартинъ живѣе въ нужда, и разноскитѣ отъ 100,000 л. за луксозното му пѫтуване сѫ покрити съ 80,000 л. хонораръ за Пѫтописа и 20,000 л. доходъ отъ донесенитѣ вещи.

7. Източниятъ въпросъ. — По сѫщество на прѣдмета книгата дава твърдѣ много. Раковски прави отъ дервишина-бекташия прѣдставитель на старата партия, на фанатицитѣ, които скърбятъ за унищожението на яничарския оджакъ, за избиването на толкова улями и бекташии-сектанти, за увеждането на нова военна система и нова униформа, за всичко онова, което кара по-духовититѣ да наричатъ модерната наредба иронично не Танзиматъ-хаирие (щастливъ редъ), а Танзиматъ-гяурие („невѣренъ редъ“), съ лека звукова прѣправка на епитета. Решидъ-паша застѫпва гледището на скептикъ, който разбира отлично комедията, която се върши съ тия прословути реформи, и прѣдугажда печалния край, къмъ който се тика империята при невъзможностьта да се приспособи суевѣрната, глупава и надменна тълпа къмъ повеленията на новото врѣме. А султанъ Махмудъ, чуждъ на хитростьта на министра си, прѣдава патриотическия патосъ и мѫката на най-напрѣдничавитѣ, малко на брой, мусулмани, които виждатъ, че помирението съ гяуритѣ, равноправието е неизбѣжно, но сѫ слаби да се наложатъ на общественото мнѣние. Съ невъзмутимо спокойствие, съ хуморъ или сарказъмъ, Решидъ излага прѣдъ господаря си — и двамата сѣнки въ ада — цѣлия развой на работитѣ, свързанъ съ проваляне на тия искрено замислени реформи и съ неудържимъ упадъкъ на военнитѣ и граждански добродѣтели. Опититѣ за поевропейчване не сѫ дали освѣнъ жалки резултати; старото е съборено, безъ да се изгражда ново; корупцията е станала нетърпима; външната опасность не е по-голѣма отъ вѫтрѣшната; и краятъ на гнилия организъмъ е вече настѫпилъ.

Султанътъ се информира обстойно върху разнитѣ страни на държавния животъ, за да бѫде съкрушенъ отъ непоправимото положение. Картинитѣ на военни неуспѣхи, на дипломатически интриги, на поквара въ двореца, на разстроена администрация, на финансова немощь, на недоволство и бунтове у подчиненитѣ, на гръцки интриги въ Патриаршията, на българското национално съвземане — всичко му отваря очи, твърдѣ късно, за реалнитѣ нужди на държавата, и той скърби отъ своето тъмно царство за лошо поведеното прѣобразуване, на което липсува една енергична рѫка, способна да се налага съ авторитетъ и сила . . . Но ние не знаемъ, какво би прѣдложилъ самъ той като спасителенъ изходъ, какъ би рѣшилъ източния въпросъ, тъй като книгата на Раковски остава фрагментъ, съ една скица за продължението, гдѣто се прѣдвижда да се говори между друго за наука, индустрия и послѣдна война (1853—58) . . . И това, което четемъ въ рѫкописа, е едно исторически правдиво и доста пълно освѣтление на работитѣ въ Турско отъ 1839 до 1858 година. Трѣбва само да се съжалява, че Раковски не успѣва да довърши и напечата съчинението си, тоя новъ доказъ за неговия живъ политически усѣтъ и за неговата правилна прѣцѣнка на турско-европейскитѣ отношения.

Нека изтъкнемъ отъ многото интересни страници само тия, посветени на гърци и българи.

Мнѣнието на Раковски за гърцитѣ въ свободното кралство и за гърцитѣ-ромеи въ Цариградъ ни е вече добрѣ извѣстно отъ Горски Пѫтникъ. Тукъ то се повтаря, засилено съ нови факти. Съ хуморъ е разказано приключението на търновския митрополитъ Атанаси (1848), хванатъ въ клевета противъ българитѣ, че ужъ тѣ щѣли да вдигатъ възстание, и намѣрилъ въ смущението си спасение отъ прѣслѣдване въ дъното на единъ кладенецъ. (Разказътъ е повторенъ отъ Раковски и другадѣ). „Лукавата фанариотска политика“ е документирана съ исторически справки за унищожението на Охридската и Търновската българска иерархия, съ грабежитѣ на владицитѣ изъ провинцията и съ грубото прѣслѣдване на книга и просвѣта у българитѣ. Раковски би могълъ да повтори тукъ онова, което все тогава мисли и Д-ръ Селимински, въ своя Исторически споменъ, съставенъ въ 1855 год. по поводъ на Кримската война: . . . „Турската власть унищожи независимия и автокефалния прѣстолъ на България и го прѣдаде въ ръцѣтѣ на вселенския цариградски патриархъ. Отъ тогава българската иерархия се замѣсти съ гръко-фенерската. Послѣдната, вѣрна послѣдователка на турската политическа система, побърза съ вълчи апетитъ да обере българския народъ не само отъ силата му, но и отъ всѣка идея за славното му минало, като си служеше за тая цѣль съ всички непростими срѣдства и като се борѣше всѣчески да промѣни нашия народъ дотолкова, щото съ врѣме да не остане дори никакво историческо знание за него. Като оръжие тя имаше въ ръцѣтѣ си отъ една страна суевѣрието на народа и духовенството, а отъ друга невѣжеството на народа и терора на властьта; и тя бдѣше грижливо да отдалечи всѣка идея и знание, противни на системата и интереситѣ на Патриаршията, защото националностьта била ужъ отвратително нѣщо и противно на самата религия“.[27] Между Селимински и Раковски, и двамата добри познавачи на гръцкитѣ козни, царува пълно съгласие: тѣхнитѣ подробни табла на фанариотската опустошителна работа върху българскитѣ духове се допълнятъ и подкрѣпятъ взаимно. Какъ агентитѣ на Патриаршията внушаватъ на покорнитѣ християни отъ българско потекло да прѣзиратъ езика си и народностьта си, дори да ставатъ борци за тържество на елинизма, и съ какви нечисти срѣдства тѣ насаждатъ своята мономания, изтъкана отъ егоизъмъ и високомѣрно отричане на чуждото, това ни излага Селимински въ писмата си отъ 1841—58 г. съ същия гнѣвъ, който диктува и тирадитѣ на Раковски.[28]

Но врѣмето на търпѣние и раболѣпие е вече минало за българския народъ: той е съзналъ силитѣ си, разбралъ враговетѣ си и поискалъ правото си. Не Раковски, а самъ Решидъ-паша, лице въ драматическата му басноповѣсть, ще изнася официално нѣща, които доказватъ необходимостьта отъ радикални реформи. Въ своя мемоаръ отъ 1841 г. до австрийския министъръ Метернихъ либералниятъ турски държавникъ признава: „Християнитѣ поданици на Портата добиватъ всѣки день все повече просвѣта; прѣдъ очитѣ имъ сѫ отъ една страна гръцкото кралство, отъ друга княжествата Влашко, Молдова и Сърбия, които сѫ добили голѣми правдини и сѫ се освободили отъ робство. При това положение на нѣщата какъ ще могатъ поданицитѣ християни да търпятъ по-нататъкъ това тираническо управление и унизителнитѣ обноски, на които сѫ подложени? Особено пъкъ ако мусулманитѣ продължаватъ да тънатъ въ невѣжество и фанатизъмъ... Не е ли противно на здравия разумъ, щото единъ невѣжественъ народъ да заповѣдва на културни и просвѣтени народи?“ [29] Въ монолога си у Раковски Решидъ-паша застѫпва подобни гледища. Той сочи особено воинския духъ на българитѣ, изразенъ въ стари и нови възстания, въ организуването на доброволци при сръбскитѣ и рускитѣ походи и въ появата на хайдушки чети. И султанъ Махмудъ е съгласенъ съ него, като разказва за срѣщата си съ Георги Мамарчовъ, който му „доказалъ“ и страданията на българитѣ и „праведное имъ движение“.

Съ едма дума: Изступленъ дервишъ се явява важенъ документъ за характеристика на реформеното движение въ Турция отъ срѣдата на XIX. вѣкъ, и Раковски ни дава единъ неоцѣнимъ изворъ за историята на българското възраждане, съ анализата си на всички сѫществени факти около т. н. Източенъ въпросъ.

8. Проблеми на старата история. — Отъ съврѣменнитѣ събития Раковски се връща мигомъ къмъ най-отдалеченитѣ епохи на българската и на всеобщата история, за да разясни, какъ се подготвя тамъ днешната сѫдба на народа ни. Въ 1858 и 59 г. той пише съчинението си за Асѣнь I. и Асѣнь II., както и единъ „Краткы поглѣдъ повѣстности Бьлгаромъ и другимъ Европѣйскымъ народъмъ“ („Съчинения“, 725), прѣкръстенъ при печатането на „Кратко разсѫждение врьху тьмныѧ и льжовныѧ начѧла“ и проч. (срв. тамъ, 308) Тѣзи исторически изслѣдвания, съ тѣхнитѣ оригинални гледища върху основнитѣ проблеми на българската и всеобщата история, правятъ буря въ чувствата на Раковски — и той е като опияненъ отъ прозрѣнията си, близъкъ до онова „изступление“, въ което се намира дервишинътъ му слѣдъ вкусяване на хашишъ. Въ писма отъ края на 59 и 60 год. той говори за възторга, що изпитва при изнамиране на своитѣ теории, при разкриване на тайнитѣ, скрити дори за голѣмитѣ европейски учени; [30] и ние вѣрваме на искреностьта му, плодъ на вживяване въ прѣдмета и на любовь къмъ тия сияйни „истини“, способни да доведатъ до неочаквана реставрация на потъмнѣлата българска слава. Въ Одеса, именно, Раковски бива посветенъ въ откритията на сравнителното езикознание, запознава се и съ дълбоката индийска старина; и гатанката за произхода на българския народъ и за значението на днешния му битъ е изведнажъ рѣшена. Той има, най-сетнѣ, на рѫка магическата формула за уясняване всички спорни точки на нашето минало! Въпроситѣ отъ гдѣ и защо не го смущаватъ вече. И той може да се противопоставя на общеприети, „необорими“ възгледи, да проваля признати авторитети, да гради смѣли хипотези. И той бърза да възвѣсти новото си вѣрую на всички любознателни съотечественици, дълбоко убѣденъ, че то ще извади отъ заблуда не само тѣхъ, но и иностранцитѣ специалисти.

Самото заглавие на Кратко разсѫждение показва, колко радикално отрича Раковски изводитѣ на досегашната европейска история. Всички западни историци, именно, сѫ взимали баснитѣ на гръцкитѣ писатели, повлияни отъ национална „гордость и суета“, за чиста монета; и тѣ не сѫ могли да се освободятъ отъ прѣдразсѫдъцитѣ, мититѣ и съзнателнитѣ лъжи на това малко племе, загрижено само за едно — да прѣдстави другитѣ народи като варвари. Но старитѣ елински историци, като почнемъ отъ Херодота, не сѫ знаяли чужди езици, за да ни оставятъ вѣрни вѣсти за „варваритѣ“; тѣ приличатъ на онѣзи метахи, пѣвци и разказвачи на днешния Изтокъ, които забавляватъ съ измислици простия народъ. Тѣхнитѣ погрѣшни свѣдѣния сѫ главната причина, да не се гледа по-сериозно на българитѣ и да се хвърлятъ тия, заедно съ всички славяни, въ нѣкаква непристѫпна скитска яма. „На щета науки и разꙗсненiѧ цѣлыѧ европѣйскыѧ повѣстности“, българскиятъ езикъ, българскитѣ народни прѣдания и българската история сѫ били подцѣнявани напълно; а явно е днесь, че „Бьлгары сѫ’ пьрви и най стари жители въ Европѫ и нихенъ ꙗзыкъ ѐ онъ-зи отъ кого сѧ ѐ отцѣпылъ Еленскый днѣсь писменъ старъ ꙗзыкъ“.

Отъ гдѣ тази увѣреность у Раковски? Опора му дава новооткритата индийска литература — езиковитѣ и религиозни паметници на „Хиндистанъ“. До скоро никой европеецъ не подозираше за тази страна, не знаеше „той-зи главенъ източникъ, отъ дѣ ѐ бликнѫло просвѣщение цѣлаго свѣта, какъ то и разсѣяние чьловѣчьскаго рода по другы части свѣта“. Сега, обаче, се доказва съ убѣдителность, че въ санскритскитѣ книги е първичната философска мисъль на човѣчеството — гърцитѣ само сѫ заемали отъ тамъ, безъ да измислятъ сами нѣщо — и че древнитѣ индийци сѫ първи културни учители на цѣлъ свѣтъ. Митология, изобрѣтения, индоевропейски езици — всичко е дошло отъ тази благословена земя, гдѣто дори „природа ѐ развита и съвършена до най високы стѫпень“. — Нашиятъ Раковски навежда и примѣри за това: гръцкиятъ Зевсъ, българскитѣ самодиви, римската Помона, имена на лица, мѣста, народи, за които гърцитѣ даваха смѣшни етимологии (Заратущра, Бѣла-зора, Кимври), всичко се обяснява задоволително съ помощьта на санскритъ и на родствения зендъ, които пъкъ иматъ най-голѣмо сходство съ български езикъ. Отъ гдѣто трѣбва да се заключи, че първооснова на гръцки е тъкмо този „варварски“ славянски говоръ, българскиятъ!

Теорията на Раковски — въ своитѣ най-общи положения — не изненадва никого, който знае за прѣвратавъ историческитѣ идеи, причиненъ въ началото на XIX. вѣкъ съ откриването на индийската литература. Нова свѣтлина се разлѣ върху родството на народи и езици и върху генеалогията на културата, и една дилетантска школа бѣ наклонна да извежда всичко въ духовния животъ на класическия свѣтъ и въ историята на западнитѣ народи отъ тая приказнична страна на Ведитѣ, санскритъ и брахманитѣ. Нѣма съмнѣние, това надцѣняване на Индия бѣ само врѣменно увлѣчение. То означаваше досѫщъ тъй едностранчиво подчертаване на новото просвѣтно огнище, както по-рано бѣ случай при откриването на Египетъ, съ неговитѣ иероглифи, и по-късно на Вавилонъ, съ неговитѣ клинообразни надписи и величествени съсипни Усилията на панвавилонисти, панелинисти, паниндисти да доказватъ изключителното значение на единъ цивилизаторски центъръ, който трѣбва — за смѣтка на всички други — да бѫде родина на митология, наука, поетически мотиви и т. н., удряха по правило на камъкъ, тъй като все по-ясно ставаше, че творческитѣ идеи се зараждатъ спонтанно на много мѣста, и че нѣма привилегировани раси, дошли като единствени благодѣтели на човѣчеството. Въ случая ние се натъкваме на сѫщия местинизъмъ за миналото, който съврѣменни мислители установяватъ произволно за новитѣ народи, като вѣрватъ че само германци, само руси, само келти и т. н. могли да създадатъ една по-висока форма на нравственость и образование. Интересно е дори, какъ нѣкои прѣдставители на този модеренъ месианизъмъ (напр. Хаустонъ Чемберленъ, защитникъ на пангерманизма) съединяватъ изгледи за бѫдащето съ прѣдпочитания за миналото, така че само арийската раса напр. била въ състояние да обнови свѣта и да го поведе къмъ неговото идеално назначение.

Раковски застава на едно индо-арийско гледище, което е вече за ученитѣ му съврѣменици голѣмъ анахронизъмъ. Никой сериозенъ ученъ не мисли въ 50-тѣ и 60-тѣ години на миналия вѣкъ, да извежда гръцки езикъ отъ санскритъ, да брои български най-близъкъ до зендъ, да смѣта че родина на индо-европейскитѣ народи сѫ Хималаитѣ, че разселването на всички народи по свѣта става отъ Индия, и то току слѣдъ потопа, да обяснява еврейски и турски имена отъ индийски или български езикъ, и т. н. Това издава патриотическата романтика на единъ доморасълъ лингвистъ и историкъ, само бѣгло запознатъ съ нѣкои придобивки на сравнителната филология. Ако е вѣрно, че санскритъ прѣдставя твърдѣ стара формация на индо-европейскитѣ езици и че Ведитѣ съдържатъ нѣкои пра-арийски митически възрѣния, не по-малко вѣрно е сѫщо, че гръцки е запазилъ по-добрѣ отъ санскритъ нѣкои звуци на праезика и че гръцката философска мисъль съперничи по-дълбочина и оригиналость съ спекулацията на Упанишадитѣ. Издигането пъкъ на българския езикъ и на българската народность до значение на рѣшителни фактори въ езиковитѣ производства и въ племеннитѣ отношения на стария свѣтъ не почива на никаква историческа истина, и свѣдочи само за утопичната насока на издирванията у единъ човѣкъ, който взима твърдѣ присърдце интереситѣ на своето племе, нуждата му отъ илюзии, които биха го ободрили и направили по-самоувѣрено въ борбата за национално сѫществуване. Така — по една ирония на сѫдбата — Раковски незабѣлѣзано достига до сѫщия порокъ на гордость, суета и обвиняване другитѣ въ варварство, за който той гадѣше гръцкитѣ историци-фантасти. И тукъ, при историческитѣ си идеи, той прѣвежда на свой езикъ уроци, подобни на тия, които сѫ му дали гърцитѣ при просвѣтно-националната пропаганда, съ нейнитѣ панелински (сега панбългарски) лозунги. И ако тѣзи лозунги се оказватъ цѣнни практически, не по-малко полза принасятъ и опия утопии, тъй невъзможни — изцѣло и въ частности — при историческитѣ обяснения на „Краткото разсѫждение“. Раковски е прогонилъ мъгли и паяжини на гръцката митология, за да докара други, още по-опасни за науката, ако тя наистина би го послѣдвала.

9. Българска история. — Раковски се отнася съ голѣмо недовѣрие къмъ чуждата историография изобщо; още по-голѣмо е то къмъ византийскитѣ хронисти, обрисували българскитѣ нрави, походи, царе по единъ крайно пристрастенъ начинъ. Въодушевявана Византия отъ желание да покори силното славянско племе на Балканитѣ, нейнитѣ политици сѫ използували всички срѣдства за постигане на цѣльта, дори самото покръстване, което е трѣбвало да сближи гърци съ българи и да прѣмахне народното ни име. Отъ това произлизатъ дълговѣчни кръвопролитни битки, посѣяли неизкоренима умраза между двата народа. И византийскитѣ писатели, надъхани отъ това чувство, не сѫ могли да прѣдаватъ обективно работитѣ; и тѣхнитѣ вѣсти нѣматъ за насъ тази цѣна, която биха добили домашнитѣ ни извори, каквото напр. историята на Паисия. Все тъй неблагонадежни сѫ и западнитѣ писатели отъ срѣднитѣ вѣкове; защото и тѣ сѫ били заразени отъ религиозна ненавистъ къмъ насъ, източно-православнитѣ, щомъ чрѣзъ кръстоноснитѣ походи българитѣ не сѫ могли да бѫдатъ покорени и покатоличени. Пропагандата на папитѣ и сега си служи съ лъжливи легенди и були, за да натрапва на народитѣ католицизма; а цѣльта и е собствено да затрие народностьта, да завладѣва свѣта и свободно да граби послѣ злато и сребро, „да дере кожитѣ на човѣчеството“. Човѣкъ се ужасява като чете, какво сѫ вършили агентитѣ на папизма, иезуититѣ, какви „прѣизподни злини“ сѫ нанесли тѣ на народитѣ въ името на християнство и на евангелска любовь. И българитѣ, разбрали намѣренията на гръцка и римска черква, трѣбва да се пазятъ отъ тѣхъ като отъ „отровни вещи“, за да не би да се унищожи „наша прѣмилѫ народность, коѩ е самое наше драгоцѣнно наслѣдие и самаѩ наша сладка утѣха и блага надѣжда!“

Това е становището на Раковски въ книгата му за вѣка на Асѣневци: недовѣрие къмъ музата на историята, Клио, опетнена въ своята съвѣсть и накичена съ безброй лъжи;

ненависть къмъ чуждитѣ религиозни пропаганди, врагове на нашата народность и прѣчка за нашето политическо възкръсване. Лесно е да се разбере, че книгата ще бѫде опитъ за рехабилитация на народната ни честь, затъмнѣна отъ злоумишлената фама на иностранни лѣтописци и историци, и опитъ за отбиване на покушенията върху черквата ни, която въ старо врѣме не е зависѣла отъ Западъ, нито пъкъ се е покорявала на Изтокъ, а е имала своя самостойна иерархия, както и гордостьта да се брои първа, която е приела въ Европа християнската вѣра, и то направо отъ апостолъ Павла!

Раковски нахвърля една картина на политически, религиозни, държавни и социални отношения при Симеона, Крума, Асѣнь I. и Асѣнь II., която трѣба да докаже високото културно равнище и завидното международно положение на българското племе. Надписътъ на Асѣнь II. отъ 1230 г. въ търновската черква Св. 40 мѫченици, публикуванъ за първи пѫть тукъ, говори за голѣма побѣда надъ императоръ Теодоръ Комненъ, за разширение на българската държава до Дурацо и за плащане дань отъ фрѫзитѣ, които държали Цариградъ; законникътъ на царь Крума, поменуванъ „съ отважность“ отъ новитѣ западни историци („les institutions du roi Crumn“), свидѣтелствува за прастари правни наредби въ България, донесени още отъ Индия (както показва тъждеството имъ съ кодекса на Ману) и станали прототипъ на сетнѣшнитѣ европейски граждански закони (между друго на Душановия законникъ у сърбитѣ); вѫтрѣшното управление на България по врѣме на покръстването на Прѣславския дворъ ни разкрива една ограничена монархия, безъ роби и безъ аристократическа класа, съ общо благородство за всички поданици („за всѧкаго Българина Ваша милость безъ изключениѧ“), съ патриархални чисти нрави и съ образованость отъ незапомнени врѣмена; а „Отговоритѣ на папа Николая“, по случай запитванията на царь Бориса, идатъ да закрѣпятъ у насъ убѣждението, че българитѣ сѫ стоели по сѫдоустройство много по-горѣ отъ просвѣтенитѣ днесь народи (прѣди хиляда години), „кои сѧ гордѣѭть за прѣобразователи міра“, а сѫ яли (тогава) желѫдъ по горитѣ и сѫ се обличали съ необработени кожи . . .

Раковски има несъмнѣната заслуга, да повдига първъ у насъ завѣсата, задъ която се криятъ толкова важни тайни на срѣдневѣковата ни история;[31] като първъ той подчертава и значението на единъ такъвъ домашенъ изворъ, какъвто е книгата на Паисия;[32] и ако мнѣнията му сѫ често въ разрѣзъ съ съврѣменнитѣ възгледи, не може да се откаже, че тукъ се налучкватъ и нѣкои правилни пѫтища къмъ раставрация на старината. Истина и заблуда, примѣсени обикновено, водятъ къмъ нѣкакво страпно визионерство, врагъ на строгата метода и благоприятно за внушаване патриотическа ревность. Критиката на текстове, на прѣдания, на чужди теории остава да се желае доста; но поощрението — еднакво за историци съ по-спокоенъ темпераментъ и по-солидна школа и за широката интелигенция — надминава всички очаквания. А това е единъ голѣмъ активъ на науката за миналото, както я практикува романтикътъ-революционеръ. Има ли нѣщо по-рискувано напр. отъ опита, да се дирятъ въ топонимията на Котелъ, Сливенъ и околноститѣ имъ слѣди отъ имената на градове, гори, рѣки въ мнимата прародина, Индия, и да се обявяватъ свещеннитѣ извори въ пещеритѣ, гдѣто ставатъ лѣковити мияния на опрѣдѣлени праздници, за „стари български пагоди, въ коихъ Българи изпьлнѫвали Богослуженіе, кога сѫ дошли отъ Индіѭ и вѣрвали въ Сива бога или Сура“? Но сравнението на номенклатура и митология у разни арийски племена можеше по-късно да бѫде прилагано съ по-здравъ усѣтъ за етимоложко и вещно родство, и това откриваше възможности за исторически обяснения, които биха ни задоволили повече.

Като примѣръ за една историческа етимология, особено скѫпа за Раковски, трѣбва да наведемъ производството му на народното име българинъ. Докато въ Горски Пѫтникъ той още се придържа о възгледа за родство на българинъ съ Волга (указание за мѣстопрѣбивание), въ Кратко разсѫждение и въ Ключъ се вѣстява новата и ненапускана вече хипотеза за българинъ = „ѣдѣщый бългуръ“, „благороденъ“ човѣкъ, за разлика отъ дивитѣ елини, които сѫ се хранили съ търгани корени. Чрѣзъ една лека операция надъ звуци и форми, Раковски успѣва въ Българска Старина да докаже, че „българинъ“ значи: 1. „благъ“, и прѣносно богатъ, благороденъ; 2. „бер-ящъ“ жито, опитоменъ, съ сѣитби и собствено жилище; 3. орачъ, „ариецъ“, който яде счукано жито, „бългуръ, или булгуръ“.[33] Принципитѣ на езикова анализа и на културно-историческа характеристика чрѣзъ езика сѫ тукъ наистина твърдѣ духовито приложени, съ едно въображение, което не се бои дори отъ абсурди. Пѫтемъ ще отбѣлѣжимъ интересния фактъ, гдѣто по съвсѣмъ другъ пѫть, чрѣзъ най-строга историческа критика, новата наука дойде да приеме, че засвидѣтелствуваното най-рано въ 481 г. име Bulgaroi трѣбва да се произвежда отъ турко-монголски глаголъ bulgha — „смѣсвамъ“, 3 л. ед. ч. bulgha-r, и слѣдователно значи „смѣсенъ“ (Mischling, Aufmischer), поради обединението на кутригури и утигури подъ една власть, въ една държава. [34]

10. Първо християнство и канонически права. — По поводъ на една гръцка брошура, пълна съ „калугерски легенди и глупости“, която доказвала каноническото право на вселенския патриархъ надъ българската черква, Раковски пише своя полемиченъ Отговоръ — допълнение къмъ излѣзлия малко по-рано Гласъ едного българина. Изложението тукъ и тамъ издава ловкия въ спорове публицистъ, който умѣе да сразява противника си, нагаждайки съ удивителна самоувѣреность историческитѣ факти. Трѣбвало би да се четатъ едно слѣдъ друго тия брошури отъ 1860 г. и „Исторически прѣгледъ на българската църква отъ самото ѝ начало и до днесъ“ на Маринъ Дриновъ, писанъ само деветь години по-късно (1869), за да се почувствува разликата между двѣ научни школи, за да се видятъ прѣдимствата на двѣ тактики въ защита на народния принципъ. Раковски има всѣкога свое парти-при, което не търпи възражения; той обръща гръбъ на признати, общеприети теории, за да отреди на българския народъ едно право, което всички биха оспорили. И ако Дриновъ не напуска почвата на критически доказаното и убѣдителното, вреждайки се между обективни историци като Шафарикъ, Палаузовъ, Лингенталъ и други, които той допълня съ нови данни, за да очертае обстойно историческитѣ сѫдби на българската черква, Раковски прѣдпочита да върви самъ, тълкувайки по своему документи и вѣсти отъ миналото и гонейки една практическа цѣль, прѣдъ която падатъ всички скрупули на положителната метода. Неможе, обаче, да му се откаже ни полемическа съобразителность ни заслуга въ борбата за тържество на българскитѣ домогвания, тъй като тъкмо неговата критика на Кръстовича, Цанкова и други, заели погрѣшни становища по черковния въпросъ, дава опора на практическитѣ работници. Страстна и категорична, тази критика свързва история съ настояще, каноническо право съ Хати-хумаюнъ, свобода на вѣрскитѣ убѣждения нѣкога съ вериги на съвѣстьта сега, за да нанесе съкрушителенъ ударъ на гръцката теза.

Не е вѣрно, споредъ Раковски, че българитѣ сѫ приели християнството едва въ IX. вѣкъ, и то отъ Византия. Първата черква слѣдъ Иерусалимската е била Солунската, основана отъ св. Павелъ, слѣдъ несполуката му въ Атина. А въ Солунъ и въ цѣла Дардания и Илирия сѫ живѣяли славяни, които сѫ изповѣдвали „арийската“ религия, съ нейния дуализъмъ, вѣрата въ безсмъртие на душата, Божия огънь и т. н., както сѫ я помнѣли още отъ Индия. Тия българо-славяни въ Македония сѫ най-старитѣ християни въ Европа, и апостолитѣ, които измѣстватъ старата имъ вѣра съ новата, сѫ проповѣдвали и писали на тѣхния езикъ, старобългарския, безъ да прибѣгватъ до гърци-прѣводачи. Да се допуска такова посрѣдство между християнитѣ евреи и кръстенитѣ туземци отъ страна на езичницитѣ гърци би било „глупомислие, absurde! trois fois absurde!“— Но истината въ случая може да бѫде само тая, както приема Дриновъ,[35] че българо-славянитѣ извънъ прѣдѣлитѣ на свободното царство на сѣверъ отъ Балкана, т. е. тия, които живѣяли въ Византийската империя, сѫ могли да приематъ християнството още въ V. или VI. вѣкъ, както това се доказва и отъ факта, гдѣто двама славяни, Юстинъ и сестриниятъ му синъ Юстинианъ, ставатъ византийски императори, а трети се качва и на патриаршеския столъ (Νικήτας ὁ ἀπὸ Σθλαβῶν). Но всичко това най-рано въ V. вѣкъ, а не въ I., както приема Раковски, тъй като за българо-славяни на Балканитѣ до тогава историята не знае нищо. — По нататъкъ: българитѣ отъ сѣверна България, съ столица Прѣславъ, били кръстени при царь Бориса; до кръщението тѣ нѣмали писменность; азбука имъ донесли едва солунскитѣ братя Кирилъ и Методи. Това е конвенционалната истина. Раковски, обаче, ни поучава инакъ. Той е рѣшилъ за себе си, че македонскитѣ българи, кръстени отъ апостолъ Павла, сѫ почнали тутакси да прѣвеждатъ и пишатъ евангелието на български; че още въ врѣмето на Юстиниана въ Охридъ е имало славянска независима патриаршия; и че Кирилъ и Методи, възпитаници на българскитѣ училища въ Солунъ, сѫ дошли въ Прѣславъ заедно съ нѣколко бързописци попове, за да прѣпишатъ въ

70 дни нѣколко екземпляра отъ священното писание за новитѣ християни, които по-рано сѫ имали зендска писменность, съ черти и рѣзки отъ дѣсно на лѣво. Всичката дохристианска книжнина въ Прѣславъ — ония Коледници, Гръмници, Мисленици, Петь-звѣзди и пр., въ които е била начертана арийско-зендската религия — сѫ били тогава изгорени, за да остане споменътъ имъ само въ устното прѣдание, въ суевѣрия и обреди, както тѣ сѫ упазени и днесъ у народа.

Но щомъ сме имали християнство и патриаршия, независими отъ гръцко главенство, защо ни се оспорва днесъ отъ гръцка страна народното духовенство и българския езикъ въ черквата? — Историкътъ Раковски е вѣщъ теологъ и законовѣдецъ, за да подкрѣпи тезата си и отъ каноническо-юридическо гледище. Изхвърлянето на патриаршеското име и отказването отъ фенерската священна власть на 3 априлъ 1860 г. въ българската черква въ Цариградъ е за него извънредно важно събитие, достойно да се празднува ежегодно. То е не само революционенъ актъ, който прави честь на българското народно движение, но и напълно оправданъ отъ нравствено-религиозна страна опитъ за извоюване потъпкани догматически и граждански права. Апостолскитѣ правила, на които се гради днешното устройство па православната черква, ясно говорятъ за правото на всѣки народъ да си избира свои епископи, митрополити и патриарси (срв. Русия, Ромъния, арменцитѣ и др.); Хати-хумаюнътъ отъ 1856 г. потвърдява тържествено духовната независимость на немусулманскитѣ вѣроизповѣдания и на христиинскитѣ общини, дадена въ първитѣ врѣмена на турското владичество — така че търновската патриаршия и охридското архиепископство, отначало заети отъ българи, трѣбва отново да станатъ наши, като се отнематъ тѣ отъ гърцитѣ, които коварно сѫ ги присвоили. Колко малко гръцкото духовенство може да разчита на обичъ и признаване отъ българитѣ, показватъ примѣритѣ у него на безчестие, користолюбие и всѣкакво падение, отбѣлѣзани навредъ въ страната и извикали дълбоко възмущение между паството. И съпоставянето на тѣзи достовѣрни случаи съ прѣдписанията на апостолскитѣ правила — което Раковски извършва съ сполучливъ тактъ — би накарало всѣки честенъ човѣкъ да се убѣди въ безвъзвратно изгубеното достоинство на гръцкитѣ владици и священници въ България. Разкривайки цинизма и скандалитѣ на фенерското духовенство, нашиятъ авторъ подклажда отново борбата противъ него и засилва волята за българска народна иерархия.

11. Католишка пропаганда. — Срѣщу тѣзи домогвания за автономна черква и българско духовенство се опълчватъ не само нашитѣ исконни врагове, което не е никакъ чудно, но и нѣкои злѣ разбрали нуждитѣ ни и спасението ни сънародници, които ставатъ неволни оръдия на заинтересувани външни фактори.

Възъ основа на Хати-хумаюна, Високата Порта бѣ дала въ 1857 г. заповѣдь на Патриаршията, да направи необходимитѣ прѣобразования, за да удовлетвори българскитѣ искания. Но Патриаршията не прѣдприема нищо, подъ прѣдлогъ че българитѣ гонѣли съ отдѣлянето си политически цѣли, че тѣ нѣмали право на независима черква, понеже изповѣдвали сѫщата вѣра, каквато и гърцитѣ, и че привилегиитѣ на цариградския патриархъ надъ всички православни въ турската империя били потвърдени съ султански фермани и припознати отъ договоритѣ между Русия и Турция. Рѣзкиятъ отказъ на патриарха накара нѣкои патриоти, да подирятъ други пѫтища за постигане законнитѣ български желания. И тукъ имъ се притече на помощь католишката пропаганда. Нейни агенти се явяваха поляцитѣ на турска служба, напѫтвани отъ Парижъ, гдѣто князъ Чарторижки и графъ Замойски устройваха религиозното отцѣпване на България, унията ѝ съ католишката черква и припознаването на папата за върховенъ духовенъ глава на българитѣ; неинъ застѫпникъ прѣдъ турското правителство бѣше дипломацията на Наполеонъ III., загрижена за славата и могѫществото на Франция и обезпокоена отъ влиянието, което придобиваше между българитѣ Русия — макаръ Русия да залѣгаше най-много за хегемонията на патриарха, като не желаеше никаква схизма и се стараеше на всѣка цѣна да прѣдотврати разрива между българитѣ и гърцитѣ.

Колкото повече се изчерпваше търпението на българитѣ и надеждата да бѫде склонена Патриаршията на отстѫпки, толкова по-лесно се създаваше настроение за необмислени, крути мѣрки у нѣкои борци за черковна свобода. Орденътъ на лазариститѣ-католици съ манастиръ и френско училище Санъ-Бенедето въ Галата (Цариградъ) бѣше захваналъ скрито своята прозелитска агитация между българитѣ; по негова инициатива бѣха прѣведени и отпечатани въ Мѣсецослова на българската община за 1859 г. „Документи за българската черковна история“, които доказваха зависимостьта на българската черква въ врѣмето на Калояна отъ папата — и които се оказаха апокрифни. Все подъ негово влияние Драганъ Цанковъ състави своя „Погледъ върху българската история“ (Мѣсецословъ за 1857 г.), гдѣто сѫщо сѫ прокарани католишки тенденции досѣжно приемането на християнството отъ българитѣ и връзкитѣ между Калояна и римската черква. А списанието Български Книжици (1858) и вѣстникъ България (почналъ да излиза прѣзъ мартъ 1859) се поставиха открито въ услуга на унията. Душа на цѣлото движение бѣ Драганъ Цанковъ — честенъ и упоритъ българинъ, който е дѣйствувалъ по убѣждение, а не по користни мотиви, и който се е интересувалъ не отъ религиознитѣ, а отъ политическитѣ послѣдици на покатоличването. Срѣщу всички обвинения, които лучатъ характера, морала и патриотизма на Цанкова, може да се противопоставятъ рѣшителнитѣ свидѣтелства на съврѣменници: тѣ сѫ единодушни въ признаване на благородни подбуди у тоя човѣкъ, който — докато издавалъ вѣстникъ „България“ (4 год.) и служилъ на униатската пропаганда — е живѣлъ само съ дългове, въ бѣдность, и често лѣгалъ гладенъ.[36] Сношенията на Цанкова съ поляци, маджари и католишки мисионери въ Цариградъ го правятъ по това врѣме русомразецъ и франкофилъ. И по внушения отъ тази страна той издига знамето на униатството, искрено убѣденъ, че полза за народното ни дѣло може да има само отъ приобщаване къмъ западната черква. На 18 декември 1860 г. множество цариградски българи, прѣдвождани отъ архимандритъ Йосифъ Соколски (игуменъ на Габровския манастиръ), търговци отъ Балъ-капанъ и нѣкои интелигентни хора, се прѣдставятъ на папския намѣстникъ Павелъ Брюнони и му врѫчватъ едно заявление, гдѣто се изтъквало, че българскиятъ народъ желае да се върне въ лоното на католишката черква, че той би искалъ да получи своя народна иерархия, дадена нѣкога отъ папата и унищожена послѣ отъ гърцитѣ, и че той ще признава главенството на папата, като си запази обаче старитѣ обреди и славянското богослужение . . . На Коледа сѫщата година униатитѣ-българи, сдобили се съ свой врѣмененъ началникъ, архимандритъ Макари, отпразднуватъ първото свое богослужение въ новоосветения си храмъ; а на 15 мартъ 1861 год. тѣ изпращатъ въ Римъ прѣстарѣлия и наивенъ Йосифъ Соколски, за да бѫде рѫкоположенъ отъ папата за „архиепископъ и апостолски намѣстникъ на съединенитѣ българи“. Комичниятъ край на тази история е добрѣ познатъ: прѣзъ м. юни архимандритъ Йосифъ, признатъ съ султански бератъ за „миллетъ баши“ (народенъ глава), бива отведенъ хитро отъ Петко Славейковъ съ параходъ за Одеса, а малко по-късно българо-униатската община се разтуря, по безсилие да устои срѣщу атакитѣ отъ всички страни.

Раковски е стоялъ извѣстно врѣме близко до Цанкова, кореспондиралъ е съ него, цѣнѣлъ е родолюбието му и познанията му, искалъ му е услуги за научнитѣ си издирвания (вж. писмото отъ 15 май 1858). Но веднажъ узналъ гибелнитѣ за народното ни единство униатски идеи на другаря си, той взима рѣзка позиция противъ него, за да не щади ни убѣжденията ни личното му достоинство и да го обвинява въ най-низки грѣхове. Цанковъ, редакторътъ на „Лъже-България“ (или на „Латиния“, както казватъ други), е споредъ него платено орѫдие на католицитѣ-иезуити, родътъ му не е чисто български, а цинцаро-арнаутски (името му било прѣкръстено отъ Димитри Гику),[37] като турски чиновникъ въ Свищовъ — слѣдъ провалянето на унията — той шпиониралъ българитѣ и станалъ единъ отъ „най-чернитѣ прѣдатели,“ като „изгорилъ толкова невинни человѣци до сега“ . . . Всички тѣзи подозрѣния, непотвърдени съ нищо, сѫ документи на ожесточената онази гонитба между двата лагера по черковния въпросъ, която увлича съ отровния си хашишъ и най-благоразумнитѣ тогава. Като четемъ днесъ диатрибитѣ на Раковски въ Дунавски лебедъ, Нѣколко рѣчи за Асѣнь I. и Асѣнь II. и Българския вѣроизповѣденъ въпросъ, или тия на Цанкова въ България, ние чувствуваме отъ далечъ възбуденитѣ страсти на борцитѣ за народность и свободна черква, които се клеветятъ и подозиратъ въ прѣдателство, неспособни за що-годѣ взаимно уважение. Разбира се, идеалътъ, на който служатъ, и културното равнище на срѣдата, въ която дирятъ подкрѣпа, изключватъ отъ напрѣжъ всѣка търпимость. Несъмнѣно е, обаче, че силни съ аргументи и прави прѣдъ историята ще останатъ противницитѣ на унията. Тѣхни идеолози сѫ били

Кръстовичъ и Д-ръ Чомаковъ[38] въ Цариградъ и Раковски въ чужбина. Докато за Кръстовича Раковски има нѣкои резерви (срв. поведението на К. къмъ Георги Мамарчовъ, Горски Пжтникъ, и мнѣнието му по Хати-хумаюна, което свѣдочи за незнание или дори за нѣщо по-лошо (срв. Гласъ едного българина, „Съчинения", 111, 342—343), за Чомакова той изпитва високо уважение, брои го „истинно българско сърдце" и очаква отъ него необходимата твърдость по народното дѣло (срв. писма отъ 11 априлъ и 6 юни 1861 г.). Кръстовичъ, Чомаковъ и Раковски сж еднакво необходими за извоюването на българска черква. Тактъ и енергия у първитѣ двама, легални вожди на българския народъ, и остро перо на втория, авторитетенъ като нелегаленъ публицистъ, нанасятъ непоправимъ ударъ на католишкия сепаратизъмъ у българитѣ и подготвятъ триумфа на българската екзархия въ 1870 г.

12. Къмъ историята на черковния въпросъ. — Борбата около унията е само единъ епизодъ отъ дългата история на българския черковенъ въпросъ въ ново врѣме. Тази история е твърдѣ поучителна, като примѣръ за това, какъ съ постоянство и съ общо съгласие могатъ да се прѣодолѣятъ и най-голѣмитѣ прѣчки по пжтя на народното развитие. Раковски е гордъ като българинъ за успѣхитѣ на движението за независима черква и храни пълна увѣреность, че при рѣшително отстояване и при готовность за самопожертвуване на водителитѣ (Неофитъ Бозвели, Иларионъ, Авксенти) успѣхътъ може да се смѣта отъ напрѣжъ за осигуренъ. Отказътъ отъ фенерската патриаршия въ 1860 г. безвъзвратно начертава цѣлитѣ на борбата; при това султанътъ и нѣкои велики сили сж съзнали, че българскитѣ искания не стоятъ въ разрѣзъ съ държавно-отоманскитѣ интереси на Турция.[39] Но все пакъ ентусиазмътъ и постоянството на борцитѣ трѣбва да се поддържатъ неотслабно. като се обезсилватъ чрѣзъ печата и гръцкитѣ интриги, които забавятъ рѣшението на Портата. Въ устата на всички добри българи тогава е черковниятъ въпросъ, най-много статии посветяватъ цариградскитѣ и задграничнитѣ български вѣстници на него, той е craналъ центъръ на всички мисли, той се обсжжда въ всѣко събрание — и ние имаме хубава картина на възбуждението, обзело цариградската българска колония по врѣмето, когато добиването на народна иерархия е поставено на дневенъ редъ, отъ перото на Марко Балабановъ.[40] Раковски е между първитѣ въ обсѫждането и подтикването на въпроса. Канонистъ, юристъ и политикъ едноврѣменно, той влага и пламъка на сърдцето си въ разговори или съчинения по него. Спорейки съ Теодоси Икономова по унията, той едва се сдържа въ разгара на словесния двубой да не мине къмъ дѣйствия.[41] Но доколко за тази повисена чувствителность по едно тъй важно народно дѣло трѣбва да държимъ отговорна, освѣнъ патриотизма му, и неговата религиозна вѣра, остава съмнително; защото не липсуватъ между дѣйцитѣ по черковното движение и волтерианци като Георги Золотовичъ напр., този образованъ цариградски търговецъ, който гледа на черквата като на просто орѫдие за политическото освобождение и, макаръ да не обича твърдѣ чернокапцитѣ, отдава висока почить на българскитѣ духовни лица, страдали за идеята.[42] У Раковски религията е сѫщо въ голѣма степень срѣдство (а не само интимно лично чувство, безъ огледъ къмъ врѣме и условия), както показватъ мислитѣ му отъ 1861 г. за една „българска религия“, продиктувани отъ чисто политически съображения,[43] и слѣдното признание въ писмо отъ 14 февруари 1861 г.: „Азъ ся изражявамъ искренно и нека никой ся не сърди на това. Ные трѣбва да си останемъ на нашѫ прадѣднѫ вѣрѫ и друго нищо, ако искамы да си увардимъ народность. Вые знайте чи азъ нѣсъмъ суевѣрецъ и пустовѣрецъ, тиꙗ нѣща сѫ много далѣчъ отъ мене. Но убеденъ съмъ, какъ то съмъ го и доказалъ, че ные само чрѣзъ това срѣдство т. е. къту си останимъ нипоколибими въ прадеднаѭ си вѣра, ще можимъ да увардимъ милаѭ си народность, коѭ съ толкова трудове сме разбудили.“

Важно въ очитѣ на Раковски е да се откѫснемъ отъ Патриаршията, безъ да навличаме подозрѣние че плуваме въ чужди води; важно е сѫщо да се чуе българското име въ Европа и да станемъ „народъ български за себе си“ — което за сега може да се постигне най-удобно чрѣзъ една „българска народна черква“, свободна отъ външни влияния и приятелски разположена къмъ всички християнски черкви. Нашата черква признава за свой основатель Исуса Христа, а за свой свещеноначалникъ — избраното отъ народа лице, както е било въ врѣмето на светитѣ апостоли; тя обявява всички други христиански вѣроизповѣдания за еднакво „богоспасаеми“, и, като пази своитѣ обичаи, прѣмахва отъ книгитѣ си всѣко фанатическо проклятие противъ тѣхъ, всѣко обвинение на съперницитѣ си като нечестиви: — ето двѣ точки, които Раковски прѣдлага на цариградскитѣ българи като платформа. Чрѣзъ тѣхъ ние не само се обособяваме отъ всѣкаква чужда намѣса въ народнитѣ ни работи — и това ще бѫде благоприятно за въпроса — но даваме още доказъ, че сме хора, които разбиратъ „ходъ днѣшнаго образованаго вѣка“. Което ще каже, че Раковски прѣцѣнява нѣщата отъ широкото становище на политико-социалнитѣ насоки на Западъ и на голѣмитѣ ни национални интереси, и съвсѣмъ не гледа тѣсногрѫдо, взимайки въ внимание само религиозната съвѣсть или черковната догма.

Въ двѣ книги отъ 1860 и 1864 год.: Българскиятъ за независимо свещенство въпросъ, печатана първоначално въ Дунавски Лебедъ, и Българскиятъ вѣроизповѣденъ въпросъ, печатана най-напрѣдъ въ Бѫдущность, Раковски чертае подробно историята на българскитѣ домогвания за независима черква. Тѣзи двѣ изложения носятъ характеръ повече на мемоари, макаръ да съдържатъ и исторически уводи, които ни отвеждатъ къмъ състоянието на българската черква до настѫпването на борбитѣ противъ фенерското духовенство отъ първата половина на XIX. вѣкъ. Въ първото отъ тѣхъ е отдѣлено твърдѣ широко мѣсто на Неофитъ Бозвели и на борбата за търновската митрополия; въ второто се засѣга главно католишката пропаганда и фенерската политика накъмъ българитѣ. Неофитъ Бозвели, както видѣхме, е прѣкъ учитель и вдъхновитель на Раковски, и неговитѣ голѣми заслуги за повдигането на черковния въпросъ сѫ достойно оцѣнени отъ продължителитѣ на дѣлото му. Страницитѣ, посветени на Неофита, дишатъ дълбока обичь и състрадание къмъ хилендарския заточеникъ; тѣ издигатъ до култъ почитьта къмъ този „разпаленъ родлюбецъ, имѣющъ дарбѫ природнѫ слова, дързосърдъ и рѣшенъ да принесе и животъ отъчьства ради“. Какъ Неофитъ пристига въ 1844 год. въ Цариградъ, слѣдъ като години е проповѣдвалъ изъ цѣла България, особено въ Свищовъ и Калоферъ, и е напечаталъ въ Бѣлградъ нѣколко учебни книги, които е тръгналъ да разпродава; какъ този просвѣтенъ калугеръ, намразилъ гръцкото духовенство и българското невѣжество, намира радушенъ приемъ между шивачитѣ на царски дрехи, настанени въ т. н. Хамбаръ и организувани военно, на чело съ първомайстора си Иванъ Спасовъ, малоученъ и простодушенъ човѣкъ, но отличенъ патриотъ; какъ той почва да държи слова прѣдъ хамбарлиитѣ и да имъ чете молитви по славянски, за което му била почистена и една голѣма стая, гдѣто той билъ сигуренъ срѣщу измамитѣ на Патриаршията; какъ той събужда у тѣзи честни хора народно съзнание и имъ разкрива два свѣтли идеала: издигане на народна черква въ Цариградъ, която да бѫде срѣдище на българската колония, и изгонване на грабителското гръцко духовенство отъ България; какъ Неофитъ спечелва тукъ на своя страна образования и влиятеленъ Василаки Великовъ (отъ с. Върбица, близо до Котелъ), както и чорбаджи Стоянъ Чалъковъ (отъ Пловдивъ), а послѣ прѣдлага да се поднесе на султана прошение за назначаването на български митрополитъ въ Търново; какъ Патриаршиятата осуетява тази милость на султана и отвлича Неофита, за да го заточи на Принцовитѣ острови; какъ Неофитъ бива освободенъ, и борбата за търновската митрополия пламва отново, и Неофитъ бива отново заточенъ — сега въ Атонъ — отъ гдѣто ще се върне въ 1844 год., за да подкачи заедно съ Илариона постѫпкитѣ си по народното свето дѣло: — тѣзи и всички послѣдващи епизоди на черковната борба до 1860 г. Раковски разказва съ живо участие, съ смѣна на радость и възмущение, като историкъ, който съединява чистия погледъ за обективно вършеното съ вживѣването на поета и критиката на политическия мислитель. Информиранъ добрѣ, често отъ личенъ опитъ, върху събития, лица и домогвания, той се стреми да бѫде справедливъ къмъ всички, безъ да таи обаче двѣ основни настроения: въсторгъ отъ беззавѣтната прѣданность къмъ народния идеалъ у Неофита и у толкова негови сътрудници; умраза къмъ виновницитѣ за несполуката, били тѣ фанариоти или наши българи, останали безучастни въ борбата или подкрѣпили противонародната страна.

13. Правда и субективна нота въ разказа. — Свещената умраза къмъ прѣдатели и безчувствени зрители на борбата движи неведнажъ перото на Раковски. Тя се чувствува особено при разказа за конфликта между чорбаджиитѣ-гъркомани и еснафитѣ-родолюбци въ Котелъ и при историята на народната черква въ Цариградъ. Тукъ и тамъ се рисува въ твърдѣ некрасива свѣтлина личностьта на Стефанъ Багороди. Раковски познава отблизо този свой съгражданинъ; послѣ — теглилъ е доста отъ него — не само когато Богороди подкрѣпя доноситѣ на котленскитѣ чорбаджии, че внукътъ на Мамарчова готви (въ 1844 г.) опасни работи, но и когато Раковски бива освободенъ отъ затвора (1848 г.) и трѣбва да се закрѣпи нѣкакъ въ Цариградъ. Той прѣцѣнява отрицателно ролята на Богороди по черковния въпросъ. И той има право най-малко дотолкова, доколкото Богороди не мръдва пръстъ, за да облекчи сѫдбата на Неофита Бозвели, изнемогващъ въ тъмницата, и изобщо се държи далечъ отъ колективната и легална борба на сънародницитѣ си за духовно самоопрѣдѣление (срв. „Съчинения“, 395). Мотивитѣ за това повѣдение на Богороди сѫ навѣрно тия, които изтъква Д-ръ Селимински въ 1855 год.: „Нашиятъ народъ можеше твърдѣ много да се надява на Богороди... Обаче, фенерската шайка подозираше силно Богориди, поради надмощието и влиянието му прѣдъ турскитѣ власти . . . Затова фанариотитѣ ежеминутно наблюдаваха отношенията на Богороди съ всѣкого и шпионираха дѣлата му, като ги тълкуваха винаги по своему, за да могатъ да го наклеветятъ прѣдъ властитѣ . . . Богороди бѣ принуденъ да внимава винаги, да бѫде покорно прѣдаденъ на Отоманската власть, за да не изгуби единъ день главата си“.[44] — Това е сигурно той. Но то показва само, колко малко присърдце е взималъ народнитѣ интереси Богороди и колко повече той е билъ загриженъ за доброто на царщината, която го храни и издига високо. Това може да не е недостатъкъ въ очитѣ на нѣкои, но то сигурно не е въ състояние да извика нѣжни чувства у Раковски, който прѣдпочита дългътъ прѣдъ личния интересъ, отечеството прѣдъ тиранина, и който ще цѣни единъ Неофитъ Бозвели несравнено по-високо отъ всички знатни българи на турска служба, поради нравствената му сила и доброволно понесения кръстъ. Движението за народна черква не би усѣтило липсата на Богороди; но махнете тамъ хилендарския мѫченикъ, и вие не бихте могли да кажете, какво би излѣзло отъ едно дѣло, оживено и подтиквано чрѣзъ словото, което още ни звучи въ „Мати Болгария“; не бихте могли да си обясните, какъ възниква една единна душа у тия пръснати българи въ Цариградъ, внезапно сгрѣяни отъ една надежда и готови на най-скѫпи жертви. Защото всичко тукъ е проповѣдьта и страданието на Бозвели — поне отначало; той е залогътъ за успѣхъ и понататъкъ. Както учи Херценъ, прѣцѣнилъ прсихическитѣ фактори на руското освободително дѣло: „Опитътъ на вѣковетѣ доказва, че всѣко прѣслѣдване само засилва прѣслѣдваната партия. Страдалцитѣ ставатъ мѫченици и светци, и тѣхнитѣ страдания ползуватъ дѣлото сто пѫти повече отколкото личнитѣ имъ постѫпки“. За Неофита — както и за Раковски, който слѣдва примѣра му — това е безусловно вѣрно.

Какъ Раковски умѣе да прѣдава искрено-правдиво, и безъ страхъ да бѫде опроверганъ, „горчивитѣ истини“ съ историческо значение — показва ни неговата статия за основаването на българската черква въ Цариградъ. Тукъ той, скѫпейки за „самата света истина“, брули княза Богороди за безучастието му въ народнитѣ работи (извинявани съ това, че „не било врѣме“, че „фанариотитѣ го прѣслѣдвали“ и пр.) и за намѣсата му въ издигането на черквата само по егоистически съображения, отъ пусто славолюбие. Така сѫщо се изтъква истината и при описанието на котленската разпря отъ 1844 г., свързана съ такива катастрофални послѣдици за сѣмейството на Раковски, и то изключително по вина на гъркоманитѣ-чорбаджии, клиенти на князъ Богороди. Най-сетнѣ, не по-малко правдивъ се стреми да бѫде Раковски и при историята на униатството отъ 1859 год., при което насрѣщу трагизма на народното разцѣпление, прѣодолѣно за щастие скоро, се изтъква комизма на поклонението у папата, драстично очертано въ лицето на простия и наивенъ дѣдо Йосифъ, който съвсѣмъ не разбира ролята си на подставено лице . . . Писательтъ Раковски — съ такова наблюдателно око и съ това интензивно вживяване — смогва да разпрѣдѣля щастливо свѣтлини и сѣнки, да създава настроение, да приковава внимание — и лѣтописътъ му, цѣненъ като изворъ за новата история, не е прѣстаналъ и днесъ да бѫде занимателенъ. Стилътъ е изобщо живъ, извѣстна непринуденость го отдалечава отъ сухитѣ научни дисертации, и личната нота на участие и прѣцѣнка внася навредъ една освѣжителна струя въ тока на нѣщата. Движение, свобода, прѣживѣна дѣйствителность се долавятъ тукъ, въ контрасть къмъ студената разсѫдъчность или дивата фантастика на други нѣкои трудове. Мемоаритѣ на Раковски, като почнемъ отъ Неповиненъ българинъ, сѫ писани всѣкога съ душа и кръвь, и това имъ придава жизненость, чужда на ония исторически изложения, въ които говори само изслѣдовательтъ-доктринеръ.

14. Външна и вѫтрѣшна политика. — Политическата мисъль на Раковски намира най-пълно отражение въ вѣстника му Дунавски Лебедъ и въ нѣколко документа отъ сѫщото врѣме, рѫкописни и печатани. Къмъ 1861—62 г. у него е кристилизирана една система отъ идеи, подготвена отъ по-рано, но получила сега своя завършенъ изразъ. Вѣстникъ, писма, брошури отъ тая епоха изявяватъ политическото вѣрую на единъ ясенъ въ схващанията и домогванията си публицистъ, и това вѣрую намира привърженици навредъ, гдѣто живѣятъ и дѣйствуватъ будни българи. Дайнеловъ — кореспондентътъ му отъ Цариградъ, чрѣзъ когото той хвърля сѣмената на своята тревожна мисъль между цариградскитѣ патриоти — пише на 25 януари 1841: „Братко не можѫ вы описѫ какво впечатленіе принесе Лебеда бр. 17, отъ редомъ ся пріе съ толкова отворено сърдце, щото азъ до днесъ несьмъ съглѣдалъ и това направи да ся чудя. Да вы опышѫ въсхищеніето, ми е самото невъзможно нѣщо освѣнъ отъ рѣдомъ сѫ чуваше ура, да живѣе Раковскій“. Подобни възторжени и топли отзиви четемъ отъ мнозина поклонници на легендарния войвода, и особено отъ по-радикално настроенитѣ младежи.[45] На Лебеда се пожелава „да пораснатъ неговитѣ крила, за да хвърка съ по-голѣма сила“; този органъ, който съкрушава враговетѣ и насърдчава борцитѣ за народность, е „като отъ всевишния пратенъ намъ“; и той се посрѣща съ толкова повече уважение, колкото по-голѣма е честьта, оказана нему отъ авторитетни читатели въ Европа, между които — това Раковски съобщава нѣкакъ таинствено на Дайнелова (1 февр. 1861) — били принцъ Наполеонъ, князъ Горчаковъ и други знатни особи, отправили „много умилни погледи къмъ Лебеда“. — Не липсуватъ и скептици, обаче, между умѣренитѣ патриоти и неприятелитѣ. И ако Найденъ Геровъ намира Лебеда „врѣденъ за българскитѣ интереси“, понеже поощрява „нѣкои лековѣрни и несмислени“ глави и буди подозрѣнието на турското правителство къмъ българитѣ, чрѣзъ което може да се спъне „нравственото развитие“ на нашия народъ — едничкото желателно за сега — Цанковъ, Кисимовъ и други съврѣменници отъ противния на Раковски лагеръ говорятъ съ прѣнебрѣжение за „онзи лудетина въ Бѣлградъ“, който не имъ се вижда сериозенъ и на чието вѫже „въ кладенецъ не се влиза“...[46] Но това сѫ само отдѣлни гласове, които не могатъ да повлиятъ на общото мнѣние и не уврѣждатъ репутацията на задграничния стражъ на народнитѣ интереси.

Вѣстникътъ, списванъ на български и на французки, е увличалъ мнозинството съ своя мощенъ зовъ за организуване и борба. Народната просвѣта, народната черква, народното единство — тѣ се взиматъ толкова присърдце отъ този неуморенъ агитаторъ, махналъ на своитѣ лични изгоди и рѣшенъ да работи въ полза на рода си „догдѣ му държатъ нозѣ и рѫцѣ и додѣ усѣща най-малка умна сила въ себе си“, щото неминуемо и читателитѣ ще се заразятъ отъ горещата проповѣдь. Прѣди всичко: народътъ трѣбва да опознае себе си, трѣбва да бѫде извадень отъ дълбокото си невѣжество. Невѣжеството е най-голѣмиятъ нашъ и общочовѣшки неприятель. „Ние трѣбва да съкрушимъ главѫ того неприятеля си и да го махнемъ отъ помежду си! Безъ таѭ побѣда нищо добро да не ожидавами отъ нигдѣ“. Извършеното до сега е само „най-незначително начало“ въ сравнение съ това, що ни е „свята длъжность да вършимъ отъ сега на татъкъ“ (16 дек. 1860 до Дайнеловъ). Апелъ за просвѣта (още въ Горски Пѫтникъ) и възмущение отъ безчувственитѣ, заспалитѣ, муднитѣ като „волове“ българи се редуватъ често въ писмата отъ тия години. И най-много надежди се възлага на българската младежь, която трѣбва да вземе кърмилото на общественитѣ работи въ свои рѫцѣ.

Но, редомъ съ просвѣтата и съ организацията на народнитѣ сили, трѣбва да върви и пригаждането къмъ международнитѣ отношения: послѣднитѣ трѣбва добрѣ да се познаватъ, за да бѫдатъ използувани. Политическа зрѣлость е не по-малко необходима, отколкото грамотность, знания и народна свѣсть. Има моменти, благоприятни за нашата гражданска и държавна свобода; има фактори, рѣшителни за сѫдбата ни. И съврѣменната история, съ насокитѣ на европейската политика, трѣбва да бѫде постоянно консултирана отъ онѣзи, които сѫ се наели да рѫководятъ народа ни къмъ културно, икономическо и национално благополучие. Въ едно писмо отъ 1 мартъ 1861 г. Раковски чертае съ прозорливость, чужда на повечето отъ тогавашнитѣ дѣйци по черковното и просвѣтно дѣло у насъ, главнитѣ линии на европейската политика по Източния въпросъ. Основното положение тукъ, колкото се отнася до България: „Ные българи сме окрѫжени отъ сичкы стрьни отъ неприѣтели, никой не ще наше напрѣдванье, нъ всѣки въобщѣ ищи да ся ползува отъ нашѫ слабость. Тукъ спадатъ и всички славянски народи“ (28 февр. 1861). Основното положение, колкото се отнася до Турция: „Въсточный въпросъ не е нищо освѣнь, че всѣкы отъ великихъ силъ ищи да ся ползува отъ слабости турск. държавы, коꙗ е дошла векы въ разтлѣйване. А защото всѣка отъ силы глѣда въ него златаѭ баснословнѫ ꙗболкѫ и е убѣдена че не ѝ е възможно да ѭ сама откѫсни, трудѭтъ ся коꙗ повечь да ся приближи при неѭ, щото да изварди время и къту придѣбны другыя, да ся ползува тꙗ.“ Най-сетнѣ, основно положение, колкото се отнася до политическия моралъ на великитѣ сили: „Въ дипломатскыи днешенъ свѣтъ и въ Европейскаѭ общѫ политикѫ, коѭ ся управя отъ нѣколко си увѣнчаны, нѣма ни чьловѣколюбие, ни любовь ближнаго, ни вѣра, сичко е особна корысть и лична полза! Правда по-силнаго днѣсь владѣе!“ Това Раковски е опозналъ още въ 1856 г. и го е изказвалъ въ Прѣдвѣстникъ, въ Горски Пѫтникъ и въ България мила мати, но сега то е обосновано още по-добрѣ.

Въ подробности, картината на съперничество между силитѣ се прѣдставя така: Русия е била до Кримската война най-близо до златната ябълка, но сега е отстранена и влиянието ѝ между православнитѣ на югъ е разклатено. Франция иска да унищожи религиознитѣ ни връзки съ Русия -- но сѫщеврѣменно посѣга и на народностьта ни, понеже днесъ за днесъ народното ни чувство се проявява само въ религията; освѣнъ това, тя иска да уведе помежду ни католицизма, съ което пъкъ би ни удавила, както сѫ удавили нѣмцитѣ толкова славяни. Англия и Прусия не биха търпѣли да добиемъ независимо духовенство, тъй като засилени тогава, ние, които имаме единъ езикъ и една вѣра съ руситѣ и броимъ 6 милиона, бихме станали новъ „бичъ божи“ и бихме застрашили тѣхнитѣ интереси въ Европа, заедно съ 100-тѣ милиона други славяни. Кѫсо казано: Русия „всѣкогы ще ся труди българи да останѫтъ подъ зависимость грьцкаго патрика“ — и тайнитѣ причини за това сѫ извѣстни на Раковски — а българитѣ иматъ жизненъ интересъ да се обособятъ духовно, безъ да изневѣрятъ на православието, като убѣдятъ Европа, че иматъ прѣдъ очи само своята народность и нищо друго, и че не искатъ да ставатъ орждие на никакво чуждо влияние, славянско или неславянско все едно.

Разбира се, въ вѣстника си Раковски нѣма да излиза съ тия открити карти, за да не прѣдизвиква никого. Смѣлостьта му и откровеностьта му сж стѣспени отъ приятелството между Австрия и Турция и отъ опортюнизма му, който го кара — докато готви рѣшителни дѣла тайно — да държи на явѣ по-сдържанъ езикъ и да опитва легални срѣдства, особенно по отношение на Русия. Поведението на севѣрната империя по черковния въпросъ изстудява силно симпатиитѣ и надеждите му отъ 1854—56 г. Той мисли: „Тѫ най-много е противодѣйствувала въ послѣдни-ты дни, и на нашъ свѧщенъ за духовенство въпросъ и употрѣбила е сичкы лукави срѣдства да уничтожи това народно искание, та да останжтъ Българе-ти пакъ подъ гръко-фенерското духовно робство“.[47] Политиката на Русия по съюза на балканскитѣ държави — при подозрѣнието, че този съюзъ може да се отклони отъ насокитѣ, които Русия би му дала, за да стане орждие на противницитѣ ѝ — го смущава сжщо.[48] Най-сетнѣ, рѣшението на руската дипломация да настани въ България кримскитѣ татари, като изсели, съ съгласието на Портата, цѣли български покраини и прѣхвърли работнитѣ и честни българи на тѣхно мѣсто, далеко отъ отечеството имъ, отчайва въ висша степень Раковски. Той клейми това като „руска подла политика“, като „варварска постжпка“, и надава тревога за спасение на братята си отъ „мжчителская ржка Русии“, приготвила робски окови за беззащитнитѣ си единовѣрци (21 май 1861).

Брошурата Прѣселение въ Русия, съставена и разпратена анонимно, прѣдставя енергиченъ позивъ къмъ българитѣ, да се пазятъ отъ „убийствената и злобна“ политика на мнимата покровителка, да не слушатъ гласа на нейното „монголско правителство“ и да не вѣрватъ на обѣщанията ѝ за свобода, тъй като тя прѣзъ всички походи на Балканитѣ е вършила едно — разорявала и обезлюдвала земитѣ ни, имайки грижа само за „завладѣтелнитѣ си планове“... Това становище на Раковски по руско-българскитѣ политически отношения ще бѫде по-късно мѣродавно за ония наши политици, които не сподѣлятъ русофилскитѣ възгледи на Драганъ

Цанковъ.[49] То е защитено въ самата брошура съ исторически доводи и съ факти отъ новитѣ емиграции на българитѣ въ Русия; то е подкрѣпено и съ съображения за вѣчно робство и голѣми разочарования, които очакватъ тамъ отчаянитѣ българи, склонили по неволя да напустнатъ родината си. Разбира се, пророкуванията му за сѫдбата на прѣселенитѣ не се сбѫдватъ тъй страшно: българитѣ биватъ посрѣщнати и настанени на повечето мѣста добрѣ, тѣмъ се правятъ нѣкои икономически улеснения, тѣ си основаватъ школи и черкви и запазватъ народностьта си. Но това не е важно. Важното е, че тѣ се отчуждаватъ отъ отечеството си и не могатъ да се чувствуватъ вече въ единение съ него. А Раковски долавя правилно тѣзи послѣдици, и затова иска да осуети изселването. Той бие на чувства, говори за климатъ и почва, припомня оставенитѣ гробове на бащи и дѣди — и заклева сънародницитѣ си да не мръдватъ отъ своята хубава бащиния. И той може да се гордѣе съ една голѣма заслуга прѣдъ потомството, като спира донѣкѫдѣ това пакостно изселване, тая „лудость“ на заблуденитѣ видинци. Малцина публицисти до Освобождението сѫ имали този успѣхъ, кога е трѣбвало да трогнатъ проститѣ души, останали безъ искренъ приятель.

15. Какво може да се очаква отъ Турция. — Да се очаква нѣщо отъ Турция, при тази анархия въ държавата и при това умствено равнище на властвуващото племе, е невъзможно. Още въ Прѣдвѣстникъ и въ Изтупленъ дервишъ Раковски е показалъ всичката утопичность на надеждитѣ, възлагани отъ нѣкои на султановото правителство. Дори при най-добри намѣрения на управницитѣ — защото и между тѣхъ има защитници на реформитѣ — опитътъ за даване равноправие на християнитѣ би се натъкналъ на противодѣйствие отъ консервативната мусулманска маса, настроена враждебно за всѣка промѣна въ държавния строй и за всѣко ограничение на привилегиитѣ си. Прѣдразсѫдъцитѣ не сѫ ѝ позволявали да прѣцѣни правилно нуждитѣ на новото врѣме, и тя неминуемо ще се отнесе съ подозрѣние към всички законни искания, прѣдявени отъ по-напрѣдничавитѣ и надъхани вече съ идеитѣ на французката революция покорени народи. Българитѣ, макаръ и по-късно пробудени отъ летаргия, ще се приобщатъ сѫщо къмъ движението за отхвърляне на игото: още въ началото на XIX. вѣкъ тѣ взиматъ живо участие въ сръбското възстание (1804) и въ гръцката завѣра (1821). Танзиматътъ обаче пропада жалко, и кризата на държавата взема още по-страшни размѣри.[50] Хати-хумаюнътъ отъ 1856 г. сѫщо не може да помогне, понеже пасивната съпротива на фанатизиранитѣ мусулмани и слабостьта на централната власть не позволяватъ да се тури той въ дѣйствие. И така положението става за християнитѣ крайно непоносимо.

Раковски започва вѣстника си отъ 1860 г. съ една наложена отъ дипломатически съображения (слѣдователно, съвсѣмъ неискрена) вѣра въ добритѣ намѣрения на султана. Той апелира къмъ него и неговитѣ „благоразумни високи чиновници“ да уведатъ „желаемое прѣобразование“; той имъ прѣпорѫчва българитѣ като лоялни подданици, чужди на влияния отъ вънъ (гръцка фанариотска клевета) и добрѣ разбрали, че всѣка отъ европейскитѣ сили работи за „своя користна полза“. Българитѣ искатъ само едно, и то е твърдѣ малко: откѫсване на черквата си отъ опеката на Патриаршията. И това е само въ съгласие съ старитѣ имъ права, дадени отъ първитѣ султани; то не противорѣчи и на Хати-хумаюна. Получилъ старата си иерархия, българскиятъ народъ „ще заживѣе въ най-голѣмо спокойствие и тишина“, прѣдаденъ на земледѣлие и на търговия, които ще го издигнатъ икономически. Всѣкакъ, султанътъ ще има отъ българитѣ, съ тѣхния стопански подйемъ и съ пазаря имъ въ Цариградъ, по-голѣма полза, отколкото отъ „единъ крывачь фанариоти“, годни само за интриганство.

Но, нека повторимъ, това е само наложено смирение у Раковски. То е резултатъ на максимата му: „Най-голѣмо дипломатическо искуство е кога можи нѣкой си съобразно съ обстоятелства да дѣйствува“, т. е. да схваща всѣка „благоволна минута“, да има „присѫтствие духа“ за интереситѣ на момента (11 априлъ 1861). Моментътъ обаче се мѣни бързо — и тонътъ на редактора сѫщо. Дунавски Лебедъ отъ срѣдата и края на 1861 г. обръща друго листо. Въ броя отъ 25 октомври напр. тамъ се пише: „Всѣкы знай . . . чи Тънзиматскы ты хати-шерифи и хати-хумаюни, не само сѫ остали мъртва книга, нъ чи и зло то отъ день на день до толкова ся уможава въ турско то царство, щото ни въ единъ варварскы вѣкъ не ѐ было тѫй! Грабежи, убийства, насилие чести . . . Европѣйски ти сили никакво внимание не убьртѫть на това, нъ, види ся, чѣкѫть да протекѫть потоцы отъ невиннѫ Христиꙗнскѫ крьвь и тогава всѣка една, какъ то въ Сириѫ, да употрѣбѭть вмѣшательство си . . . (т. е. слѣдъ дълги разисквания на комисии и конференции) да гы оставѭтъ пакъ подъ власть тѫ и сѣнкѫ тѫ любезнаго си приѣтеля султана! Поддани ти Христиꙗни, въ общѣ въ Турскѫ Европѫ, сѫ' достигли до едно такова положение, щото имъ е невъзможно вѣкы да търпѭть! По-добрѣ смърть, нѣжели такъвъ единъ животъ! . . . . Най-миролюбивый и най-слабый народъ, кога достигни до едно такова жалостно положение, прѣзира вѣкы всѣкѫ опастность и рѣшава ся храборно да ся хвьрли въ най-голѣмы ты крайности! Нека нѣкои си турколюбци мыслѭть, чи днѣшный султанъ, къту е увелъ вѣкы бѣлы и зелены чялмы (пошове) въ войнство си, съ това ще напрѣдова и ще ся удьржи турско то царство! Нека нѣкои спекуланти, кои имаха злобѫ съвѣтовахѫ Дивана да издаде каимета и да убере отъ бѣдны ты подданицы, дѣ що имъ бѣше ѥще остало по малко срьбьрце и златце, нека, казваме, тии спекуланти мыслѭть, чи съ това ще ся исправи издѫхаѭщее вѣкы турско царство! Поправление и спасение турскаго царства никакъ другче не можи да бѫди, освѣнъ да ся удовлетворѭть подданици ти Христиꙗни, съ испьлнение то на Хати-хумаюна по сичкы ты му точкы и съ най голѣмѫ строгость, иначе падение му è неизбѣжно!“

Ако въ вѣстника Раковски оставя на Турция все пакъ една отворена врата — строгото и честно изпълнение на Хати-хумаюна, което обаче едва ли допуска — въ частнитѣ си писма той отстранява всѣка илюзия по този въпросъ. Кѫдѣ е спасението на християнскитѣ народи на Изтокъ? Като критикува въ оня брой на Дунавски Лебедъ поведението на нѣкои европейски сили (Австрия, Франция и Италия), които прѣговаряли за отстѫпване Черна-гора, Херцеговина, Босна и Сърбия на Австрия, Раковски протестира срѣщу това раздаване чужди земи и това разполагане съ чужди народи, мимо волята имъ, за да прѣпорѫча на послѣднитѣ: (Нека) „видѭть и упознаѭть ꙗвно, що имъ мыслѭть приѣтели ти имъ чьловѣколюбиви и образовани Европѣйци! Нека ся събудѭть вѣкы отъ умаꙗтьлный сьнь на таѭ Европѣйскѫ политикѫ и да свършѭть по-скоро съ угнѣтатели ти си! Найсходна та и най-умна та политика днѣсь за тѣхъ ѐ, тии сами да рѣшѫть въпроса си и сами да разполагать въ отьчьство то си. Трѣба сички ти да ся съсрѣдоточѫть въ едно, и, единъ пѫть къту ся усилѭть, нѣма никой вѣки да разполага съ тѣхъ по волѭ си.“ — Въ писма отъ 11 априлъ и 21 май 1861 г. той е по-категориченъ. Единъ народъ, мисли той, който се е рѣшилъ да остави бащиното си огнище и да бѣга въ чужда земя (Русия), за да не търпи тежкия гнетъ, „по-лесно можи ся дигна противъ угнѣтителя си къту види прѣдъ себѣ си прѣдводителя“. Имаме ли право ние, вождитѣ, да оставяме народа си „безъ глава“, да прибѣгва той гдѣто може, „къту едно стадо безъ овчары коги го попаднѫть вълци?“ Не и не. Изселването въ Русия, непрѣклонностьта на Патриаршията, слабостьта на Турция, гонитбата на интелигенцията ни, затворитѣ за невинни, хладнокръвието на Европа — всичко го кара да вижда само единъ изходъ: възстанието въ Стара-планина. „Тамъ! Тамъ! нашя свобода ще се основе!“ И самъ той е готовъ да поведе недоволнитѣ, щомъ тѣ заявятъ желанието си за открита борба. Надеждата му е еднично у младежитѣ, въ жилитѣ на които тече „благородна Българска крьвь“ (срв. по-горѣ, 121).

Какъ Раковски прѣвръща думитѣ въ дѣла, какъ той организува Бѣлградската легия, изпраща хайдушки чети и насърдчава възстанията, това видѣхме вече. Неговата лебедова пѣсень, книжката му Българскитѣ хайдути (1867), е едно историческо оправдание и апотеоза на хъшоветѣ, станали отъ поробването на България до днесъ — „нашый знакъ политичьскаго живота, наша та за свобода и независимость непрѣстанна борба“, която, макаръ и спъвана отъ Европа, ще повали най-сетнѣ непрѣмѣнно врага ни, Турция. „Твое спасение отъ тебѣ зависи“, „Помогни си и Богъ ще ти помогне“ — това сѫ девизитѣ на революционера, вложилъ всичкото си довѣрие у единъ нещастенъ и отчаянъ народъ.

16. Демокрация и права на народноститѣ. — Както казахме, идеитѣ на великата французка революция проникватъ и прѣзъ китайскитѣ стѣни на европейска Турция, за да възбудятъ у покоренитѣ народи жажда за по-сносенъ животъ. „Декларацията за правата на човѣка и гражданина“ отъ 1791 г. изтъква на първо мѣсто принципитѣ на свобода и равноправие, „незнанието, забравата или прѣзрѣнието“ на които се явява „единствена причина за общественитѣ бѣдствия и покварата на правителствата“. Първиятъ членъ тукъ гласи: „Хората се раждатъ и оставатъ свободни и равни по права.“ Това е основното начало, отъ което се извеждатъ всички членове на тая първа конституция, майка на другитѣ по-късни конституции въ Европа. Революцията събаря старитѣ учрѣждения и идеи, крѣпени върху божествената санкция, т. е. върху тиранията и суевѣрието, и отваря пѫть на нова социална групировка, при която буржоазия и народъ печелятъ своитѣ политически права. И нейнитѣ лозунги, както и вълнитѣ на сътресението въ Франция, се прѣдаватъ до най-далечнитѣ краища съ поробени народи. Пресата, добила особено влияние върху умоветѣ, разпространява най-усърдно демократическитѣ начала, извоювани отъ революцията, особено пъкъ слѣдъ февруарската и юлската революция, които се борѣха за народно прѣдставителство и републиканския строй, на пукъ на монархическо-феодалния легитимизъмъ.

Раковски е синъ на единъ народъ съ патриархални нрави, държанъ въ тежко робство отъ своитѣ невѣжествени и фанатични завоеватели. Той познава отъ близо народа си и управницитѣ му; и той не може да не скърби дълбоко за гдѣто разбиране между тѣхъ е невъзможно. Опититѣ за реформи оставатъ ялови дори като палиативи. И той, който непрѣстанно апелира къмъ правителството за полагане въ дѣйствие на Танзимата и Хати-хумаюна, не очаква въ сѫщность много нѣщо отъ добрата воля на султанъ и министри. Затова той има грижа, като ловъкъ агитаторъ чрѣзъ пресата, да подготви духоветѣ на сънародницитѣ си за по-смѣли дѣла, прѣдпоставка на които биха били модернитѣ политико-социални идеи, взели прѣднина на Западъ. Публицистътъ Раковски защищава въ Дунавски Лебедъ „новото народно право“ срѣщу „старото монархическо право“: първото, както го разбира напр. Италия (въ борбата си противъ Австрия), Франция на Наполеонъ III., дошла на помощь на Италия, и Англия; второто, както го прилагатъ абсолютнитѣ самодръжци. Новото народно право се крѣпи на „демократическото множество“ въ Европа и иска — по отношение на Италия, рѫководена отъ Викторъ Емануила — изборъ на господарь чрѣзъ вишегласие, закони, които да обезпечаватъ личната свобода, власть обуздана отъ законитѣ, и господарь, който да е като баща на народа си. Наполеонъ III. се явява вѣренъ изразитель на „демократическата мисъль“, истински „народенъ човѣкъ“, като поставя корона на главата си, за да отстрани опаснитѣ вълнения въ страната. Но Австрия е закъснѣла съ вѫтрѣшното си прѣобразование: само подъ натиска на общото течение въ Европа тя се е рѣшила напослѣдъкъ да даде „исторически, политически и религиозни права на всичкитѣ си подчинени народи“, за да обезпечи цѣлостьта и спокойствието си. Турция, която се намира въ положение, сходно съ това на Австрия, би трѣбвало да вземе урокъ отъ нея. Тя би трѣбвало да възстанови навредъ правата, гарантирани на християнитѣ при покорението имъ въ XIV. вѣкъ, именно свободно вѣроизповѣдане и независимо свещенство, носене свободно орѫжие и образуване на свои помощни войски подъ началството на единороденъ войвода, управление на областитѣ и градищата отъ свободно избрани войводи и кметове, сѫдене отъ народни сѫдии и др. „Историчьское право едного народа е негово най-свято право и общо наслѣдие всѣмъ“, заключава Раковски.

Въ в. Бѫдущность той пакъ повдига въпроса за „народното право“, потъпкано отъ „завладѣтелското право“, и възстава противъ панелинизма, основанъ на мними „завладѣния исторически.“ Ако послѣднитѣ се взематъ за принципъ, би трѣбвало да се прѣобърне цѣла Европа, мисли Раковски. Съ гърцитѣ политика може да се прави, но като членове на единъ Балкански съюзъ тѣ трѣбва да се приематъ само кога дадатъ доказателства за искреность и справедливость. Стане ли това, българитѣ ще имъ протегнатъ първи приятелска и братска рѫка. Инакъ гърцитѣ, съ своитѣ несъразмѣрни искания, ще попаднатъ въ положението на маджаритѣ, които (както излага това Раковски въ статитата си отъ 1863 г. за сръбско-българскитѣ политически отношения) сѫ прѣкрачили границитѣ на историческитѣ си и народностни права, нарушили сѫ правата на съсѣднитѣ славянски племена, и затова сѫ прѣдизвикали послѣднитѣ противъ себе си. Маджарското възстание за освобождение, основателно инакъ, бива потушено отъ Австрия тъкмо поради враждебната намѣса на застрашенитѣ славяни. Затова и сърбитѣ не би трѣбвало да опитватъ сѫщата игра въ Турция, като злоупотрѣбяватъ съ етнографскитѣ и политически права на българския народъ.

Раковски поддържа култъ на просвѣтата, но не и на просвѣтенитѣ народи. Той защищава пламенно свободата, но се бои отъ свободнитѣ народи — безразлично, малки съсѣди или велики държави. Отъ гдѣ това видимо противорѣчие? Просвѣта и свобода сѫ за него голѣми цѣнности на общественото развитие, тѣ едничко обѣщаватъ на българитѣ самосъхранение, национална мощь, икономически напрѣдъкъ и проява на творческитѣ сили. Но тѣзи идеални блага сѫ застрашени — като оставимъ за моментъ на страна непоправимата Турция — тъкмо отъ взелитѣ извѣстно надмощие съсѣдни народи и отъ алчнитѣ за земя и чуждъ трудъ цивилизовани държави. Разочарованието на Раковски отъ християнска и културна Европа знаемъ вече. То датира още отъ Кримската война. Ясни сѫ и причинитѣ му. Все на сѫщото основание той се бои и отъ Русия, у която вижда крѣпостничество и помѣщици, която го плаши съ „желѣзнитѣ вериги“, наложени на мужицитѣ-„черни роби“, и която готви кнутъ, робия и прѣпродажба като говеда за прѣселенитѣ въ нея християни отъ Балканитѣ (срв. Прѣселение въ Русия, 9, 11). Не по-инакъ гледа той и на работитѣ въ Ромъния, съ тая власть на чокои и боляри, угнетители на селянитѣ и врагове както на аграрнитѣ реформи така и на гражданскитѣ свободи (Бѫдущность). Прѣцѣнявайки съ голѣмо недовѣрие интереса на чужденцитѣ къмъ България и отричайки всѣка хуманна помисъль у тѣхъ — както го учатъ войнитѣ, колоналната политика и социалната неправда въ странитѣ имъ — той поставя толкова по-високо домашнитѣ прастари добродѣтели на племето ни. Българската история доказва, че у българитѣ прѣди покорението е нѣмало аристократи и роби и всички сѫ били еднакво „благородни“ (срв. стр. 159). Общинското самоуправление, запазено до днесь тукъ-тамѣ по нашитѣ села, сѫщо свидѣтелствува за наслѣденъ отъ памтивѣка демократиченъ духъ: старитѣ котленци напр. живѣяли въ „братство и любовь“ помежду си, не знаяли раздори, сѫдили се примирително отъ свои старѣйшини, грижили се за бѣдни, за вдовици и за просѣци (Бълг. за независ. свещенство въпросъ). А нравитѣ и обичаитѣ на селянитѣ навредъ у насъ, съ присѫщата имъ чистота, почтенность и „невинная братска любовь и съгласие, коѧ въ градища и въ образованный свѣтъ е изчезнѫла“ (Показалецъ, описание на полската работа прѣзъ м. априлъ), го убѣждава, че би трѣбвало само да се запазятъ тия исконни битови черти, за да блѣсне народътъ ни като нравствено издигнатъ отъ старини . . .

У Раковски вървятъ ржка подъ ржка романтически идеи за добрата вжтрѣшна природа на недокоснатия отъ тлѣтворното градско влияние селянинъ — и тукъ той слѣдва учението на Русо, съ апотеозата му на l'homme de la nature — и идеи на просвѣтителитѣ отъ XVIII. вѣкъ, на Волтера, Дидро и др., сжщо бащи на революцията, съ тѣхната умраза къмъ суевѣрие, тѣхния култъ на разума и тѣхната проповѣдь за еманципация на поробенитѣ класи. Съчетавайки либерализъмъ, просвѣтителни идеи и народничество въ своята политическа система, Раковски застжпва у насъ една национална програма, която никой другъ тогава не долавя въ тая пълнота, която никой не отстоява съ такава вѣщина и енергия. Вече това го издига като крайно прозорливъ теоретикъ на възраждането ни прѣзъ 50-тѣ и 60-тѣ години.

Глава V

Филология и етнография

1. Романтизъмъ и романтическа наука. — Когато Раковски се види въ невъзможность да прави практическа политика или да бѫде публицистъ, той се оттегля най-драговолно въ тихия наученъ кабинетъ, за да се вглѫбява въ минало, словесность, битъ и езикъ на народа си. Старината го вади отъ апатията му, цѣри го отъ нещастията му; тя опрѣснѣва духа му съ нови копнения, вдъхва му вѣра въ простия българинъ, сродява го съ една поезия и съ една традиция, които сѫ дълбокиятъ залогъ за съврѣменната просвѣта. Тя е затова негово най-любимо занятие, къмъ което постоянно се връща, щомъ условията сѫ благоприятни. „Кое по сладко заниманіе може быти, развѣ да ся занимава человѣкъ въ издирваніе древности премилаго своего народа!“ възклицава Раковски (23 юни 1857). „Народната книжнина“ — тъй способна да раздвижи едно поробено племе, безъ съзнание и безъ идеали — тя е обърнала отдавна вниманието му и е станала негово „единствено занимание“, откакъ е упозналъ, какви „открития“ могатъ да се направятъ тамъ (23 дек. 1860). Така и българското народно „баснословие“, т. е. митологията, уцѣлѣла въ пѣсни, обреди и суевѣрия, е „най-любимъ“ прѣдметъ на историка, зарѣянъ въ тъмата на дохристианската ни езическа култура (29 августъ 1859). И печатанитѣ му трудове, както и оставенитѣ въ рѫкописъ готови изслѣдвания, както и безброй сурови материали, не успѣли още да намѣрятъ научна обработка, сѫ очевиденъ доказъ за неговото страстно увлѣчение отъ филология и етнография, довело до такива плодотворни резултати въ обновата на народния духъ.

И тукъ, както и при своитѣ политико-социални идеи, Раковски не стои уединено отъ общото движение на врѣмето си, особено отъ насоката на умоветѣ въ западна Европа. И тукъ той си поставя задачи и прѣслѣдва цѣли на научното издирване, които възбуждаха най-живъ интересъ всрѣдъ образованитѣ крѫгове на Западъ, имайки коренитѣ си въ настѫпилата промѣна на вкусове, настроения и културно-национални идеали около началото на XIX. вѣкъ. За да означимъ духовнитѣ течения съ тѣхното популярно име, ние бихме могли да кажемъ: Раковски възприема лозунгитѣ на романтизма въ литературата и въ науката, като ги прѣсажда на българска почва и имъ дава едно приложение, съобразно съ домашната срѣда и мѣстнитѣ нужди. Подсѣтенъ отъ онова, което става въ напрѣдналитѣ страни, той иска да издигне равнището на българската наука за езикъ, народность и религиозно-поетически прѣживѣлици до висотата, на която стоятъ филология, етнография и фолклоръ другадѣ. И той, който има още слаба, недостатъчна школовка — но разчита на самообразованието и опита си между народа [1] — се заема като първъ между българскитѣ изслѣдователи въ тая область, и съ чудна самоувѣреность, за една величествена реставрация на забравената старина.

Какви мисли и чувства движатъ Раковски тукъ, бихме разбрали най-добрѣ като се обърнемъ къмъ наченкитѣ на ония студии въ по-напрѣдналитѣ земи. По разни пѫтища и по различни побуждения, ние виждаме какъ се заражда на Западъ интересъ къмъ литератури, езици и народи, които по-рано съвсѣмъ не бѣха познати, или пъкъ нѣмаха право на гражданство въ науката, разработвана едностранчиво въ класицистически духъ. Романтизмътъ, като реакция срѣщу дореволюционнитѣ понятия и идеали, изтъкна значението на срѣдни вѣкове, на екзотична поезия, на народно творчество, на прастари мити и езици, на всичко, което излизаше извънъ рамкитѣ на „класическото“ и което разширяваше чрѣзмѣрно изгледитѣ на културния историкъ и на независимия естетикъ. Хердеръ въ Германия бѣ единъ отъ гениалнитѣ прѣдтечи на новата посока. Чрѣзъ своитѣ рапсодически редактирани статии Von deutscher Art und Kunst (1773), и особено чрѣзъ знаменититѣ си Народни пѣсни (1778), той разкри на съврѣменнитѣ поети, уморени да подражаватъ на древнитѣ образци, сѫщинския изворъ на всички онова въ поезията, което ѝ дава животъ и смисълъ: на мелодичното, страстното, игриво-ритмичното въ народната пѣсень, както тя се прѣдава отъ уста на уста и вирѣе отъ памти-вѣка у безброй народи. Той е дълбоко развълнуванъ (подобно на Гьоте въ Вертеръ), когато се запознава съ мечтателнитѣ изливания на Осиана, келтски бардъ отъ III. вѣкъ, откритъ къмъ срѣдата на XVIII. столѣтие отъ Макферсона; той чете шотландскитѣ балади, издадени въ 1765 г. отъ епископъ Перси, за да почувствува сѫщата омая, каквато и при прочита на Шекспировитѣ драми; той намира красота дори въ пѣснитѣ на лети и поляци, на перуанци и на други първобитни племена, гдѣто особено ясно изпѫква за него грамадната разлика между естествена и изкуствена поезия (Volks-oder Naturpoesie und Kunstpoesie) — първата като вѣрно отражение на една експанзивна вѫтрѣшна природа, на всичко живо и звучно въ душата. За този възторженъ критикъ и историкъ цѣлото човѣчество се прѣдставяше, по думитѣ на Хайне, като една огромна арфа въ рѫцѣтѣ на най-великия майсторъ и всѣки единъ народъ — като особена струна на тази арфа; и трѣбваше само да се яви едно поколѣние безъ прѣдразсѫдъци, което да разбира „универсалната хармония на нейнитѣ различни звуци“. Възторгътъ, оцѣнката и интерпретацията на Хердера изтъкваха прѣдъ свѣта високата стойность на тѣзи прѣзрѣни по-рано поетически документи и хвърляха така въ литературния животъ единъ ферментъ, на който бѣ сѫдено да прѣроди устарѣлото изкуство.[2] По негови стѫпки дойдоха Ахимъ фонъ Арнимъ и Клеменсъ Брентано, за да издадатъ сборника си нѣмски народни пѣсни Des Knaben Wunderhorn (1806—12) — истинска мина за лирицитѣ на XIX. вѣкъ, немислими безъ това богатство отъ мотиви и настроения; поетътъ Бюргеръ, за да напише своята знаменита балада Leonore и теоритическата си защита на народната поезия (Herzensausguss über Volkspoesie, 1776); и братята Августъ и Фридрихъ Шлегелъ, за да оцѣнятъ все тъй високо творчеството на срѣдневѣковнитѣ лирици и епици, пѣснитѣ на Валтеръ фонъ деръ Фогелвайде, епопеята за Нибелунгитѣ, Парцифалъ на Волфрамъ фонъ Ешенбахъ и всичко сродно, въ което се разкрива вѣрата, фантастиката и искреното чувство на една школа, чужда на студената и противонародна класическа доктрина.[3] И не само пѣснитѣ, но и приказкитѣ на ония вѣкове, всички тѣзи саги, легенди и прѣдания, изпълнени отъ чудото и отъ наивното съзерцание, извикваха сега интересъ; и мнозина послѣдваха примѣра на братя Яковъ и Вилхелмъ Гримъ, събрали отъ устата на народа живитѣ още приказки, съ гениално-простия имъ стилъ. Не стига това, погледътъ на Шлегелевци се обръщаше къмъ далечна Индия, съ нейния свещенъ санскритъ, а погледътъ на Гримовци — къмъ старонѣмскитѣ юридически и религиозно-празднични старини, отъ които се очакваше да се пролѣе силенъ токъ свѣтлина върху всеобщата културна история. Дори философията, добила такава висота и научна строгость у единъ Кантъ, можеше да подири разширение на прозрѣнията си чрѣзъ новооткрититѣ паметници на древната източна мѫдрость, и тъкмо единъ романтикъ като Шопенхауера стана пророкъ на мислителитѣ отъ Индия, създали още прѣди гърцитѣ една достойна за удивление метафизика, подплатена съ религиозенъ мистицизъмъ и поетически прѣдчувствия.

Интересното при този небивалъ разцвѣтъ на антикварнитѣ изслѣдвания въ Германия — подобенъ на който, ала въ по-слаба мѣра, върви и другадѣ, особено въ Франция и Англия — е, че той съвпада съ една епоха на национално безсилие и на политическа немощь. Въ периода на нѣмската история, когато философията, изкуството и науката празднуватъ такива голѣми триумфи, свързани съ имената на Канта, Гьоте, Хердера, държавата се намира въ жалка зависимость отъ чужденцитѣ и общественото ѝ мнѣние е сѣкашъ съвсѣмъ притѫпено отъ тиранията. Голѣмитѣ подвизи на духа не само не сѫ подкрѣпени отъ нѣкакво външно величие, но трѣбва тепърва да раздвижатъ нацията, да ѝ внушатъ самосъзнание, да повисятъ силитѣ ѝ, да калятъ волята ѝ: тѣ ще ѝ посочатъ пѫтя къмъ провдигане отъ унижението, тѣ ще я възпитатъ за единство, бодрость и бѫдни завоевания. Това, което дава смѣлость на ония мислители, поети и учени, което движи Яковъ Грима да изслѣдва езикъ, право, обреди на древнитѣ германци, то е любовьта къмъ умаломощения и петименъ за помощь народъ. Както изтъква Бенфай, голѣмиятъ филологъ и историкъ на тази епоха отъ науката: познанието, че отдѣлниятъ индивидъ се корени прѣди всичко въ народа си, и че трѣбва да се слѣе съ него и съ духа му, за да добие своята самостойность, става сега общо убѣждение. „Чувството на дългъ къмъ нацията се укрѣпва чрѣзъ обичь къмъ нея. Цѣлиятъ народъ бива изпълненъ отъ мисъльта, да употрѣби всички сили, за да възстанови почти загубената си самостойность и да осигури своето обединение. Борбата за свобода и стремежътъ къмъ единство у нѣмцитѣ послужватъ за образецъ на всички ония народи, които висятъ въ сѫщо такава опасность, и принципътъ на народностьта се издига до една отъ догмитѣ на европейската политика.“ [4] И така: ако Шатобриянъ, Новалисъ, Тикъ, Хюго и други романтици се възхищаватъ отъ срѣднитѣ вѣкове или източнитѣ страни като художници, които цѣнятъ готиката, християнското благочестие, моралната дълбочина или мистическото великолѣпие, убѣжища отъ прозата на съврѣменния свѣтъ — така че Хюго напр. ще обича и народнитѣ праздници, доколкото тѣ му напомнятъ магията на срѣдневѣковата набожность; личности като Гримовци, Брентано и други любители на народното творчество ще се вдъхновяватъ отъ патриотически идеали и ще догонватъ онова сродяване съ творчество, мирогледъ и нравствени добродѣтели на народа, което би могло да възбуди практическата воля за независимость и за свободно национално развитие. Отъ това гледище трѣбва да се разбиратъ епохалнитѣ за Германия, па и за останала Европа, трудове на братя Гримъ, както тѣ планомѣрно разкриватъ цѣлокупната народность, всичкитѣ прояви на нѣмския и германски народенъ духъ: Kinder-und Haus-Märchen (1812), Deutsche Sagen (1816), Deutsche Grammatik (1819), Deutsche Rechtsaltertümer (1828), Die deutsche Heldensage (1829), Deutsche Mythologie (1835). Събирачи на потъналитѣ въ прахъ документи и изслѣдвачи на пръснатитѣ писменни и устни традиции, двамата братя не би развили такава рѣдка енергия, ако не бѣше тѣхното романтическо увлѣчение отъ гения на собственото племе, както той неусипно твори въ най-разнообразни области на мисъль, битъ и въображение.

2. Влияния у Раковски. — Съ тенденциитѣ на романтизма Раковски се запознава не отъ тѣхния първоизворъ, а чрѣзъ множество явни и скрити канали, които отвеждатъ идеитѣ на инициаторитѣ до най-далечнитѣ духовни провинции на Европа. Особено отъ Гърция, Сърбия и Русия Раковски е могълъ да почерпи не едно поощрение. Цѣлата новогръцка литература е пропита отъ романтически блѣнове за свобода и отъ апотеоза на клефтитѣ, които се явяватъ идеализирани и въ народнитѣ пѣсни, както къмъ 1824 г. ги събира, издава и прѣвежда на французки Фориелъ. Венелинъ, откърменъ въ славянофилско-романтически вкусове за история, народность и поезия, проявява отъ рано интересъ къмъ пѣснитѣ на южнитѣ славяни, у които той намира сѫщата първична сила, сѫщитѣ живи нагледи и сѫщата художествена красота, каквато свѣтътъ бѣ свикналъ да дири у Омира. А Вукъ Караджичъ, простъ синъ на народа, бива подтикнатъ къмъ фолклорни записи отъ Копитара, който е трѣбвало на рѫка съ Хердеровитѣ „Народни пѣсни“ да го убѣждава, че тая работа не е никакъ смѣшна и че племето му и науката еднакво биха спечелили отъ публикуването на романцитѣ за Крали Марка и на всичко, създадено отъ колективната народна душа. Особено обаяние върху нашата интелигенция — колкото се отнася до грижата за народно-поетически и езикови наблюдения — си спечелва Венелинъ. Некритичното, но проникнато отъ любовь и ентусиазъмъ дѣло на руския историкъ извиква бодрость въ душитѣ на по-буднитѣ българи и ги прави ревностни пионери на новата наука. Твърдѣ значително ще е било влиянието на знаменития карпаторусъ върху първото поколѣние наши историци, етнографи и граматици, чрѣзъ неговата книжка „За характера на народнитѣ пѣсни у заддунавскитѣ славяни“ (1835) и чрѣзъ писмата му до Априлова отъ 1837 г., гдѣто е нахвърляна една обширна програма за събиране материали, като се дава за тѣхъ крайно примамлива оцѣнка — откровение за непосветенитѣ родолюбци. На Венелина се длъжатъ, прѣко или косвено, народоучнитѣ интереси на Неофита Рилски, Пешакова, Кипиловски, Йорданъ Джинотъ, и специално на Априлова, Раковски, Каравелова и Славейкова.[5]

Това, което особено характеризува изслѣдванията и позивитѣ на Венелина, то е тѣхната патриотическа тенденция — славянска упоредица къмъ национално-демократическитѣ мотиви въ дѣлото на нѣмскитѣ романтици, на чело съ Яковъ Грима. Гримъ разработва правни, поетически и езикови старини не само защото очаква така обогатяване на общитѣ ни исторически знания, но и защото иска да вдъхне на народа си довѣрие въ собственитѣ му сили, като нарисува едно по възможность блѣскаво минало, отъ което днешното незавидно врѣме може само да се възхищава. Той иска да рѣшава не само теоретически въпроси, но и да бѫде практически полезенъ — да тласне идеалитѣ за свобода и творчество напрѣдъ, слѣдъ като ги е откърмилъ въ традициитѣ на срѣднитѣ вѣкове. Венелинъ, еднакво добрѣ запознатъ съ нѣмската историческа романтика и съ психиката на южнославянскитѣ патриоти, ще се опита да изтъкне нѣкои твърдѣ реални изгоди отъ занятията съ филология и етнография. Ако е дума само за народни пѣсни напр., той ще сочи какъ тѣ отразяватъ обществено и нравствено състояние на цѣлия народъ, бидейки негови истински вопълъ; какъ тѣ „подаютъ прѣкрасный поводъ къ новымъ соображеніямъ и поясненіямъ исторіи“; какъ тѣ — у българитѣ и сърбитѣ — стоятъ по красота „наравнѣ съ такъ називаемыми Гомеровыми“;[6] какъ просвѣтена Европа е проявила интересъ къмъ гърци и сърби, понеже се е запознала съ пѣснитѣ имъ, любувайки се на „омиризма“ имъ; какъ първитѣ поети на Франция, Англия и Германия (Хюго, Байронъ, Гьоте) сѫ обикнали тия „полукласически“ народи благодарение на поетическитѣ имъ старини и сѫ заговорили високо въ тѣхна полза; и какъ, най-сетнѣ, пѣснитѣ ще оборятъ пагубното мнѣние на Карамзина за неславянския произходъ на българитѣ — щомъ Карамзинъ е писалъ възъ основа на шведа Тунманъ, който провъзгласявалъ българитѣ за татари![7]

Можемъ да си прѣдставимъ, какво впечатление оставятъ подобни доводи на високо уважавания историкъ, който бѣ пробудилъ първата искра на национална свѣсть у Априлова, и колко ревность ще проявятъ учители и книжовници изъ България, щомъ се убѣдятъ че този родъ материали ще „събудятъ отъ летаргията на невѣжеството“ всички сънародници.[8] Така по-рано и Копитаръ подканваше Вука, да му достави градиво за една граматика на южнославянскитѣ диалекти и сръбски и български пѣсни, като изтъкваше, че подобна работа принася тройна услуга на народа му: показва на свѣта, че не само руси и нѣмци, но и сърбитѣ иматъ пѣсни, способни да удивятъ вѣщитѣ цѣнители; спомага за запазване национално съзнание у поробенитѣ, като ги накарва да обикнатъ никналитѣ „въ простота и невинность на сърдцето“ пѣсни; и дава материалъ на писателитѣ да изучатъ „чистотата и сладостьта“ на езика, обезобразяванъ отъ толкова невѣжи.[9] Вукъ Караджичъ, въ много отношения романтикъ отъ нѣмска школа,[10] бѣ челъ възторженитѣ отзиви и на Яковъ Грима, за да се засили у него любовьта къмъ народность и народно творчество. „Отъ омировитѣ пѣсни насамъ, писа Гримъ, ние не можемъ да поменемъ нищо въ цѣла Европа, което да ни поучи тъй ясно както тия (сръбски) пѣсни върху сѫщность и произходъ на епоса... Вукъ си спечели чрѣзъ тѣхното издаване безсмъртна слава... Заради тѣхъ, мислимъ ние, ще се изучава сега славянски". И други пѫть: „Не изъ стари пергаменти сѫ взети тия пѣсни — тѣ всички сѫ чути отъ топлитѣ уста на народа... На нѣмци, които биха искали да изучатъ единъ славянски езикъ, за прѣпорѫчване е сръбскиятъ прѣдъ всички други, поради своята чистота, красота, и, както можемъ да добавимъ слѣдъ трудоветѣ на Вука, своитѣ привлѣкателни паметници." [11] Така въ 1823 г. И нищо чудно ако малко по-късно, въ 1830 г. Венелинъ прѣдприема своята екскурзия за езикови и литературно-археоложки паметници у българитѣ, споходилъ при чума и война Добруджа и завърналъ се съ убѣждението, че „Болгаре, коихъ пѣсни непочаты, еще пѣснолюбивѣе Сербовъ." [12] „Тия дни", пише малко по-рано той на Погодина, „тръгвамъ и азъ за една класическа страна, за България"... „отечеството на Бояна, славянския Осианъ, родина на свещенния за насъ езикъ." [13] И каквото той не може да събере и изучи на мѣстото самъ, това трѣбва да сторятъ роденитѣ българи, по-близки до чудния праизворъ и по-добрѣ подготвени за неговото разкриване.

Раковски ще е челъ Венелиновитѣ книги още твърдѣ рано, въ Цариградъ или въ Браила прѣзъ 1839—41 г. — ако не дори вече въ Карлово, при даскалъ Райно. Защото прочутиятъ елинистъ е билъ въ прѣписка съ Неофита Рилски и съ други наши книжовници, и между друго, прѣзъ августъ 1838 г., е получилъ прѣписъ отъ дългото историко-етнографско писмо на Венелина до Априлова, съ такава прѣпорѫка отъ Неофитовия ученикъ Захари Круша: „Колкото любопитни работи се намиратъ въ него, прилѣжно да ги изслѣдувате и по-скоро да чаластисвате да се изнамѣрятъ, сирѣчъ като стари пѣсни, царственицы и др." [14] Като ученикъ въ Куру-чешме, Раковски слѣди за работитѣ на Априлова и Венелина, а като учитель въ Браила, гдѣто посвещава въ българска история възрастни и млади сънародници, той има и библиотека съ много руски, французки, гръцки, турски и английски книги (срв. признанията на Георги Македонъ), между които твърдѣ вѣроятно е да сѫ се намирали и Венелинови трудове. Всѣкакъ, отъ бѣлѣжницитѣ на скрития въ Котелъ войвода ние виждаме, че най-късно въ 1854 г. той ще да е челъ ония изслѣдвания на Венелина, които навежда като помагала за рѣшаване на Кирило-Методиевия въпросъ — и на които възразява, колкото се отнася до възможностьта да се развие българска книжнина подъ турско управление.[15] По-късно, въ 1857—1858 г., Раковски поменува често въ писмата си и дневницитѣ си Венелина, като подчертава съ голѣмо признание и заслугитѣ му за пробуждане българското народно съзнание.[16] И нищо чудно, ако Раковски усвоява (въ Горски Пѫтникъ) не само практиката на Венелина да съединява въ единъ трудъ филология, поезия и история (срв. напр. стр. 118 отъ Венелиновата книга За характера на народнитѣ пѣсни), но и високото му мнѣние за българската народна поезия, като заявява, прѣувеличавайки по свой начинъ: „Българское народно творчество прѣвозходи сичкы другы народны творчьства“ (Показалецъ XIX); „наше българско баснословие прѣвъзходи и грьцкое и латинское!“ (29 августъ 1859).[17] Все въ духа на Венелина той ще учи, че Европа нѣма никакви вѣсти за историята на нашия народъ, че тя не подозира дори сѫществуването ни, и че тъкмо наша длъжность е да разработимъ книжнината и миналото си, за да спечелимъ симпатиитѣ на свѣта (16 януари и 10 февруари 1861). Така и въ много други точки влияния и внушения на Венелина даватъ тласъкъ за изслѣдванията на нашия ученъ.

3. Митология и фолклоръ. — Въ Букурещъ и Нови-Садъ, прѣзъ 1855—57 г., Раковски има възможность да попълни знанията си по въпроситѣ, които го интересуватъ, така че редомъ съ втората редакция на поемата си Горски Пѫтникъ той ще може да разработи по-систематично своето ръкописно „Събраніе вещества за българско баснословіе“, навѣрно отъ 1856 г. Въ бѣлѣжкитѣ къмъ поемата той ще излѣзе за първи пѫть съ ония митоложки идеи, които е усвоилъ още по-рано, както свидѣтелствуватъ имената Марсъ, Венера, Торкъ, Лада, Гусланъ, Черъ-богъ и др. въ първата редакция на поемата (1854 г.) и въ елегиитѣ отъ 1855—56 г. Отъ гдѣ черпи Раковски свѣдѣнията си и каква стойность иматъ неговитѣ собствени хипотези?

Нѣма съмнѣние, общата митология е за него добрѣ позната область на научното изслѣдване още отъ Куручешме, гдѣто се изучава древната поезия и религия на гърцитѣ и гдѣто Омиръ ще е билъ коментиранъ не само отъ литературно-историческо, но и отъ културно-религиозно становище. Възъ основа на високата прѣдстава, която Раковски има за древнитѣ славяни, и поради липса на автентични вѣсти за богове, култъ и мити у тѣхъ, той ще бѫде отъ напрѣжъ наклоненъ да приписва на прадѣдитѣ ни сѫщитѣ религиозни образи, които знае класическиятъ свѣтъ. Дълго врѣме славянската митология се разработва по аналогия съ гръцката и римската, и всички ония вѣсти отъ по-късно врѣме, които безкритични хронисти и писатели сѫ ни оставили за славянския Олимпъ, се взимаха на вѣра като нѣщо съвсѣмъ сигурно исторически. Дори до най-ново врѣме продължава тая насока у романтици и патриоти, да се рисува въ най-разкошни багри дохристианската религиозна практика и теория у славянскитѣ народи, макаръ положителнитѣ свѣдѣния и да бѣха твърдѣ оскѫдни; освѣнъ това, всичко указваше на сходства съ митоложкия апаратъ на такива езически племена, гдѣто нѣма нито разработена литургия, нито напълно индивидуализирани божества, съ установена поетическа генеалогия и саги за тия. Но въпросътъ е, изцѣло, още твърдѣ тъменъ, и скептицизмътъ къмъ всички рѣшителни твърдѣния много основателенъ. Ето защо докато по-старото поколѣние изслѣдователи бѣха насочили усилията си къмъ подробна разукраса на митоложкия свѣтъ въ духа на античнитѣ прѣдстави, съврѣменнитѣ учени прѣдприематъ строга критика на случайнитѣ писменни и археоложки показания и дирятъ крайно прѣдпазливо реминисценции отъ езическата вѣра въ живата обредность и поезия на народа. При това оказа се, че домашнитѣ прѣдания, праздници, имена и всичко друго, което носи митоложки отпечатъкъ, е неведнажъ силно повлияно или дори направо заето отъ гръко-римската религия, за да не бѫде свидѣтелство за официалния езически култъ прѣди увеждане на християнството. Най-многото, което би могло да се допусне, то е, че извѣстни елементи на т. н. нисша митология, нѣкои демоноложки прѣдстави и нѣкои магически обреди възлизатъ къмъ прастари мѣстни възрѣния — безъ обаче и за тѣхъ да е всѣкога ясно, дали не сѫ никнали подъ чуждо влияние, щомъ нѣщо подобно се срѣща и у съсѣднитѣ народи.

Раковски има своята теория за потекло на митологията и своя славяно-български Пантеонъ. Въ Горски Пѫтникъ той посвещава дълъгъ екскурсъ въ проза на т. н. „баснословенъ вѣкъ“, за да наведе послѣ слѣдитѣ му у полухристианитѣ-двоевѣрци на Балканитѣ. Основниятъ му възгледъ тукъ не е съвсѣмъ сбърканъ, макаръ и да е схванатъ въ твърдѣ неуяснени термини. Ако за насъ днесъ митологията е, по израза на Рихардъ Майера, „първобитна наука, първобитна поезия и първобитна неспособность на мисъльта едноврѣменно“, [18] за Раковски тя е плодъ на „глупавое възображение“, свидѣтелство за „незрѣлое състояние“, за „дивота“ на всѣки народъ и бѣлѣгъ за това, че простиятъ човѣкъ не знае „да разсѫждае право за обиколяѭщыя го твари“. Въ голѣмо недоумѣние за смисъла на свѣта около себе, дивакътъ, съ своята „неопытная умствена сила“, се впуска въ „мѣчтайно възображение“ и си постройва по човѣшки крой по-високи сѫщества, снабдени съ човѣшки способности и сили. Той не може да вникне нито за минута въ своето заблуждение и „лесно вѣрва все що мечтае“, и въздава на измисленитѣ сѫщества разни „почитания“, и имъ служи въ капища, и ги храни съ жертви. „Любящъ убо и почитаѭщъ человѣкъ сія отъ него убожаваямая сѫщества, взаимно ищи и отъ тѣхъ да ся люби, и благоволи, и да ся прѣдстателствува въ опасности“. — Така схваща Раковски началото на „баснословието“, и днесъ бихме казали, заедно съ психолога Вундта, че той подѣля теорията за натуралистически произходъ на митологията, както тя се застѫпя отъ В. Шварцъ, А. Кунъ, М. Мюлеръ и други именити изслѣдователи отъ срѣдата на XIX. вѣкъ. [19]

Раковски знае, по стѫпкитѣ на класическитѣ филолози, за международни заемки въ митологията, специално за влияние на египтяни и финикийци върху гърцитѣ и за въздѣйствие върху завладенитѣ страни отъ Римъ; а за славянитѣ приема, че сѫ били толкова ревностни за новата си християнска вѣра, щото и кумиритѣ си съкрушили и езическитѣ си книги изгорили, та не е останало много отъ тѣхнàта митология. Но все пакъ ни е извѣстно — както учатъ Димитъръ Ростовски (XVII. в.) и Венелинъ — че славянитѣ сѫ обожавали Перуна, богъ на гърма, свѣткавицата и дъждовнитѣ облаци, Волосъ, богъ на скотоветѣ, Лада и сина ѝ Лель, богове на веселбата и благополучието, Купало (Ярило), богъ на земнитѣ плодове, Коледа, чествуванъ на 13 декември, Бѣлъ-богъ, богъ на благото и добротата, Черъ-богъ, началникъ на злитѣ богове и лошитѣ вълшебства, Гусланъ, музикаленъ вълшебникъ, послѣ много други кумири — Слядь, Корша или Хорсъ, Даждъ, Сриба, Самаргль, Мокожъ, Цыръ и др., на които се въздавали „жертви и хваления“. — Този славянски политеизъмъ, съ тъкмо тѣзи духове, се приемаше дълго въ славянската наука като напълно достовѣренъ, за да бѫде послѣ подвъргнатъ на оправдана критика и да уцѣлѣе съ нѣкои съвсѣмъ незначителни прѣдставители.[20] Раковски не изслѣдва и не доказва тукъ нищо на своя глава, той заема на готово, и нито сега, нито по-късно ще дава установенъ списъкъ на богове и богини.[21] Ако още въ поемата си Стоянъ и Бояна (1855) той е приемалъ сѫществуването на Бѣдай, богъ на стрѣлитѣ и на разорението, Крачунъ, празднуванъ прѣзъ т. н. Вълчи-праздници, Любечекъ (българскиятъ Купидонъ), Белинъ (българскиятъ Аполонъ), и т. н.,[22] сега и послѣ той се отказва отъ нѣкои съмнителни и въ негови очи фигури (замислени като славянски двойници на гръцкитѣ), за да спре погледъ на домашнитѣ прѣдания отъ нова дата за по-сигурнитѣ между тѣхъ. Той вѣрва, прочее, че Лада и Лель, Вихръ, Ярило, Вѣщица, Вила, Пукълъ („дали не е Богъ пъкла? или елинскій Харонъ“), Кукъ (празднуванъ на Куковъ-день), Змѣйове, Самодиви, Юди и други нѣкои демоноложки сѫщества въ българския фолклоръ сѫ прастаро наслѣдство, и се чуди само, отъ гдѣ е това сходство между тѣхъ и гръцкитѣ митически образи. „Дали сѫ българи прѣжде крьщенія пріѣли сіе баснословіе отъ Еллины? или отъ истія другы азіятскы стары народы, отъ койхъ ся и Грьцы свое баснословіе умножили? То уставямы да рѣшѫть наши учени“. Ученитѣ, обаче, и наши и чужди, приематъ днесъ, че много отъ тия нѣща сѫ или подправка на фанатизирани и наивни митомани, или твърдѣ разнородни по потекло и смисълъ демонически образи, които често нѣматъ нищо праславянско въ себе си. Напр. Лада и Лель възникватъ отъ погрѣшно тълкуване на рефренитѣ въ нѣкои народни пѣсни; Черъ-богъ и Бѣлъ-богъ датуватъ въ най-благоприятенъ случай отъ християнска ера, понеже ги нѣма нито въ единъ старъ текстъ; а Вилитѣ, поменувани у българитѣ още въ XIII. вѣкъ, могатъ да бѫдатъ първоначално персонификация на нѣкои атмосферни сили, ако не се осланятъ на трако-елинскитѣ нимфи.[23]

Въ Горски Пѫтникъ Раковски отдѣля извѣстно мѣсто на народни пѣсни, вѣрвания и обичаи, тълкувайки ги като старъ исторически материалъ, способенъ да ни отведе къмъ славянското минало или поне къмъ епохата прѣди турското завоевание. Въ свързка съ митологията той описва свадбени и погребални обреди — при което послѣднитѣ му напомнятъ, съ своето угощение надъ гроба, тризната за Атила; народнитѣ задруги, управлявани отъ старѣйшини, които се грижатъ и за общия курбанъ на нѣкой праздникъ; и прочутото славяно-българско гостоприемство, засвидѣтелствувано отъ толкова пѫтешественици. По този случай той изтъква, какъ изучването на народния ни битъ ще накара иностраннитѣ писатели, които ни приписватъ татарско потекло, „да унѣмѣятъ и да прѣстанатъ да дрънкатъ“; и подканя българскитѣ учители да пожертвуватъ по нѣколко часа и да запишатъ пѣсни, приказки и „все що ся относи на старина.“ По поводъ на богъ Перуна той помѣства извѣстната обредно-заклинателна пѣсень за дъждъ, „Пеперуда лята“, въ която е вмъкнатъ обаче опасниятъ стихъ „прѣдъ Перуна лѣта“, незасвидѣтелствуванъ ни отъ единъ вариантъ. По-нататъкъ Раковски говори за царуването на Симеона, походитѣ на брата му Бояна къмъ Цариградъ, свалянето на Константинъ Тиха отъ прѣстола (чрѣзъ заговора на Лагана) и разорението на стария градъ Герлово, като навежда нѣколко народни пѣсни, които трѣбва да сѫ упазили споменъ за тѣзи лица и събития. Но пѣсеньта за Симеона и Бояна се оказва подложна: по форма, съдържание и патриотическа тенденция тя се издава явно като съчинение на нѣкой отчаянъ елинофобъ, и щастие за Раковски е, че тя не е неговъ фабрикатъ — изпратена му била отъ нѣкой священикъ, който пъкъ я прѣписалъ отъ рѫкописъ въ Бесарабия.[24] Колкото до другитѣ пѣсни тукъ — тѣ сѫ обикновени обредни или баладни мотиви, безъ каква и да е историческа основа. Нѣма никаква история и въ пѣснитѣ за прѣвземането на Герлово и отхождането на Домна кралица за Трапезица, тъй като и тѣ сѫ съчинени въ ново врѣме отъ нѣкой книжовникъ, който е знаялъ мѣстнитѣ легенди въ проза. Автентична е, обаче, пѣсеньта за „помакъ и пиле соколово“, гдѣто Раковски констатира „поетичьски высоки израженія“ и митоложки прѣдстави, както и споменъ отъ похода на Баязида срѣщу татаритѣ въ 1402 г.

4. Сравнително езикознание, санскритъ и праиндоевропейци.

— Неволното напускане на Нови-Садъ и

прѣмѣстването въ Одеса има за Раковски — наредъ съ всички досади поради прѣкжсване на Българска Дневница — тази благодатна послѣдица, че му открива очитѣ за едно неочаквано важно познание, оплодило въображението му и подтикнало неимовѣрно научното му усърдие. Дълго врѣме той се е питалъ, гдѣ е коренътъ на езика ни и на старонародната ни религия, безъ да може да си отговори задоволително. И едва сега, когато той узнава за санскритъ и за сравнителното индоевропейско езикознание, нему се чини да е намѣрилъ рѣшението на проблемитѣ. Трѣбва да четемъ прѣдговора къмъ Ключъ българскаго языка и Краткото разсжждение върху старата история, никнали като първъ отгласъ на това откровение, за да почувствуваме тържественото настроение на изслѣдователя, освободенъ най-сетнѣ отъ заблужденията си и дошелъ до оная голѣма истина, която ще бжде за напрѣдъ твърдата скала за всички фантазии и хипотези на филолога. Радостьта и упованието на Раковски (срв. по-горѣ, 154 нт.) могатъ да бждатъ разбрани най-добрѣ отъ оногова, който има идея за прѣкаленитѣ очаквания, свързани въ началото на XIX. вѣкъ съ откриването на индийската литература и на езика ѝ. Сжществуването на една индоарийска писменость, която сочеше много по-стара отъ гръцката, и на единъ сроденъ съ гръцки езикъ азиатски диалектъ, който имаше обликъ на нѣщо доисторическо, накара нѣкои отначало да помислятъ дори, че на лице е само груба мистификация, само измислица на хитритѣ брахмани. Постепенно, обаче, свѣтътъ се убѣди, че тукъ се касае за нѣщо съ реална стойность, че тукъ лежи единъ важенъ корективъ къмъ всичкитѣ ни исторически, културни и езикови теории — и редица нови дисциплини, особено сравнителното езикознание и сравнителната митология — дойдоха да оправдаятъ мнѣнието на Уйлямъ Джонсъ, Фридрихъ Шлегелъ, Гьоте, Шопенхауеръ и други възторжени цѣнители на санскритската книжнина.

Въ съгласие съ толкова учени, които помнѣха старата мждрость: ex oriente lux, Раковски изведнажъ повѣрва, че санскритъ е майка на всички сродни езици, а Индия — родина на повечето отъ народитѣ въ Европа. Фридрихъ Шлегелъ, идеологътъ на нѣмскитѣ поети-романтици, бѣ издалъ въ 1808 г. своята знаменита книга Ueber die Sprache und Weisheit der Indier, гдѣто поетическа унесеность и научна анализа еднакво подканяха съврѣменницитѣ за една „авантюра“ къмъ долината на Ганга. Тукъ за първи пѫть се срѣщаше изразътъ „сравнителна граматика“, и покрай всички указания за литературни и философски цѣнности, способни да разширятъ крѫгозора на европейскитѣ мечтатели, мислители и историци, се подържаше още — съ огледъ къмъ родството на латински, гръцки, германски и персийски съ санскритъ — че „индийски езикъ е по-старъ, а другитѣ — по-млади и изведени отъ него“. Това бѣше силно казано, и то трѣбваше скоро да се поправи чрѣзъ знаменитото научно обосноване на родството отъ Franz Bopp, въ неговата книга Върху спрѣжението на санскритъ (1816), гдѣто се изтъкваше съ гениална прозорливость потеклото на сроднитѣ форми въ ония езици и се правѣше опитъ да се реконструира незапазениятъ оня праезикъ. И нуждно бѣше да дойде още Яковъ Гримъ съ своята историческа метода, за да се схване подобрѣ еволюцията въ общата и въ специалната сѫдба на индоевропейскитѣ езици. Новитѣ резултати на сравнителната граматика не бѣха, обаче, отъ естество да затвърдятъ прѣдубѣждението въ абсолютната старина на санскритъ, и още по-малко на зендъ (езикътъ на Заратущровата Авеста), тъй като се видѣ, че всѣки клонъ отъ праезика пази по нѣщо твърдѣ старо, така че литовски напр., макаръ и засвидѣтелствуванъ писменно 2 хиляди години по-късно отъ санскритъ, може да се мѣри често съ него по консерватизъмъ на фонетични и морфологични явления. [25]

Досежно родината на праиндоевропейцитѣ, Раковски поддържа, както видѣхме, правата и честьта на хималайскитѣ подножия. Дълго врѣме въ науката се смѣташе, че индийцитѣ сѫ автохтонни жители и че всички движения на народитѣ сѫ вървѣли отъ изтокъ на западъ. Разни учени приемаха различни области на Азия, най-често Памиръ и Бухара, като първи седалища на старитѣ племена, и възъ основа на лингвистичната палеонтология се чертаеше общата култура на пранарода. Но постепенно проблемътъ за съотношение между езици и народи, между култура и раса се измѣсти отъ почвата на прѣдположението, че има тукъ органическо единство, за да се допусне различно антроположко потекло на сетнѣшнитѣ индоевропейци и да се подирятъ пражилищата не въ Азия, а въ Европа. Безъ да може да се установи нѣщо съвсѣмъ сигурно, приема се почти общо днесъ, че хипотетичниятъ пранародъ е обиталъ въ срѣдна и източна Европа, може-би нѣйдѣ между Висла, Черно-море и Волга, и че отъ тукъ, въ доисторическо врѣме, почва разселването на диференциранитѣ и по диалектъ племена къмъ европейския или азиятския югозападъ.[26] Открититѣ напослѣдъкъ клинообразни надписи въ Телъ-Амарна (Египетъ) и въ Богазкьой (Мала-Азия) дойдоха да хвърлятъ нова свѣтлина и върху тъмния за лингвисти и етнолози въпросъ относно праезика и хронологията на прѣселването. Въ договоритѣ между кралетѣ на Хетити и Митани отъ XIV. вѣкъ прѣди Христа се поменуваха познатитѣ индоирански богове Mitra, Varuna, Indra и Nasatya, съ вокализъмъ, който не е още ни индийски ни персийски — и по-старъ отъ тоя на Ведитѣ и на Заратущровитѣ пѣсни. Въ кореспонденцията, все отъ тогава, на Аменофисъ III. и Аменофисъ IV. съ васалитѣ имъ въ Сирия, Палестина и Месопотамия, или съ вавилонскитѣ царе, се срѣщаха пъкъ иранскитѣ имена Dušrata, Artatama, Artašuvara и др., което доказваше проникване на иранцитѣ въ Мала-Азия още прѣди XIV. столѣтие. Това обясняваше сѫщеврѣменно увеждането на коня въ Вавилония и Египетъ въ XVIII—XVI. вѣкъ прѣди Христа: кой е могълъ да опитоми коня, ако не иранцитѣ, които минуватъ отъ край врѣме като прочути коневъдци? И понеже у косеитѣ, които се явяватъ на източната граница на Вавилония въ 2073 г. пр. Хр. (южно отъ р. Кура и Каспийско море), слънцето се нарича surijas (идентично съ индийското surya), трѣбваше да се заключи съ голѣма вѣроятность: около 2500 г. пр. Хр. отъ сѣверъ, прѣзъ Кавказъ, се спускатъ праарийцитѣ, за да бѫдатъ отпослѣ — слѣдъ като до XIV. столѣтие оставатъ (изцѣло или отчасти) между Елисаветополъ и Каспийско море — отхвърлени на изтокъ, къмъ Персия и Индия ...[27]

Така се рѣшаватъ или разясняватъ постепенно днесъ въпроситѣ за родина, езикъ и разселване на индоевропейцитѣ, като се дири опора за всичко въ положителната история и като се очаква още свѣтлина отъ неоткрититѣ архиви въ развалинитѣ.

5. Санскритъ, зендъ и български. — Пристигналъ въ Одеса, Раковски се натъква случайно на санскритъ, и съ увѣреностьта на дилетанта поставя всичко индийско за първооснова на сродни езици, митологии и култури. Санскритъ е за него ключътъ, който отваря всички врати, той е магическото разковниче за всички тайни на науката — и затова именно толкова опасенъ въ непитни рѫцѣ. Интимниятъ двигатель за прѣвъзнасяне се крие не толкова въ надеждитѣ, възлагани отъ нѣкои филолози на индийската старина, колкото въ нуждата да се умаловажи тъй опасното за българската просвѣта величие на Гърция. Въ борбата си за национално издигане и духовна независимость българитѣ срѣщатъ наймного спънки отъ надмѣннитѣ потомци на класическа Елада, и това древно родословие и този единственъ изворъ на всѣко знание трѣбва да бѫдатъ нѣкакъ компрометирани, за да се спечели мѣсто за българската народна гордость. Индия се издига отъ Раковски за смѣтка на Гърция, Индия отмѣня прѣдишното мнимо огнище на европейската образованость, и заедно съ това Гърция прѣстава да упражнява своя мораленъ натискъ върху българитѣ — толкова повече, че тия българи, съ езика, нравитѣ и старата си религия, се оказватъ истинскитѣ наслѣдници на залѣзлата култура. Ако Августъ Шлегелъ можеше да казва въ 1819 г.: „какви богати извори за общото езикознание и народознание, и дори за праисторията на човѣчеството, обѣщава санскритъ и книжнината му; какво творческо обилие на въображението въ митологията на индийцитѣ, каква нѣжна чувствителность въ поезията имъ, каква глѫбина и яснота на съзерцанието въ тѣхната философия...“ [28] то Раковски, сподѣляйки подобни оцѣнки и изгледи въ бѫдащето, ще твърди: „Хиндистанъ е былъ първаѩ люлка чьловѣческаго рода и първы учитель цѣлаго свѣта“ (Кратко разсѫждение), за да изтъкне тутакси, като логически изводъ: „българскы говоримъ днесь въ общѣ ѩзыкъ... открыва цѣлъ Самьскрытъ и Зенскы ѩзыци, слѣни въ него... какъ то и българское въ народны пѣсны, приказкы, празницы, обрѧды и обычаи съхранено баснословие, обѣма цѣло зендско и староиндийско вѣроисповѣдание! Въ Българскы нашъ говоримъ ѩзыкъ сѧ крие тайна да разѩсни и извади на свѣтъ смѣсь всѣхъ европейскихъ ѩзыковъ...“ Което се доказва вече отъ това, че таинствената дума санскритъ намира най-ясната си етимология въ български: Samscrit значи „самыи скрытъ“ — „наша чиста българска рѣчь“, и на тази рѣчь сѫ писани нѣкога свещеннитѣ Веди! [29]

Първата грижа на Раковски, схваналъ съ пророчески погледъ значението на „сам-скрития“ езикъ, е да си набави рѣчникъ за него, да прочете паметницитѣ му и да подири сходствата съ новобългарски. Повалениятъ въ прахъ и прѣзренъ домашенъ идиомъ се въздига изведнажъ до равноправенъ членъ на сѣмейството отъ признати класически органи на мисъльта: индийски, персийски, гръцки, латински — и български езикъ, и котленскиятъ говоръ частно, ставатъ основа за тълкуването на затъмнената старогръцка или друга рѣчь. Въ писма и бѣлѣжки отъ 1858 г. Раковски си отбѣлѣзва за четене „Материяли для Санскритскаго языка“ отъ Косовичъ, „Опытъ на индийское баснословие“, „Санскритскы словарь на рускы языкъ, най-послѣдное и съвършенное изданіе, и граматика“, издание на Авеста, спец. „Ясна“, и пр.[30] Той се зачита у Максъ Мюлера, авторъ на тъй популярната Наука за езика (1861), издатель на „Свещеннитѣ книги на Изтокъ“ (Sacred Books of the East) и изслѣдвачъ на ведийската религия, за да почерпи отъ него висока идея за ролята на санскритъ и на индийската митология въ реконструкцията на индоевропейската старина. Той посѣга сѫщо и къмъ коментара на знаменития Бюрнуфъ за първа глава отъ Ясна, гдѣто е даденъ езикътъ на религиозниятъ реформаторъ отъ VII. столѣтие прѣди Христа (навѣрно и по-рано), Заратущра, за да открие, че този тъй родственъ на Ведитѣ езикъ е сѫщеврѣменно и по-близъкъ до български, както това щѣло да бѫде доказано въ съчинението „Сравнение Българскаго ꙗзика съ Самскритскаго и Зендскаго“. Той се наема дори да корегира французкия индологъ, и въ Ключъ, както и въ Българска Старина, дава ново тълкуване на нѣколко стиха отъ Ясна и новъ, съвсѣмъ оригиналенъ прѣводъ. Тамъ, гдѣто Бюрнуфъ е челъ: Nivaêdhayêmi hankârayemi, uzaêirana, achaônê, asahê, rathvvê, и е прѣвеждалъ: J'invoque, je célébre Osirien, pur, maître du pureté; тамъ Раковски чете („помощиѭ българскаго ꙗзыка“): „Ны-въ-дхаіамы, ха-на-караіамы, Узарана, ача-он-іе, асахъ, ратьвъ“, за да изтълкува: „Ные (чрѣзъ наше дыхание) молимы и възваꙗмы Бога узарающаго свѣта, ачи онъ іе нетлѣнний (несѫхнꙗщый) и Господъ великый.“ Но съврѣменнитѣ изслѣдователи на Авеста не биха за нищо възприели подобно разчленение на текста, и единъ Дармстетеръ напр. ще прѣвежда: „J'annonce et j'offre (ce sacrifice) a Uzayêirina, saint, maitre de sainteté, като прави и граматически разборъ на оригинала, напълно съобразенъ съ традиционната, основана на строги методи филоложка критика. [31]

Раковски е овладѣнъ отъ демона на етимологизуващата лингвистика, той се е побъркалъ досжщъ тъй на санскритъ и на индоевропейска граматика, както и други нѣкои доморасли учени: единъ Селимински, напр., който си нанася въ особена тетрадка „санскритски думи въ български езикъ“; или единъ Петъръ Беронъ, който си мисли „Испания“ наречена тъй, защото слънцето отивало тамъ „на спане“ (при залѣзване); или единъ Йорданъ Джинотъ, македонски учитель, който смѣта още прѣди Раковски славяно-българския езикъ за най-самобитенъ и който — навѣрно вече по примѣра на Раковски — на старини се заема да учи санскритъ. [32] И ако е права думата на Гьоте: „Свръхмѣрното (das ueberschwängliche) сáмо води къмъ величие“, несъмнѣно е, че това свръхмѣрно трѣбва да се отнася до творческата импулсивность, до плодоноснитѣ хрумвания, до заразителната сила на всѣко емоционално увлѣчение, щомъ задъ него стои една висока идея, а не до фантастиката, измѣстила всѣка научна трѣзвеность. По сжщество, теориитѣ на Раковски за езикови родства и производства не издаватъ ни щастлива интуиция ни строга метода; тѣ свидѣтелствуватъ само за национални идеали и интереси, на които трѣбва да се служи съ всички сили: да се запази българското отечество, „обиждано, чернено и потуляно“, и да се начертае подсказаното отъ „любородния“ му духъ славно минало, оправдание на сияйна бждащность, както това изтъква при историческитѣ му трудове г. С. С. Бобчевъ. [33] И за отбѣлѣзване е, че тъкмо Ключъ българскаго языка, гдѣто се дава такова обосноване на старата ни култура, е костувалъ най-много трудъ, най-много умора на Раковски (срв. писмо отъ 29 августъ 1859). Патриотътъ е длъженъ да изпълни дълга си, той е робъ на единъ самоналоженъ нравственъ законъ, и той не може да се отклони отъ мисията си като филологъ, щомъ тя обѣщава да възстанови честьта на народа му. Да промѣни „мисли и наклонности“, свързани съ толкова разходъ на духовна енергия и съ такова себеотрицание, той не е вече въ състояние.

6. Основи на български езикъ. — Раковски е болѣзнено засѣгнатъ отъ факта, че никой европейски изслѣдователь на „сравнитьлно то любословие и на ꙗзыкоиспитание то“ не е приелъ да вземе при съпоставкитѣ си нѣщо отъ български езикъ; че никой именитъ прѣдставитель на това „ново іоште искуство“ не се е отърсилъ отъ прѣдразсѫдъка на старитѣ гърци, които сѫ ни хвърляли въ скитската тъмна яма, нито е прѣдстаналъ да ни качва по уралскитѣ диви планини, и да ни поставя между фини и черемиси, вмѣсто да търси потеклото ни около Хималаитѣ и въ подножията имъ. Въ Ключъ и въ Българска Старина Раковски се паема затова да докаже дълбоката древность на езика ни и да подчертае значението му за новата дисциплина, сравнителната граматика. Опрѣнъ на аналогиитѣ съ санскритъ и зендъ, т. е. на „ꙗриꙗнскый старъ ꙗзыкъ“, той ще прѣдприеме своето „разложение и учиштение“, за да докара езика ни до оная негова първа „точка или граница“, отъ която по-нататъкъ не би могло да се иде. Коя е тази точка, сѫщинска основа на първобитния човѣшки, та и български езикъ?

Тя е ни повече ни по-малко — звукътъ *ъ:* „първый гласецъ *ъ,* кого родившій ся на свѣтъ чьловѣкъ или падшее отъ майчинѫ тѫ угробѫ дѣте, прѣди іоште да ся ухрабри дроба му чрѣзъ вдѫхаемый и издѫхаемый въздухъ“, произнесе. Опитътъ отъ днесъ уяснява прастария процесъ на създаване. Вземете болния на постеля, когато пъшка отъ тежкия си недѫгъ, безъ да иска помощь или да се тѫжи: не произнася ли той единъ звукъ, който писменно се прѣдава съ *ъ,* и не крие ли това повторение *ъ! ъ! ъ!* смисъла: „ась страдаѭ, болувамъ, лошо ми е и проч.?“ Отъ този прототипъ на езика възникватъ нататъкъ чрѣзъ удвоение, утроение, учетворение, други звуци: *а! а! а!, о! о! о!, у! у! у!,* които вече прѣдаватъ повдигнато самочувствие и желание, въ смисълъ: „боли мя еди коꙗ стрьна“, „страхувамъ ся“, „избавете мя“, и т. н. Отъ това *ъ,* „ухрабрено“ въ *а* и допълнено съ показателната частица *сь,* става *а-сь, азъ,* и послѣ „ублагозвучено“ — ꙗзыкъ, което значи „орѫдие кое то изражява дѣла та на аса ми“. Мѣстоимението ась е идентично съ неопрѣдѣленото наклонение as- (être, „быти“) въ санскритъ, и отъ този коренъ (на който и Максъ Мюлеръ придава необикновено значение въ лингвистичнитѣ производства) изхожда човѣкъ нататъкъ, за да олицетвори и именува всички нѣща въ околния свѣтъ, за да имъ придаде чрѣзъ възприятията и въображението си всичко „умно или вештествено“ въ себе си. Тъкмо тъй, движени отъ подобни вѫтрѣшни сили, и животнитѣ произнасятъ нѣкои слогове, въ които откриваме смисълъ и значение: напр. кучетата, кога лаятъ различно на мечка и на човѣкъ, както това добрѣ разпознава опитниятъ овчарь . . .

Методата на Раковски, съ тази странна хипостаза на ъ като първична езикова субстанция и съ тѣзи своеобразни психоложко-лингвистични понятия за възникване на най-старитѣ словесни образи, не ще намѣри нито тогава нито сега поклонници между сериознитѣ филолози. Тукъ имаме твърдѣ много спекулация, която не се мири съ нѣщата; тукъ се приема едно прасъздаване, което противорѣчи на дѣйствителната еволюция, доколкото тя може да се чертае съ помощьта на положителни исторически явления. Заедно съ Херманъ Пауля ние сме убѣдени днесъ, че надали има другъ клонъ на културата, при който условията на развоя биха могли да се узнаятъ съ такава относителна точность, както при езика; и още — че принципитѣ на езикознанието сѫ достигнали такова усъвършенствуване, щото съперничатъ въ много точки съ тия на естественитѣ науки и ни даватъ неведнажъ възможность да отиваме дори отвъдъ границитѣ на писаната традиция.[34] Постѫпвайки методично и внасяйки въ фактическитѣ съпоставки само толкова въображение, колкото е необходимо за една критическа реконструкция, ние можемъ да се догаждаме и за ония етапи на психическото развитие, гдѣто се очертаватъ праформитѣ на езика. И, по аналогия съ непрѣстанното, исторически засвидѣтелствуваното езиково създаване, ние си рисуваме пратворчеството като спонтанно свързване на извѣстни звукови групи съ прѣдставни групи или емоционални състояния, при което най-богатъ изворъ за словесни образувания ще да сѫ били подражателнитѣ тонове и извикванията, отначало една неартикулирана звукова мимика, подкрѣпяна отъ обикновената мимика, сѫщо единъ първобитенъ езикъ. Разбира се, пратворчество и развитие нататъкъ не трѣбва да се дѣлятъ по никой начинъ нито по врѣме, нито по основни процеси, така щото и за праезика, схванатъ като опрѣдѣленъ исконенъ моментъ, а сѫщо и за праарийски, не може да се установи нѣкаква завършена фонетично-морфологична система, макаръ и съ най-тѣсенъ крѫгъ. По въпроси на първи начала и тукъ и навсѣкѫдѣ владѣе оправданъ скептицизъмъ, понеже културното развитие е несравнено по-старо, отколкото би могло да се помисли възъ основа на достѫпнитѣ документи. Какъвъ е билъ въ подробности най-древниятъ праиндоевропейски, и дали се касае тамъ за нѣщо повече отъ хипотетични праформи съ разни възрасти, при това и диалектически различими, науката се отказва да рѣшава, съ присѫщата ней резигнация. [35] Както справедливо бѣлѣжи още философътъ Давидъ Юмъ: „Всѣка хипотеза, която вѣрва че е открила послѣднитѣ основи на човѣшката природа, трѣбва безъ по-нататъшни доводи да бѫде обявена за дързость и химера“.

Все тъй скептически бихме погледнали и на опита на Раковски, да отгадава таинствената за него послѣдователность на знацитѣ въ азбуката, като открива тамо цѣло едно „съкращение на старо-българско то вѣрванье прѣди християнства“. Тази азбука, съ старобългарското ѝ начертание А, Б, В . . . (което напразно сме били изоставили, като сме увели — „за штетѫ и повредѫ“ на древната си писменность — руската прѣкройка), възлиза още къмъ пелазгитѣ и хималайскитѣ арийци; тя прѣдава една религиозна мисъль, идентична съ дуализма на Зороастра, идеитѣ за безсмъртие у индицитѣ и митологията на келтскитѣ друиди; въ нея е скрито едно божествено откровение, прѣправено послѣ чувствително отъ Христа, но не и окончателно затрито. И макаръ българитѣ въ Македония да сѫ приели чрѣзъ апостолъ Павла най-рано християнството, тѣ сѫ запазили и днесъ въ повѣрията и обредитѣ, за които ни учатъ старцитѣ, оня свещенъ завѣтъ отъ далечната си първородина, Индия . . . Чрѣзъ сложенъ апаратъ отъ религиозни остроумия, коментарии на текстове отъ Ригведа, исторически съображения и етимоложки разчленения на имена, гдѣто се изживѣва напълно буйната фантазия на искрено убѣдения нашъ историкъ, бива постигната една оригинална картина на българската старина, която би задоволила и най-дръзкото национално честолюбие, но която има, за всички невѣрващи, тоя сѫщественъ недостатъкъ, че прѣдставя по-скоро свободна поетическа постройка, псевдонаученъ митъ, отколкото реалистическо видѣние съ опора въ културната история.

7. Значение на етимологията. — Етимологията, тая наука за истината, за истинското значение на думитѣ (ἔτυμος, дѣйствителенъ, истински), е била не веднажъ опасно орѫдие дори въ вѣщи рѫцѣ; за безскрупулни умове, обаче, тя се е прѣвръщала въ послушна играчка и въ най-удобно срѣдство за защита на всевъзможи исторически и филоложки утопии. Още Волтеръ се подиграваше саркастически съ тази наука, „гдѣто гласнитѣ не сѫ нищо, а съгласнитѣ важатъ твърдѣ малко“, и той лучеше злоупотрѣбитѣ съ нея у дилетанти, прѣнебрѣгнали звукови закони и логическа вѣроятность.[36] И все пакъ всѣкога сѫ се намирали хора, готови да тръгнатъ по рискувания пѫть на лесни открития съ нейна помощь, особено когато похвалната ревность не е била спрѣгната съ солидна школа и съ необходимата самокритика.

Раковски е голѣмъ любитель на етимологията, и тя е за него всѣкога добъръ съвѣтникъ, когато трѣбва да се излѣзе отъ едно затруднение. Нищо не се равни на леснотата, съ която той върши своитѣ злополучни езикови операции, тълкувайки смисъла и потеклото на загадъчнитѣ думи; нищо не може да остане неразяснено — въ историята, въ етнографията, въ митологията, въ топонимията и т. н. — когато той пусне въ ходъ своето досѣтливо въображение, своя изобрѣтателенъ езиковъ усѣтъ. Смаянъ стои самъ той прѣдъ резултатитѣ на етимоложката си интерпретация — и смаяни оставатъ всички негови читатели, които наивно се влиятъ отъ несравнимата му самоувѣреность при обяснение на думи отъ разни езици. Производството на българинъ отъ „благъ“, „бългуръ“ и „бера“, или на самскритъ отъ „самъ“ и „крия“ не е най-голѣмиятъ му подвигъ тукъ. Той прѣвръща своенравата етимология систематически въ свой съюзникъ, когато трѣбва да прѣдприеме коренна ревизия на старата европейска история, когато трѣбва да обясни имената на народи, богове, лица, мѣста и пр., когато трѣбва да сведе гръцки езикъ къмъ български, и т. н. Множество въпроси се рѣшаватъ твърдѣ удобно чрѣзъ езика, и причината за голѣмата му слабость къмъ филоложки занятия иде тъкмо отъ тамъ, отъ тая послушна за остроумията му етимоложка машина. Какво сѫ напр. „мнимитѣ първобитни рѣчи“ въ гръцки, за които класическата филология не е намѣрила (споредъ Раковски) още задоволително тълкуване? Ἀρχή е (съ дигама F) βαρχη = връхъ; ὕδωρ (пакъ съ дигама) β-υδ, „нашето вуда, какъ то го изговаря народъ“; ἕλκω е βέλκω = влѣка; δαύρ (у Омира) е δαϜύρ=дѣверь; и т. н. Правилно догаждане и неправилно заключение или абсурдно извръщане сѫ тукъ странно примѣсени. Защото ἀρχή си остава и сега тъмно — и не може да излиза отъ бълг. „връхъ“; ὕδωρ се родѣе съ санскритското udan-, то иде може-би отъ праиндоевропейско u̯ed+суфиксъ *r* или *n;* ἕλκω е родствено на славянското „влѣкѫ“, отъ праиндоевроп. u̯elq-; а δαήρ (отъ по-старо δαιϜήρ) стои срѣщу санскр. dēvár и слав. „дѣверь“, отъ праиндоевроп. daiu̯ér-.[37] „Български рѣчи“ въ старогръцки нѣма, но затова пъкъ много успоредици, които свѣдочатъ за древно единство.

При митологията и историческитѣ народи и лични имена Раковски прави етимологиитѣ си съвсѣмъ на посоки, безъ да се стѣснява отъ звукови закони и семантически вѣроятности. Старото племе Παίονες, поменувано у Омира и помѣствано нѣйдѣ въ България, което имало и своитѣ химни за бой, παιονικοὺς ὕμνους, носи името си отъ пѣя (пѣя побѣдна пѣсень, гръцкия παιάν): въ сѫщность, обаче, научното тълкуване вижда тукъ παιῶν, удрямъ и лѣкувамъ. Името на французитѣ, Frank, старобълг. „фрѫгъ“, иде отъ „врьнгъ, врьнгамъ, фрьнгамъ“, т. е. хвъргамъ, и значи „врагъ“: въ сѫщность етимологията му е германско frank, „свободенъ“.[38] Ангелъ, ἄγγελος, е спор. Раковски произведено отъ турско-татарското „гелъ, гелмишъ“, т. е. „дошавшый да донесе вѣсть“: въ дѣйствителность думата се родѣе съ санскр. áṅgirah, въ значение „божествено сѫщество“. Многобройнитѣ вещни и езикови сближения, съ които борави Раковски, сѫ най-често тъй несъстоятелни, щото лишаватъ отъ всѣко научно значение наблюденията му. Иранскиятъ Ahura-mazdah, „мѫдъръ господарь“ и врагъ на „лошия духъ“ Anromainyus (Ариманъ = „Ахаренъ, богъ мрака“), нѣма нищо общо съ тълкуването „Яра-мьздъ, даващый свѣтлость“. Сурваки не може да се родѣе съ името на Заратущра въ гръцка редакция, Зуратъ-Заратъ, за да означава начало на Зуратовата година, а иде отъ бълг. „суровъ“ (— сурвакането съ зелена, сурова вѣйка, като магически обредъ за приобщаване къмъ жизнената сила). Нектаръ, νέκταρ, божественото питие, нѣма нищо общо съ хубавото тълкуване „не-ктарь, не-кѫтъръ, неполагающый въ кѫть, въ тъмнота и приносно недавающый смърть, нъ противное безмъртие“, а иде отъ nek-, смърть (срв. латинското necem) + ταρ (срв. санскрит. taráh), „който тържествува“, и слѣдователно не може да бѫде, както приема Раковски, „чиста наша българска рѣчь“. Ζεύς не е „зѣто отъ зандско то Devs“, а възлиза заедно съ него къмъ праиндоевроп. dieus, „небе“, „свѣтълъ день“ (срв. санскр. dyaus, лат. Ju-piter, nu-dius, армен. tiv, гал. dyw, день). Но гръц. κοτύλη, празнина, кухина, може да има нѣщо обшо съ слав. котьлъ, както и съ санскр. catvalah, въ знач. на кухина, безъ съ това да е рѣшенъ тъй лесно въпросътъ за потекло на гръцката дума отъ български и на българското название отъ Индия, гдѣто имало селище Котила, около Делхи . . .

Часть отъ вината за подобни обяснения у Раковски се пада на самата школа, отъ която той заема аргументи: напр. на Максъ Мюлера, у когото сѫщо тъй се срѣщатъ нѣкои митоложки тълкувания по силата на отхвърлени днесъ етимологии и метафорични изрази, или на Фридрихъ Шлегеля по-рано, у когото разни звукови отслабвания, съкращения и прѣобразувания се допускаха навредъ, гдѣто формитѣ не се поддаваха на желаната интерпретация. Тъкмо това състояние на науката стана причина за една реакция срѣщу етимоложкитѣ волности, която да спаси застрашения къмъ срѣдата на XIX. вѣкъ кредитъ на сравнителното езикознание.[39] Раковски, обаче, не е угадилъ още тази тенденция къмъ трѣзвеность и закономѣрность; той плаща данъ на първото увлѣчение отъ „новото изкуство“ и по примѣра на толкова изслѣдователи въ славянския свѣтъ, лишени отъ здрава подготовка, прѣдприема своитѣ патриотически екскурзии въ науката, извинителни отъ становище на благороднитѣ му задачи. Дали неговитѣ фантазии сѫ „добрѣ обмислени и ефектътъ имъ измѣренъ“, и доколко „не всичко въ убѣжденията му е искрено наивно“, както мислятъ нѣкои,[40] не може да се каже утвърдително. По-скоро бихме прѣдположили, че и тукъ желанието поражда мисъльта, така че нуждата отъ стимули за национално пробуждане и добрата воля да се намѣри въ науката подръжка за идеала водятъ естествено къмъ прѣдвзети идеи, въ които се вѣрва слѣпо. „Трѣбваше“, както бѣлѣжи г. Шишмановъ, „да се докаже на злобнитѣ врази, по какъвъ да е начинъ, че славянитѣ не падатъ по-долу нито отъ индийцитѣ, които се гордѣятъ съ своитѣ Веди и колосалнитѣ си епопеи Рамаяна и Махабхарата, нито отъ персийцитѣ, които притежаватъ такава огромна света книга като Зендавеста, нито отъ евреитѣ, които сѫ подарили Библията на свѣта, нито отъ гърцитѣ, които сѫ дали образецъ за всички епопеи въ своята Илияда и въ Одисеята. Даже французитѣ и нѣмцитѣ сполучиха да откриятъ своитѣ народни епопеи: Нибелунгитѣ и Роландъ, а славянитѣ нищо, нищо подобно да нѣматъ? Такъвъ срамъ не можеше да се търпи. Отъ гдѣ да е, трѣбваше да се намѣрятъ срѣдства, за да се докаже на неприятелитѣ, че и ние сме хора, и ние имаме славна история, оригинална култура, и свой собственъ пантеонъ, пъленъ съ всѣкакви богатства, дребни и едри, но въ всѣки случай поне не по-малки отъ нѣмскитѣ или гръцкитѣ“. [41] Отъ тукъ еднакво и фалсификатитѣ като Веда Словена у Верковичъ или Краледворскиятъ рѫкописъ у Ханка, и надминалитѣ всички очаквания етимоложки производства у патриоти-поети и учени съ въображение, както напр. у Мицкевича, който открива Вендитѣ дори въ Франция (срв. Vendée), извежда Карийцитѣ отъ полската дума kary, черъ, а вавилонския Баалъ — подобно на Раковски — отъ бѣлъ, и т. н.

8. Етнографска програма. — Съ какво увлѣчение се прѣдаватъ българскитѣ книжовници и учители въ 40-тѣ и 50-тѣ години на етнографски проучвания, движени отъ любовь къмъ народа и отъ желание да изнесатъ прѣдъ науката непознатитѣ съкровища на народното творчество, видѣхме вече. Казахъ тъй сѫщо, че тукъ се слѣдватъ главно романтическо-патриотически внушения за високъ поетически духъ на прадѣдитѣ и за пробуждане на ревность къмъ свобода, чрѣзъ реставрация на великото минало. Програмата е подсказана прѣди всичко отъ нѣмската историко-лингвистична школа, намѣрила и въ Русия и у насъ благодарна почва съ тенденциитѣ си противъ всичко чуждо и съ идеализацията си на срѣднитѣ вѣкове, епоха на национална самостойность, на нравствена сила и на демократически общественъ строй. Гениалниятъ Яковъ Гримъ бѣ прѣдтеча на всички ония, които обръщаха погледъ отъ безутѣшното съврѣменно състояние на политически животъ и на литературенъ упадъкъ къмъ свѣта на приказкитѣ, сагитѣ, мититѣ и некогашнитѣ нрави, гдѣто се долавя толкова искрено чувство и душа, толкова самобитна мисъль, толкова чиста народность, неопетнена отъ покварата на чуждото културно влияние. И всички добри патриоти се заеха съ издирване на потуленитѣ писменни паметници, съ събиране на живата у народа старина.

Между издирвачи и събирачи у насъ видно мѣсто се пада и на Раковски. Той не е първиятъ нашъ етнографъ, защото вече прѣди него Априловъ, Богоровъ, Славейковъ, Найденъ Геровъ и други сѫ обърнали сериозно внимание на народния животъ и народната поезия.[42] Но той е сигурно първиятъ, който поведе систематическа агитация за проучване духовна и материална култура на българина, който натрупа най-много сурово градиво, за да не го издаде само поради външни несгоди и ранна смърть, и който си изработи нѣкои общи идеи върху потекло и значение на българската поетико-битова старина, осланяйки се на теории, застѫпени въ науката отъ авторитетни изслѣдователи, или прибѣгвайки до фантазии, които можеха да подѣйствуватъ крайно ободрително върху българския духъ. Той е най-талантливиятъ и най-усърденъ ученикъ на Венелина, чиято трогателна подкана за етнографски анкети по цѣла България намѣри такъвъ широкъ отгласъ, безъ да породи обаче нѣщо що-годѣ организовано до появата на нашия романтикъ. И интересно е да съпоставимъ програмитѣ на двамата, отъ 1837 и отъ 1858 г., за да видимъ, какъ вториятъ разширява и вдълбочава указанията на първия, бидейки повече митологъ и фолклористъ, отколкото можеше да бѫде историкътъ-граматикъ.

Още въ Горски Пѫтникъ (с. 175) Раковски се обръща къмъ учителитѣ, които иматъ щастие да живѣятъ въ България, съ молба „да упишѫтъ обичай, пѣсни народны, проповѣдкы, прикаскы, съ еднѫ рѣчь все що ся относи на старинѫ“, като вѣрва, че тѣзи нѣща ще послужатъ за оборване на татарската хипотеза за потеклото ни, тъкмо тъй, както и славянскитѣ имена на нѣкои „романтична мѣстоположенія“ около Котелъ, каквото Луми-дѣлъ, Орань, Злостѣне, Козякъ, Плѣшивица, Бѣли-брѣгове и пр. Въ писма отъ 1856—59 г. до приятели (Д. Т. Душановъ — Тулча, П. С. Златовъ — Русе, Ст. Вълковъ — Жеравна, П. Р. Славейковъ — Търново, М. Кънчовъ — Елена, и мн. други) той увѣщава, моли, настоява да му се изпращатъ паметници на народната словесность, за проучване и публикуване, и позивитѣ му не отиватъ напразно, защото въ скоро врѣме той се вижда отрупанъ съ материали, по-честитъ въ това отношение отъ Венелина, чиито старания и краснорѣчиви доводи прѣдъ българитѣ не даватъ на първо врѣме никакъвъ резултатъ. Сѫдбата на Венелина Раковски ни напомня само дотолкова, доколкото Венелинъ пѫтува прѣзъ 1830—31 година „такъ сказать съ завязанными глазами“ и не успѣва да попадне на желанитѣ съкровища — поради война, болесть и недовѣрие на българитѣ — а Раковски се сѣща да разпитва и да записва едва кога трѣбва да се крие като бунтовникъ въ Котелъ, безъ да има свобода на движение.

Въ оная знаменита програма отъ 1837 г. (писмото до Априлова, разпратено въ прѣписи изъ България), Венелинъ посочва петь точки на етнографското проучване, именно: 1. народни пѣсни; 2. народни костюми, особено женскитѣ, съ тѣхнитѣ названия; 3. разни обреди, свързани съ годишнитѣ празници; 4. сѣмейни обичаи при раждане, кръщене, сватба, погребение и задушница; и 5. повѣрия и суевѣрия — за вампири, амулети, тайна сила на растения или камъни, и др. Венелинъ подчертава, че за да се узнае всичко това, „слѣдовало самому быть вездѣ, даже по самымъ глухимъ мѣстамъ Болгаріи, чтобы самому все видѣть, все изучить.“ [43] Емигрантътъ Раковски скърби, за гдѣто нѣма вече възможность да бѫде самъ въ България и за гдѣто на врѣмето не се е сѣщалъ да стори това, което другъ не би могълъ да извърши. Но грѣшката може да се поправи донѣкѫдѣ, като се привлѣкатъ за сътрудници ония образовани българи, които се намиратъ между самия народъ и наблюдаватъ отъ близо живота му, посветени сѫ въ мирогледа му и се радватъ на довѣрието му, за да узнаятъ всичко таено — било то магическо повѣрие или скритъ рѫкописъ. Въ писмото си до П. С. Златова (23 юни 1857) Раковски „удължава“ кореспондента си, да му събере стари (исторически) народни пѣсни, приказки за вили, вѣщици, самодиви, змѣйове, сватовски пѣсни, обичаи при сватба, коледни и ладини пѣсни — и прави коментаръ на една любовна пѣсень, въ която открива дълбокъ исторически споменъ и чиста българска рѣчь, безъ членове („Съчинения“, 701). Въ писмо до Стефанъ Вълковъ (3 май 1858) той съобщава за намѣрението си да състави „Българско баснословие“ и да издаде „Български народни пѣсни“ съ „любословна замѣчанія много любопытна“, и моли приятеля си въ Жеравна, да му опишалъ нѣщата, изброени въ 17 точки („Съчинения“, 710). Програмата тукъ е вече доста детайлирана и обгръща значителенъ дѣлъ отъ онова, което може да бѫде днесъ посочено като прѣдметъ на етнографскитѣ сбирки. Тя се повтаря — фиксирана вече въ основитѣ си, но разширена съ примѣри и съ пояснения — въ Показалецъ, излѣзълъ малко по-късно (1859). И тъкмо чрѣзъ Показалецъ е въздѣйствувалъ Раковски най-много върху съврѣменницитѣ си, било за втълпяване на извѣстни възгледи (напр. на санскритската и тракийската теория, послѣдната у Цани Гинчевъ, неговъ сътрудникъ), било за пробуждане страсть да се записватъ материали (напр. у Илия Блъсковъ).[44]

Тази програма не показва строгъ планъ и не свѣдочи за добрѣ разграничена область на етнографскитѣ студии: тя вмъква исторически, политически и общественни въпроси, които би трѣбвало да се разглеждатъ съвсѣмъ отдѣлно. Но едвали би било по силитѣ на Раковски, да схване отчетливо и послѣдователно задачитѣ на една дисциплина, разработвана у насъ въ тѣсна зависимость отъ по-широката и по-важна за духоветѣ програма на национално повдигане. Всѣкакъ, тукъ се съдържатъ забѣлѣжително много указания и доста широки насоки за етнографски издирвания, като се обхващатъ съ еднакъвъ интересъ и словесность, и култова старина, и религиозна вѣра, и вещественъ битъ. Къмъ народната словесность спадатъ главно пѣснитѣ (лазарски, коледни, юнашки, царски, митоложки, овчарски, любовни, сватбарски, наричания на пръстенъ), послѣ приказкитѣ, гатанкитѣ и пословицитѣ; къмъ култовата старина — обредитѣ при раждане, сватба, погребение, задушница, или праздницитѣ Коледа, Сурваки, Връбница, Лазарь, Никулдень, Гергьовдень, Кукувдень, Еньовдень, и др.; къмъ старата религиозна мисъль — прѣдставитѣ и понятията за орисници, юди, караконджо, вампири, самодиви, змейове, таласъми, бѣщици, божи огънь, болести, врачуването, баянията, и др.; а къмъ веществения битъ — домашнитѣ орѫдия и строителството, земледѣлието, скотовъдството, градинарството, занаятитѣ, народното изкуство, и т. н. Редомъ съ това у Раковски върви интересъ къмъ педагожкия и наученъ фолклоръ — т. е. дѣтски игри и пѣсни и тѣлесни упражнения; номенклатура на растения, животни, камъни, руди, болести, вѣтрове, звѣзди, мѣсеци и пр.; народна астрономия; топография на селища и околноститѣ имъ; исторически прѣдания за събития и лица отъ старо врѣме, и проч. И по-нататъкъ, извънъ поетическа, вѣрска и научна старина, Раковски спира погледъ на нѣща, които не спадатъ къмъ обсега на етнографията, но които могатъ да ползуватъ историка и филолога, именно на спомени за важни случки отъ живота на народа (каквото кланетата въ 1821 г., опита за възстание въ 1834 г.), на турски фермани, берати и всевъзможни записи, на градско и селско самоуправление, па училищно, черковно и учебно дѣло, на биографиитѣ на заслужили българи, каквото Софрони и Бозвели, и др. И тъкмо като „образъ и примѣръ“ за подобни описания, Раковски поднася нѣколкото кѫса на печатаната първа часть отъ своя Показалецъ

Несъмнѣно, тази програма бѣ най-пълната въ нашата специална литература до Освобождението, и доколко тя сполучливо чертаеше задачитѣ и главнитѣ обекти на българската етнография, може да се види отъ сравнението ѝ съ обстойната и планомѣрна програма, която въ 1889 г. даде професоръ Ив. Д. Шишмановъ, въ първия томъ на министерския Сборникъ за народни умотворения.[45] Въпрѣки всичката си безсистемность и погрѣшнитѣ си теоритически прѣдпоставки, програмата на Раковски обхващаше най-сѫщественото отъ поезия, религиозни прѣживѣлици, народно изкуство и домашна индустрия, както тѣ скупомъ характеризуватъ творчеството, живота и традициитѣ на селската маса, и тя бѣ необходимъ етапъ въ еволюцията на българската народоука, намѣрила послѣ въ лицето на Шишмановъ и Матовъ своитѣ първи застѫпници, дорасли напълно до равнището на европейскитѣ учени.

9. Българската народность и границитѣ ѝ. — Цѣльта на Раковски въ Показалецъ, както изтъква пълното заглавие на книгата, е да се даде рѫководство за издирване „най стари чьрти нашего бытиѧ, ѭзыка, народопоколѣниѧ, стараго ни правлениѧ, славнаго ни прошествиѧ и проч.“ Това широко поле за работа би било равносилно съ прѣдварителни изучвания за една българска енциклопедия, гдѣто рамкитѣ биха обхванали нѣщо повече отъ онова, което прѣдставятъ съврѣменнитѣ общи очерки (Grundriss) на тая или оная филология.[46] На практика, обаче, Раковски ни дава само отдѣлни монографии върху пѣсень, обичай, сѣмеенъ животъ и полски трудъ, при което въ печатаната първа часть на Показалецъ влизатъ само планътъ за цѣлото, програмата за работа, общата картина на българската народность и на българската кѫща, и нѣколко подробни описания на стопанския битъ. Втората часть отъ Показалецъ, запазена въ рѫкописъ, прѣдставя опитъ за народна митология, основана на пѣснитѣ, обредитѣ и повѣрията — и примѣръ отъ нейнитѣ тълкувания ни е даденъ послѣ въ Българска Старина — а третата часть, сѫщо въ рѫкописъ (нѣщо отъ нея е печатано въ Цариградски Вѣстникъ 1859), се занимава изключително съ Котелъ, при което цѣльта е да се докаже, че топонимията на тоя градъ указва на първото българско отечество, равнинитѣ на Индия.

За рѣшение на сложнитѣ исторически задачи, поставени тукъ, Раковски нѣма да посегне къмъ византийски, римски и какви да е чужди автори, „писали прѣстрастно и изкрывили истинѫ“: той е дълбоко убѣденъ въ погрѣшната насока на цѣлата европейска историография, разработвана подъ влияние на Херодота и Тукидида и основана на несигурни антроположки наблюдения. Раковски е скептикъ къмъ „естествословныѧ изпытаныѧ на мьртви и гнилы черепи“, не допуска изобщо отгадаване тайнитѣ на природата и знае, че всичко въ свѣта се мѣни, та камо ли човѣкъ да бѫде въ ново врѣме това, което е билъ той въ тъмнитѣ епохи, когато сѫ заравяни въ земята откриванитѣ днесъ скелети. Ежедневно ние сме свидѣтели на това, какъ животни или растения, прѣмѣстени отъ единъ прѣдѣлъ въ други, съ различенъ въздухъ, за скоро врѣме почватъ да се „израждатъ и измѣняватъ“: може ли да бѫде инакъ и съ човѣка, това „словесно животно“? Прочее, доказаната заблуда на древната история и несъстоятелностьта на краниометрия и палеонтология го каратъ да обърне погледъ къмъ два изоставени извора, годни да ни дадатъ автентична поука за миналото на българския народъ. Това сѫ: нашиятъ „живъ и говоримъ ѩзыкъ, кой твьрдѣ малкѫ разликѫ имѫ отъ Самъскритаго и Зендскаго ѩзыка“, и народнитѣ ни вѣрвания, прѣдания и праздници, „кои си тѣглѭтъ начало отъ Индия“ и иматъ „исты имѧна и обрѧды“, каквито срѣщаме въ Ведитѣ и Авеста. Повтаряйки нѣкои мисли и мѣста отъ Кратъкъ погледъ, Раковски дава въ конспекта за тритѣ части на Показалецъ доста митоложки, езикови и исторически бѣлѣжки, които трѣбва да илюструватъ „българское старо бытие въ Хиндистанъ“ и да ни убѣдятъ че българитѣ „сѫ были най-голѣмое племѧ“ между всички обитатели на древна Европа, дошли отъ подножието на Хималаитѣ . . .

Слѣдъ общия погледъ върху съдържанието и слѣдъ програмата за събиране иде главата „Днѣшнии българи“. Раковски иска да даде тукъ една правилна прѣдстава за границитѣ на българската народность, за българския народенъ характеръ и за домашния български битъ. Колкото се отнася до границитѣ. тѣ бѣха по-рано съвсѣмъ неточно опрѣдѣляни. Ами Буе (Boué) сочеше въ 1840 г. съ общи думи долна Мизия, часть отъ горна Мизия, часть отъ Македония, до Костуръ и Кайляри, и часть отъ Тракия, съ пръснати селища до Родосто. Сиприенъ Робертъ отбѣлѣзваше въ 1844 г. приблизително сѫщитѣ граници.[47] Шафарикъ, голѣмиятъ славянски ученъ, който дори въ 1826 г. смѣташе, че българитѣ спадатъ къмъ сръбското племе и говорятъ единъ сръбски диалектъ, ги помѣстваше между Дунава, Стара-планина и Черно-море. Но още въ 1827 г., позналъ грѣшката си, той вижда родината на Кирило-Методиевия езикъ въ Македония, мечтае да посѣти „Перуновата планина“, Пиринъ, и си записва: „Славянитѣ въ цѣла Македония сами се наричатъ Българи, никога сърби. Сърбитѣ начеватъ отъ Прищина и задъ Нишъ. Сѫщо и нишлиитѣ по-обичатъ да се наричатъ българи“.[48] Въ знаменититѣ си Slovanské Starožitnosti отъ 1837 г. той опрѣдѣля вече доста точно българския елементъ на Балкански п-овъ, като го очертава съ линията: долно течение на Дунавъ, Видинъ — Брѣгово, Тимокъ до Вратарница, с. Дражевца западно отъ Нишъ, Българска Морава, край Лѣсковецъ и Враня, проходъ Качаникъ, Шаръ-планина, Дебъръ, Охридъ, Костурско езеро, Енидже, развалинитѣ на Пела, Солунъ, Демиръ-Хисаръ на Струма, Пиринъ-планина, Доспатъ-планина, р. Арда, Харманли на Марица, Малко-Търново, Василико. Шафарикъ отбѣлѣзва и българитѣ извънъ тѣзи прѣдѣли, като наброява всичко 4.500.000 души. Той си прави рѫкописна извадка и отъ рѣчьта на Ламартина, произнесена въ френския парламентъ на 8 януари 1834 г., гдѣто възъ основа на лични впечатления е казано: „Българитѣ, които покриватъ двѣтѣ страни на Балкана съ своитѣ голѣми и многобройни села и се простиратъ до околностьта на Одринъ, сѫ многочисленъ, честенъ и работливъ народъ.“ [49] И интересно е, че когато Шафарикъ съобщава свѣдѣнията си за българитѣ на Вукъ Караджичъ, сръбскиятъ патриотъ му пише съ явна досада (още на 4 ноември 1827): „Недѣйте побългарява сърбитѣ (Не мојте Ви́ Србе бугарити). Не само лѣсковци и прищинци не сѫ българи, но и самитѣ видинци, чипровчани и пиротчани по езикъ сѫ по-близо до сърбитѣ, отколкото до българитѣ“ . . . [50]

Раковски, който знае тия тежнения на сръбскитѣ политици и учени, и който иска да оправи европейскитѣ писатели, чертае границитѣ, като начева отъ устието на Тимокъ, за да върви по Дунавъ, Черно-море и крайбрѣжието на Бѣло-море (безъ гръцкитѣ селища), къмъ Тесалия, Адриатическо море, Нови-Пазаръ и сръбската граница отъ тогава. Той изтъква, че въ сръбското княжество почти всички села отъ Крушовица до Смедерево били български, че около 30 села до Бѣлградъ („старобългарскы всегда градъ“) сѫ съхранили своя български езикъ и българскитѣ си носии и обичаи, и че въ т. н. Краина на изтокъ жителитѣ били сѫщо българи. Истински сърби имало само въ Шумадия, а „все прочее народонаселение того кнѧжьства по голѣмаѧ часть сѫ’ Българи отъ стара врѣмѧна“. Колкото до броя на българския елементъ въ Турция, той не е 5 ½ милиона, както приематъ нѣкои европейски пѫтешественици, а 7 милиона. Българскиятъ народъ е игралъ нѣкога велика роля въ „всемирное позорище гражданскаго бытиѧ“, билъ е послѣ разоренъ отъ вѣчни войни съ Византия, за да изпадне най-сетнѣ въ „дълбокѫ ѩмѫ невѣжьства“, а по градоветѣ да измѣни и права си, като е прѣзрѣлъ старитѣ си обичаи и изстудилъ народното си чувство.

Съ огледъ къмъ селския български животъ, който образува прѣдметъ на книгата, Раковски отбѣлѣзва — както въ историята си за Асѣневци отчасти — древния славянски характеръ на задругата, гостоприемството, демократическия свободенъ духъ и патриархалната вѣжливость въ отношенията между съселяни. Подробно се излага послѣ устройството на селската кѫща и на селския дворъ, съ всички сгради и всички особенни названия; и селската храна, съ приготвянето на хлѣба, варитбитѣ, питиетата, сезоннитѣ ястия, пакъ съ тѣхнитѣ мѣстни имена. Получава се така една картина на доволство, разумна разпореда и здрава кухня, която прави само честь на народа ни — и която трѣбва да ни вдъхне обичь къмъ простия земледѣлецъ, съ неговата чиста душа, природенъ умъ и рѣдко трудолюбие. Въ сѫщия тонъ на топла любовь къмъ селянина и въ сѫщитѣ багри на една романтически примамлива битова идилия ни се рисува българската дѣйствителность и по-нататъкъ въ книгата.

10. Веществена култура. — До Раковски интересътъ на нашитѣ фолклористи и етнографи бѣше обърнатъ главно къмъ народната словесность и специално къмъ народната пѣсень, въ която се съзираха ту естетически достойнства ту историко-митоложки реминисценции. Дѣйствуваше тукъ главно потикътъ на Венелина, съ неговата висока оцѣнка на художественитѣ качества на народното творчество и съ неговата слабость да се възвежда съдържанието къмъ опрѣдѣлени събития на древностьта. Единъ Славейковъ попадна дори на мисъльта (вж. писмото му до Цвѣтко Недевъ отъ 31 май 1852), да съчини една епопея, която да има за херой централната личность на народния ни епосъ, Крали Марко, и която „да обема въ полно все что баснословно ся нахожда на днешното врѣмя въ Българытѣ.“ [51] Други записватъ юнашки и обредни пѣсни, за да дадатъ материалъ на ония, които биха искали да възсъздаватъ езическата старина и историята до прѣди турското завоевание. Самъ Раковски сподѣля тѣзи тенденции и имъ дава изразъ; но той не остава изключително при тѣхъ. Воденъ отъ натрапчивата си идея за „българское старое бытие въ Хиндистанъ“, той търси успоредици къмъ културата на древнитѣ индийци не само въ поетико-митоложкитѣ прѣдания, но и въ материалния битъ на българския народъ — и остава удивенъ, когато напр. може да открие запазена „българоиндийска кола, съ коихъ сѫ' дошли Българи въ незапаматна врѣмана въ днѣшны прѣдѣлы“. Навредъ въ живота, въ покѫщнината, въ занаятитѣ, въ орѫдията на българския селянинъ той съзира миража на далечната родина, и образътъ на тази старина, скѫпо наслѣдство отъ толкова поколѣния, му става особено милъ. Прибавимъ ли къмъ това романтическата страсть да се идеализира живота, близъкъ до природата, особено когато тамъ има нѣщо екзотично (срв. школата на Бернарденъ де Сенъ-Пиеръ, съ картинитѣ отъ тропическата природа и съ дѣвственитѣ нрави на хора, заети съ земледѣлски трудъ), ние ще разберемъ добрѣ, отгдѣ тази насока на етнографскитѣ студии у Раковски, тъй странна на пръвъ погледъ у насъ къмъ срѣдата на XIX. вѣкъ.

Рѣдко Раковски е билъ тъй щастливо вдъхновенъ, както при тия описания на селския битъ: може-би само мемоаритѣ за Мамарчовъ, Бозвели и католишката пропаганда да сѫ тъй свѣжи и непосрѣдствени. Носталгия за родината, виждана отъ Одеса въ нѣкакво прояснение; милость за роба и за собственото сѣмейство, оставени да се борятъ съ несгодитѣ на политическитѣ условия; екзалтация на историка, който свързва днешнитѣ обичаи и днешната вѣра съ обредното великолѣпие на древнитѣ царе; дълбоки впечатления отъ прѣживеното въ дѣтинство, съ споменитѣ, които нищо не е лишило отъ яснота и точность: всичко допринася за една картина на нравитѣ, гдѣто се съчетава тънка наблюдателность, нѣжна любовь и поезия на настроението. Раковски разказва тукъ съ забѣлѣжителна простота, съ поетическо вживѣване и съ единъ стилъ прошаренъ отъ рѣчника на нѣщата и наситенъ отъ мѣстнитѣ багри. Въ голѣма степень тукъ е реализуванъ романтическиятъ идеалъ за локаленъ колоритъ и народностенъ сюжетъ — поне като задача на научната реставрация. И едничкото, което досѣга неприятно, то е архаически-изкуственият крой на езика, дошелъ често въ нежеланъ контрастъ съ интимностьта на тона въ описанието.

Раковски изхожда прѣдимно отъ лични наблюдения и спомени, отъ видѣното въ източнитѣ български краища и главно отъ впечатленията си въ родното село, дало му въ миниатюра живота на българина по всички краища. Очеркътъ му, останалъ дълго врѣме единственъ въ етнографската ни литература, бѣше допълненъ съ градиво за веществената култура на западна България едва въ 1901 г., съ една отъ книгитѣ „Жива старина“ на Д. Мариновъ.[52] Но за разлика отъ Маринова, който оставя теории и чувства на страна, за да излага прѣдмета си сухо, спокойно, Раковски е носенъ отъ прѣдвзети идеи и отъ повдигнато настроение: нѣщата иматъ стойность за него само доколкото загатватъ чара на миналото и говорятъ на сърдцето на патриота. Това не му прѣчи ни наймалко, да бѫде вѣренъ на истината, да зачита фактитѣ, да изчерпва подробноститѣ. И той е крайно добросъвѣстенъ въ своята етнографска живопись. Погледътъ му обгръща всичко:

като захванемъ отъ земледѣлие, градинарство, скотовъдство и разни кѫщни и полски работи, и свършимъ съ тлъки, сборове и сватби. Но цѣлата програма той не успѣва да изпълни и задачата чака още днесъ своя достоенъ продължитель.

Най-напрѣдъ Раковски ни запознава съ орань, сѣидба, жетва и вършитба. Всичко е описано изтънко, всѣки уредъ и всѣки жестъ на селянина, колата и ралото, цѣпенето цѣлина и завлачането, храната въ жега и баянето противъ магесници . . . Хитро замислената „българоиндийска“ кола или пролѣтното плѣвене на нива съ пѣсни, смѣхъ и невинни закачки между моми и момци — тѣ еднакво прѣдаватъ епоса на тихия животъ, тѣ еднакво трогватъ съ българскитѣ си имена и съ онова чувство на бодрость, на радость, което вѣе отъ тѣхъ. По-нататъкъ, слѣдъ „земледѣлие“ и „орачьство“, иде „българско садоводство“. Ние се прѣнасяме въ падинитѣ на долна Стара-планина и въ Румъня́, въ прѣдѣлъ, който „прѣдставѧ въ пролѣть зрителю най-лѣпозрачное позорище“ — такова, каквото иска да ни внуши началото на поемата Горски Пѫтникъ. Орѣхи, сливи, круши, ябълки и всички дарове на Помона, изброени старателно, вирѣятъ тукъ, прѣнесени отъ по-топлитѣ страни, и често въ диво състояние, „отъ природѫ израсли“, украсявайки гори и долове „безъ помощи человѣческыѧ рѫкы“, така че „цѣли браница може да види человѣкъ отъ крушы и ѩбълки увиснали отъ плодъ“, оставени да хранятъ горския дивечъ. Съ търпение и свещенна сериозность се описва добива̀нето на коприна, градинарството, лозарството (— припомнете си само заровенитѣ бъчви, напълнени съ „изрѣдное и вкусное питие“, „то ѐ българско шампанско, кое прѣвъзходи европѣйское“; — така и свинскитѣ бутове, приготвяни зимѣ у насъ, „не сѫ’ по-долны на вкусъ отъ францушки жанбоны и съсисоны“), отглеждането рози и добиването розово масло („не знаѭ дали има на друго мѣсто по-лѣпозрачно позорие отъ тѣхъ прѣдѣлы Българии, дѣ сѧ работи той-зи красенъ и благоѫханъ цвѣтъ!“), воденичарството, обработката на ленъ и конопи (съ частитѣ на стана), домашната женска работа (съ тъкане и шиене: подробно сѫ описани дори хуркитѣ, както ги работятъ млади овчари, „кои гы даватъ даръ на свои любовницы и роднины, къту гы опышѫть съ разны рѣскы и нашарѭть съ краскы отъ былкы“), и послѣ — седѣнкитѣ (тия български „соарета и венгеры, коихъ сѫ’ Европейци изтънчили съ разкошности и развращенства“), тлъкитѣ и сбороветѣ — съ толкова пѣсни и толкова невинность на забавитѣ между моми и момци. Съ голѣми подробности, както никога по-рано, и въ всичкитѣ ѝ етапи (мѣнежъ, годежъ, засѣвки и т. н.), се описва селската сватба, като се навеждатъ нѣкои обредни пѣсни по случая и като се нахвърля такава идеална картина на древната българска сватба, въ свободното царство на Крума, Калояна и Асѣня:

„Каквы ли сѧйни порѣди сѫ’ ставали, кога ѐ имала Българиѭ свободѫ и царство, и кога сѧ сѫ’ женили отлични лица, къту царие, воиводи и болѧри! Всѧкы може да си въображи какви юнаци сѫ’ были бързоконци кои сѫ’ ѣздили на хранины бързоногы, вихрогонцы и златоубузданы коние! Какъ ѐ былъ украсенъ младоженецъ воивода, и на какъвъ ѐ конь ѣздилъ! Зълви и свахи на каквы великолѣпны колесницы сѧ сѫ’ возили! Народный знамѧнъ, златовѣнчѧный львъ, кого ѐ носилъ младый момакъ дѣверь какъ сѧ ѐ гордо развѣвалъ! А най паче кога сѫ’ ходили на далѣчно разтоѧние за сватбѫ, какъ то сѧ спомѧнува въ много нашы стары пѣсны чи сѫ събирали отъ девѧтъ села сватове, а отъ десето кумове, и ходили за булкѫ прѣзъ море и прѣзь Дунавъ!... То ѐ было цѣла военна порѣда, облѣчена съ най свѧтлаѭ си одѣждѫ! А бързоконци сѫ’ были обурѫжени съ дългы копиѧ съ срѣбьрны и позлатены щитове, бръны — оклопы! Какво е надварѧнье было между всадницы!“ И разгорещеното въображение на Раковски, изтълкувало приказнично-величалния стилъ на народната пѣсень съвсѣмъ исторически, се впуска въ видѣния отъ древна България, за да спре при това излияние на наболѣлото сърдце:

Ахъ! ты немилостива люта сѫдба!
Злобно Българиѭ съ ѩрость поглѣдна!
Свобода ѝ съ тѧшко робство засѣни!
Невежьство, народность ѝ притѧсни!

Книгата завършва съ кѫсъ очеркъ на скотовъдството и на занаятитѣ, гдѣто отново авторътъ изпада въ патриотическа сантименталность по поводъ на простонародния гений, проявенъ въ строителство, и на пасторалнитѣ сцени по вкуса на Теокрита (— и познато е какъ дори въ ново врѣме романтици и реалисти, еднакво Жоржъ Сандъ и Бьорнсонъ, се връщатъ къмъ селскитѣ картини, откривайки тамъ толкова отрада, чиста човѣщина и красота). Раковски изпада въ умиление прѣдъ тия безкнижни майстори, които „безъ помощи наукы по училища и академии“, и безъ да знаятъ дори да начертаятъ планъ, но съ вроденъ усѣтъ и голѣма техническа похватность, строятъ „сѧйни и великолѣпни храмове“ изъ Турция, Влашко и Сърбия. Той се трогва дълбоко и отъ овчарския животъ, съ дружбата между пастиритѣ и съ мелодията и нѣгата на кавала въ топлата лѣтна нощь. „А нощиѭ кыту си пуснѫтъ стада на паша, подпирѫть сѧ (овчаритѣ) на кривацы си и засвирѭть народны граюве, кыту постѫпвѫть слѣдуѭще стадо си. Чувствителному человѣку сѧ възражда на сьрдце умилно сьчювствие невиннаго живота, кога сѧ намѣри нощиѭ на нѣкое си равно поле, или на лѫговито мѣсто, да слушѫ издаваемы свиралны гласове отъ разни мѣста! Хлопки на югичы-рогошки, овни прѣдвождаѭще стада, да дрьнкатъ засобно, колчимъ сѧ навождѫтъ да пасѫть!... Отъ врѣмѧ же на врѣмѧ, умилное блѣѩние на овцы да сѧ помѣсва съ тѣхни (на овчаритѣ) граюве!“

Такава е книгата на Раковски, която пробужда на врѣмето си толкова възторгъ за българската поетическа древность, упазена въ пѣсни, обичаи и нрави, и която и днесъ не е прѣстанала да бѫде важенъ изворъ на етнографската ни наука. Отзивитѣ на най-добритѣ книжовници и просвѣтени читатели, запазени въ писма до Раковски, нагледно показватъ радостьта и патриотическата гордость, извикани отъ тъй неочакванитѣ разкрития. Тѣ говорятъ за „първокласическа книга“, която обезсмъртява името на автора си (Нешо Бончевъ, Маринъ Дриновъ, Н. Даскаловъ), за възхищение отъ подвига на „новия Венелинъ“ (Теодоръ Хрулевъ), за „глѫбочайша почить“ отъ страна на „чувствителнитѣ“ синове на родината (Ив. Грудовъ), за проваляне на всички Шафариковци, Карамзиновци и Гилфердинговци, които сѫ твърдили, че „българы сѫ най послѣдню семя рода чьловѣчьскаго“ (С. Гидиковъ), и за успѣхъ на тая „забѣлѣжителна българска книга“ дори между славянскитѣ учени (В. Помѣтковъ отъ Прага).[53] Подобно повдигнато настроение създаватъ у насъ по-рано само историята на Паисия и книгитѣ на Венелина. А това е не малъкъ активъ за единъ наученъ трудъ, посветенъ на етнографията.

11. Народнитѣ пѣсни. — Многократно говори Раковски — въ писма и въ печатани трудове — за български народни пѣсни, отъ които образци е далъ до сега въ Горски Пѫтникъ, Показалецъ и Ключъ. На Ив. Кишелски той съобщава (3 май 1858) за „Зборникъ кратъкъ отъ най старыѧ Българскы пѣсны", който билъ готовъ за издаване съ срѣдства на Н. Тошковъ и който подреждалъ материала въ баснословни, царски, любовни, юнашки и сватбарски пѣсни, всѣка една съ исторически, митоложки и езикови бѣлѣжки. На Драганъ Цанковъ той пише все тогава (15 май 1858), че това „весма полезно списаніе", гдѣто влизали пѣсни, които нѣмало въ познатия сборникъ на П. Безсоновъ (1855), щѣло да се печата въ нѣколко книги, тъй като пѣснитѣ възлизали на 4000 — „и еще събирамъ". На Александъръ Екзархъ той обажда (29 августъ 1859), че му попаднали на рѫка и пѣснитѣ, останали отъ покойния Априловъ: тѣхъ сѫщо щѣлъ да обработи съ нужднитѣ бѣлѣжки. Въ Показалецъ той навежда между сватбарскитѣ и овчарски пѣсни единъ вариантъ отъ пѣсеньта за слънчова женитба, за да открие тамъ високо „творичьско искуство и въображение" и митически образи и мисли, които „толкова сѫ' свѣтли, высоки, изрѣдни, що то всѧко творчьско перо не можи гы начерта!" „Тая пѣсень — добавя Раковски — не можи сѧ отнеси на друго, отсвѣнь старо индийско чисто творчьство, кое прѣвъзходи по въображениѭ си сичкы другы". И той обѣщава да я публикува изново на мѣстото ѝ въ сборника си, гдѣто ще я снабди съ съотвѣтния коментаръ.

Подобенъ коментаръ, но исторически, а не „баснословенъ", Раковски дава най-напрѣдъ при нѣколкото апокрифни пѣсни, помѣстени въ Нѣколко рѣчи за Асѣнь I. и Асѣнь II., и послѣ при пѣсеньта за Индже-войвода, въ Дунавски Лебедъ отъ октомври 1860 г. По поводъ на послѣдната той прави по-обстойна класификация на пѣсеннитѣ мотиви, като ги дѣли 1. на баснословни, въ които се описвала най-старата българска вѣра, както и „обрѧды и чародѣйства, кои само въ Индийское и Зендское богослужение сѧ виждѫть почти сѫщы"; 2. на исторически, гдѣто става дума за лица и събития отъ древно и по-ново врѣме; 3. на любовни, къмъ които спадатъ и сватбарскитѣ; и 4. на юнашки, гдѣто имало сѫщо нѣщо историческо. Къмъ баснословнитѣ пѣсни спадатъ всички обредни пѣсни — коледни, лазарски и т. н. — въ които става дума за демоноложки сѫщества, Перунъ и др. богове; а къмъ историческитѣ — двѣ пѣсни отъ 300 години прѣди Христа за галатитѣ въ България и за разорението на делфийския храмъ отъ тия галати и отъ българитѣ-тракоилирийци, една пѣсень отъ врѣмето на Юстиниана, гдѣто този царь викалъ на помощь противъ българитѣ-тракоилирийци нѣкой си царь Сандалъ отъ Кавказъ, три пѣсни отъ врѣмето на царь Симеона, гдѣто става дума и за брата му Бояна, и нѣколко пѣсни за Иванъ Шишманъ, Константинъ Тихъ, Данъ-войвода, Мирчо-войвода, помаци, еничари, кърджалии и пр.

Тая класификация не почива на здрави основи, понеже изхожда отъ прѣдвзети идеи за потекло и смисълъ на поетическата традиция. Тя поставя на първо мѣсто митоложкитѣ и древнитѣ исторически пѣсни — каквито въ сѫщность науката не е открила до сега — за да игнорира баладитѣ, битовонувелистичнитѣ и лирическитѣ мотиви, които изявяватъ найдобрѣ поетическата инвенция на нашия народъ. Колкото е произволенъ дѣлитбениятъ критерий, не взелъ въ внимание ни естество на фабулата, ни стилъ и композиция,[54] толкова несъстоятеленъ е и коментарътъ, съ неговитѣ усилия да открие навредъ слѣди отъ религия и история на българитѣ прѣди християнството или прѣди покорението отъ турцитѣ. Но което е по-опасно: Раковски дава вѣра на фалсификати, доставени му отъ чужди рѫцѣ, и гради митоложко-исторически кули върху твърдѣ несигуренъ материалъ. Защото всички тѣзи, патриотически тъй добрѣ замислени, пѣсни за царь Симеонъ, за походи срѣщу гърци, за побѣди надъ маджари, за Боянъ въ Моравия, както ги праща Кръсто Търпановъ отъ Котелъ на зарадвания Раковски въ Одеса,[55] явно носятъ печата на посрѣдствена мистификация — за да не заслужватъ довѣрие съ погрѣшния си ритъмъ и ненародния си стилъ. Но Раковски е заслѣпенъ въ случая отъ страстьта си да изнесе на свѣтъ прастари поетически спомени на народа, и затова нѣкакъ гузно дава цѣна на изпратенитѣ му отъ учители или свещеници слаби фабрикати въ квази-народенъ духъ.

Въ замѣна, деветьтѣ народни пѣсни, помѣстени отначало въ Ключъ и послѣ въ Българска Старина, които трѣбва да разяснятъ образа и митоложкото значение на самодивитѣ, юдитѣ и змейоветѣ, сѫ напълно автентични. Тѣзи добри варианти отъ източна България на мотиви, изнесени въ 1860 г. и отъ Тракия и Македония (у Ст. Верковича), нѣматъ никакви интерполации и сѫ годни за научна работа. Разбира се, обясненията, които дава Раковски, трѣбва да се прѣцѣняватъ отъ гледище на неговитѣ теории за галати, друиди, Зендавеста и индийска митология. Самодивитѣ, споредъ него, сѫ българскитѣ баядерки и гръцкитѣ музи, вѣрата въ тѣхъ и въ тѣхнитѣ чудеса ни отвежда къмъ арийския дуализъмъ и култа на келтскитѣ друиди, а името имъ Диви добива смисъла си въ санскритски (дивъ — добъръ или зълъ духъ), досѫщъ както името на овчаря Стоянъ, което е санскритското Sthanou, „le Stable, un des noms de Çiva“. Истината, обаче, изглежда да бѫде, че самодиви, змейове и както още се наричатъ тия фантастични сѣнища въ балади и повѣрия сѫ общоевропейски демоноложки образи, отчасти никнали отъ мѣстни и домашни натуралистически възрѣния, отчасти породени отъ класически и тракийски митоложки влияния, при което е трудно въ всѣки случай да се рѣши категорично въпросътъ за потекло и първоначално значение. Истина е още, че втората часть отъ името на самодивитѣ показва родство съ арийското dêva (добри или лоши духове), но дали то иде направо отъ праезика, или е заето отъ турскоперсийското dev, днешното „дефъ“ въ Македония (лошъ духъ), остава неизвѣстно.[56]

12. Обредъ и митъ. — Въ Българска Старина отъ 1865 г. Раковски посвещава една голѣма глава на „Българското старонародно вѣройсповѣдание“, което е обстойно разгледано въ непечатаната II. часть на Показалецъ, възъ основа на народнитѣ обреди, пѣсни и прѣдания, нѣкои отъ които сѫ му били доставени отъ познатия защитникъ на тракийската теория, Цани Гинчевъ.[57] Застаналъ на гледищата, развити вече по-рано и повторени сега отново, той иска да прѣдприеме една цѣлостна реставрация на дохристианската религия и на прастария арийски мирогледъ, за да се убѣди учениятъ свѣтъ, че дълбоката старина живѣе не само въ химнитѣ на Ведитѣ и на Авеста, но и въ вѣрата на тъй малко познатия български народъ. Българитѣ, както и всички индоевропейци, водятъ потеклото си отъ Индия: това е доказано вече. Гръцката образованость и гръцката философия частно прѣдставятъ „слаби искрици зѣти отъ Хиндистанскаго огнѣзрачнаго свѣтилища“ (Дунавски Лебедъ, брой 1): това сѫщо е доказано за Раковски, който може да приведе въ своя полза не само гръцкия писатель Лукиана, но и французкия мислитель Викторъ Кузенъ. Защото ако първиятъ твърди въ своитѣ Δραπέται („Отстѫпници“), че философията се е явила най-напрѣдъ у брахманитѣ, за да мине послѣ въ Египетъ, Вавилонъ, Скития и Тракия, и отъ Тракия въ Гърция, съврѣменниятъ авторитетенъ ученъ поставя въ своя „Курсъ по история на философията“ (1826) индийскитѣ мѫдреци твърдѣ високо и смѣта тѣхната метафизика като сводъ на цѣлата история на философията. — Досѫщъ така стои за Раковски и съ митологията на европейскитѣ народи, стари и нови, гърци и българи: тя указва на първородината имъ въ Азия. Специално за българитѣ Раковски приема въ оная глава слѣднитѣ петь положения: 1. днешниятъ народенъ календаръ, съ всички свои праздници, обичаи и пѣсни, има дохристианско потекло; 2. днешната народна вѣра, съ нейнитѣ самодиви, юди, вѣщици, или заклевания, баяния и магии, е твърдѣ сложна, развита, и нѣма нищо европейско въ себе си; 3. българитѣ сѫ прѣнесли тая своя вѣра, заедно съ имената на лица и мѣста (Стоянъ, Рада, Гана, Загоре, Котелъ, Шуменъ), отъ хималайскитѣ прѣдѣли, по стѫпкитѣ на едно разселване, което е могло да има за причина религиозни раздори между арийцитѣ, часть отъ които потеглила затова къмъ Европа; 4. днешната българска вѣра пази еднакво и индийската и иранската религия, но прѣдимно втората, съ дуализма на Заратущра; и 5. старината ни е прѣтърпѣла много удари отъ „великата идея“ на елинизма, който е искалъ да унищожи дохристианската ни писменность, но който — като е горилъ книгохранилищата и рѫкописитѣ — не е могълъ да затрие устната традиция, упазила и до сега санскритско-авестинскитѣ си езикови и митоложки особености.

Като примѣръ за интерпретацията си Раковски дава единъ разборъ на новогодишния празникъ, т. н. Сурваки. Слѣдъ подробно описание на обичаитѣ и вѣрванията, свързани съ тая дата въ календаря, при което се навеждатъ и двѣ сурвакни, извѣстнитѣ обредни благопожелания отъ източна и югозападна България („Сурва, сурва година . . .“ и „Сива, сива Василица“), както и гаданията на пръстенъ (обичаятъ ладуване, прѣнесенъ на 1 януари отъ 24 юни, Еньовдень, гдѣто е билъ първоначално прикрѣпенъ), Раковски пристжпя къмъ сравнително-митоложки разяснения. Името сурваки — извънъ значението си суровъ, зеленъ — указва на санскритското sura, свѣтълъ, тъждествено съ нашето „зора“ (свѣтлость); и понеже „суръ“ значи у насъ и „сивъ“ (суръ еленъ), явно е, че Сурваки е праздникъ въ честь на индийския богъ Сива, единъ отъ триадата (Тримурти) Брахма, Вишну и Сива. Македонската сурвакня, която се пѣе собствено на Коледа и която въ истинския си текстъ (отъ Охридско) гласи:[58]

Си́вж, си́вж голо́бицж
Кжде́ си се оси́вилж?
Тамý горе на бел Дунжф.
Шо и́мжше, шо не́мжше?
Злата́ чаша ико́нжтж.
Бо́жик ми іе на не́беси,
Слава́ му іе по ся́ земя —

тая сурвакня Раковски тълкува, при нѣкои грѣшки въ текста (вм. „чаша иконжтж“ — „чѧша и коната“, вм. „по ся земя“ — „паслж земѭ“), тъй, че тя се прѣвръща въ документъ за замѣната на индийската вѣра съ христовото учение. Обращението къмъ сивата гължбица, невиненъ поетически запѣвъ, се схваща като религиозенъ позивъ къмъ „Сива, нашъ старобогъ“, който се е славилъ нѣкога при бѣлъ Дунавъ, гдѣто се е пияла „сур=усвятена водж“ съ златни чаши и съсжди, а сега е измѣстенъ отъ Христа, чието рождение се слави по цѣлата земя. Дрѣновитѣ вѣйчици, съ които сурвакатъ дѣцата, стоятъ споредъ Раковски въ нѣкакво отношение къмъ лингама „дърво живота, на кое то стьбло то наблюдавалъ за всегда Сива“. Но това сурвакане, тъй добрѣ обяснимо изъ едно обредно-магическо приобщаване къмъ здраве и животъ, нѣма прѣдъ науката нищо общо съ фалическия култъ на Сивовитѣ почитатели, гдѣто т. н. „линга“ е символъ на творческата, производителната сила на бога (срв. легендитѣ въ Линга-пурана). Каденето съ лемежа срѣщу Коледа и Нова-година е спор. Раковски обредъ, познатъ и въ Индия, гдѣто — както разказва напр. поемата Рамяна — царь Дженку извършилъ жертвоприношение, прикадилъ съ лемежъ браздитѣ на нивата, помолилъ се на бога да му даде чадо, и му се родила хубава

Рада, прѣкръстена Сита. Ако пъкъ на боговицата, обредния хлѣбъ, се правятъ фигури на хора, лѫкове и т. н., това указва на занятието на древнитѣ арийци — войници и орачи прѣди всичко, „кои качьства и до сега никакъ не сѫ изгубили“.

Както въ тия обреди и пѣсни Раковски открива цѣлъ-цѣленичъкъ култа на Сива, донесенъ отъ Индия, така въ други обичаи, повѣрия и поетически мотиви той открива култа на „Перуна-Гръмникъ“ или „Гръмовержецъ“, богъ на мълнията и дъждовнитѣ облаци, на Черни-богъ, на Лада-Афродита, на Бѣдая, на Лель, синь на Лада, и както още се казватъ божествата, чествувани официално до кръщението на Прѣславския дворъ, а отпослѣ прогонени въ избитѣ на селянитѣ, гдѣто още се пази старината, въпрѣки християнската покривка. Непубликуваната втора часть на Показалецъ („Баснословни пѣсни български“) съдържа редица монографии, гдѣто пѣсень, обичай и вѣрване даватъ материалъ за характеристика на древния славяно-български пантеонъ, при което не липсуватъ и индийски паралели. Въ пѣснитѣ и обредитѣ по Коледа напр. Раковски открива култа на езическия Колѣдъ, „богъ знамѧнитъ прежде крьщениѧ“, чието име иде отъ гл. „коля“ (колятъ се жертви на бога, свине) и е идентично съ едно отъ названията на богъ Сива, „Кали“, празднуванъ въ Индия прѣзъ ноември—декември. — Въ цѣлата тази насока да се търсятъ въ обичаи, пѣсни, приказки, повѣрия дегизирани образи на славянски или индийски богове и да се свежда религията на простия народъ къмъ символическо чествуване на природни явления, на слънце, буря, гръмъ и т. н., ние имаме приложение на оная метода, която Кунъ, Шварцъ, М. Мюлеръ и други митолози обосноваха въ Германия, а Аѳанасьевъ застѫпваше въ Русия.[59] Пѣсень, обичай, демонология се взимаха у народа като прѣки показалци за една първобитна форма на олицетворение и специално като отайка на висшата митология, разработена отъ народитѣ на древностьта (арийцитѣ), и така се подчертаваше една вѣрность къмъ възрѣния на старината у съврѣменния безкниженъ селянинъ, която го издига въ очитѣ на учения изслѣдователь. Всички тѣзи теории, плодъ на националенъ идеализъмъ, на любовь къмъ народа и на едно модно увлѣчение отъ сравнителната митология въ епохата, когато санскритъ получи такова видно мѣсто въ граматиката на индоевропейскитѣ езици, трѣбваше отпослѣ да прѣтърпятъ голѣми ограничения, ако не дори и да отстѫпятъ мѣсто на нови гледища, застѫпени отъ фолклористи, етнолози и религиозни историци като Тайлоръ, Фрезеръ, Узенеръ и др., у които проблемитѣ получаваха значително по-друга постановка. Но Раковски не би могълъ да се вини за незнание на методи и резултати отъ по-късно, и неговата честь е достатъчно спасена съ това, че той не е по-краенъ въ хипотезитѣ си отъ нѣмскитѣ или рускитѣ изслѣдователи въ ония години. [60]

Глава VI

Книжовенъ езикъ

1. Писменна традиция и живъ говоръ; Венелинъ.

— На всички, които четатъ днесъ произведенията на Раковски — било стиховетѣ на Горски Пѫтникъ, било научната проза на Показалецъ, било политическитѣ статии на Дунавски Лебедъ — прави странно впечатление особениятъ неговъ езикъ, както и старинскиятъ му правописъ, които се отличаватъ значително отъ езика на Славейкова, на Ботева и на другитѣ му съврѣменници, а не по-малко и отъ приетия днесъ книжовенъ езикъ.

За да разберемъ, защо Раковски пише тъкмо тъй и на какви начала почиватъ неговитѣ филоложки възгледи, необходимо е да се запознаемъ, макаръ и накратко, съ историята на новобългарския езикъ до срѣдата на миналия вѣкъ. Вникнали въ историческитѣ прѣдпоставки, ние трѣбва слѣдъ това да веземемъ въ внимание психиката на самия Раковски и условията, при които се оформяватъ неговитѣ граматически идеи, за да си обяснимъ напълно всичко онова въ езика, стила и правописа му, което сочи тъй своеобразно за днешния читатель.

Когато въ 30-тѣ и 40-тѣ години на миналия вѣкъ българското литературно възраждане тръгва съ по-бързо темпо и води къмъ едно сравнително доста голѣмо обилие на книги съ занимателно, школско и научно съдържание, въпросътъ, който най-много интересува българскитѣ писатели, е тоя за началата, на които трѣбва да се положи книжовниятъ езикъ. Откриватъ се двѣ възможности за всѣкиго, който практически или теоретически се натъква на трудната задача: той може да избира между живото българско слово и писменото прѣдание. Но живото слово не е било вече нѣколко вѣка обработвано литературно, при това то се разпада на много говори, всѣки отъ които биималъ еднакво право на зачитане при установяването на общия книжовенъ органъ, а писменото прѣдание, което може да отстрани пъстротата на устното, се явява въ формата на единъ чуждъ за ухото на простия читатель черковно-славянски, който отдалечава книжнината отъ живота и затруднява проникването на просвѣтата всрѣдъ народа. Тъй или инакъ, докато едни усвояватъ езика на черковно-служебнитѣ книги отъ руска редакция, внасяйки тамъ много новобългарски елементи въ рѣчникъ, форми и изговоръ, други прибѣгватъ до нѣкой отъ живитѣ говори, като го възвеждатъ къмъ една по-старинна етимоложка основа или като отстраняватъ по възможность рѣзкитѣ отклонения отъ общобългарски. Константинъ Огняновичъ, напр., въ своето Житие на Св. Алексия отъ 1833 г., си служи съ единъ езикъ твърдѣ близъкъ до тоя на Паисия, първиятъ прѣдставитель на „славянската“ школа у насъ, а Христаки Павловичъ, въ своя Писменикъ или въ своя Разговорникъ, и двата отъ 1835 г., увежда източно-българския говоръ, (по примѣра на Петра Берона, съ неговия Букварь отъ 1824 г.), както по-рано Хаджи Йоакимъ Кърчовски бѣ увелъ чрѣзъ Митарства и Чудеса (1817 г.) западно-българския, макаръ и силно пославянченъ. [1]

Край на това колебание иска да тури, съ всичката тежесть на своя авторитетъ между българитѣ, Юри Венелинъ. Въ своята книжка отъ 1838 г. О зародышѣ новой Болгарской литературы той се изказва, между друго, върху опититѣ да се установи единъ общоприетъ езикъ и правописъ, и като захваля Христакя, Огняновича и Априлова, за гдѣто се рѣшили да изгонятъ „мнимитѣ членове“ атъ, та, то или *о* и *а*, прѣпорѫчва да се вземе за литературенъ езикъ онова българско наречие, което не знае тия членове и се доближава най-много до другитѣ славянски езици. За Венелина е аксиома, че правописъ и произношение сѫ двѣ различни и „совершено противуборствующія другъ-другу“ нѣща, тъй като, ако се пише по изговора на простия народъ въ разнитѣ области, у единъ и сѫщи народъ могли да произлѣзатъ 77 различни правописа. Той смѣта избора на източно-българския говоръ въ книгитѣ на Берона, Кипиловски, Сапунова, Неофита Хилендарски и Васкидовича за една не особено щастлива случайность, и, сравнявайки двата прѣвода на евангелието у Софрония и у Сапунова, намира първия „гораздо правильнѣе и глаже“ отколкото втория, понеже Софрони пише безъ членове (безъ „уродливаго тататата“), съ у вм. ѫ (буде), съ есть, вм. *е,* и съ други старинкси особености, когато Сапуновъ се придържа навредъ о живото произношение. „Если въ одной области говорятъ человѣко, а въ другой человѣкатъ, то это самое различіе доказываетъ, что то и другое неправильно...“ Намѣри ли се въ България область безъ членове, ще слѣдва, че „самое правильное Болгарское употребленіе будетъ человѣкъ; оно будетъ правильно еще и потому, что такъ употребляютъ и прочіе Славянскіе народы“. И въ нѣкои руски говори имало атъ, но рускитѣ писатели и граматици го избѣгвали, като „аномалия“, като „нещастна привичка на простия нардодъ“, каквато и е българската членна форма. И като намира цѣла „галиматия“ употрѣбата на прѣдлогъ на за членъ, той завършва съ възгласа: „Что же кромѣ сего выиграютъ защитники частицъ атъ, та, то, или о? То, что Болгаре не будутъ въ состояніи писать стиховъ римами, если всѣ существительныя и во всѣхъ падежахъ будутъ имѣть только три (!!!) окончанія атъ, та, то!“.[2]

Тия страшни пророчества, съ обвиненията въ простащина и галиматия — тъй несъстоятелни и дори комични отъ съврѣменно становище —, стресватъ не единъ ревнитель на българското образование. И ако нѣкои сѫ убѣдени по-рано, че обучението на младитѣ школници трѣбва да става на майчиния езикъ, и то споредъ познатото отъ по-рано наречие, сега тѣ се побояватъ за бѫдащето на книжовенъ езикъ и на литература и затрѫбяватъ възвръщене къмъ едно облагородено и очистено писане, което би ни открило възможность за по-високи полети на мисъльта и на творчеството. Априловъ стои въ тия години изцѣло подъ влиянието на знаменития българофилъ. Въ едно писмо до него отъ 20 декември 1837 г., гдѣто му съобщава нѣкои нѣща за вървежа на училищно дѣло и на научни издирвания въ отечеството си, той се изказа противъ членоветѣ, понеже тѣ се различавали по говора и понеже ги нѣмало въ другитѣ славянски езици, и прѣпорѫчва една граматика на български, която да изравни отликитѣ между разнитѣ мѣстни произношения и форми и да доближи книжовния езикъ до неговия първоизточникъ — безъ да изневѣрява обаче на живото слово.[3] Той е, слѣдователно, за едно смѣсено етимоложко-фонетическо писане, каквото имали и руситѣ. Но какъ принципътъ ще бѫде практически приложенъ у насъ, какъ трѣбва да изглежда нашиятъ книжовенъ езикъ, нагласенъ по тоя принципъ, това той не указва конкретно, ограничвайки се само съ една чисто отрицателна критика на опититѣ у домашнитѣ писатели.

2. Фотиновъ и Павловичъ. — Още по-далечъ отъ Априлова, който развива само въ най-обща форма идеитѣ си върху езика, прѣпорѫчвайки примѣра на Огняновича,[4] отиватъ Христаки Павловичъ, Фотиновъ, Кифаловъ и др. Тѣ проповѣдватъ, ни повече ни по-малко, пълно възвръщане къмъ черковнославянското прѣдание, сматряно отъ тѣхъ за чисто старобългарско, и не искатъ нито да чуятъ за единъ книжовенъ езикъ, опрѣнъ на живата рѣчь, или за единъ фонетиченъ правописъ, който би оставилъ на страна етимологията. М. Кифаловъ, прѣводачътъ на Венелиновата книжка, се извинява наивно прѣдъ читателитѣ си, че „не е вардилъ въ прѣводѣ, спорѧдъ слабое свое знаѧніе, Церковно-Славѧнскій, то есть Старо-болгарскій слогъ, по сичкіѧ граматически правила, како совѣтуватъ Болгарскій Писатели покойникъ Венелинъ и г. г. Априловъ и Огнѧновичъ“;[5] а откровениятъ и консервативенъ А. К. Бешковъ, въ бѣлѣжкитѣ си къмъ букваря на Т. Теодоровича (Хрулювски), прѣко заявява: „Мы нетребува да гледами, какво простъ народъ говори, но кое е добро и по граматіки правилно“. А добро и правилно било само черковно-славянското, тъждествено съ старото българско наречие на Кирила и Методия, и достатъчно било да поговоримъ и пишемъ на него 5 — 10 години, за да отвикнемъ отъ простия езикъ и да станемъ достойни за сѣмейството на образованитѣ народи.[6] Фотиновъ, който отначало слѣдва една особена българска редакция, сѫщо намира основания да се прѣхвърли въ лагера на консерваторитѣ. Той се влияе отъ мотиви патриотически и политически, отъ примѣра на новата гръцка литература и отъ историята на езика ни. Съ огледъ къмъ послѣдната, той открива, че членнитѣ форми били нѣщо ново, неприсѫщо отъ край врѣме на български, понеже още въ началото на по-миналия вѣкъ една влахобългарска грамота не ги познавала. Послѣ, той има прѣдъ себе си раздоритѣ между новогръцкитѣ писатели и симпатизира, бидейки самъ съ класическо образование, на течението, което иска въдворяването на старогръцки езикъ. Той е убѣденъ още, че като приемемъ черковно-славянски, безъ юсове и членове, за литературенъ езикъ, ще се приобщимъ тутакси къмъ другитѣ славянски народи, и ще се сбѫднатъ по-лесно панславянскитѣ блѣнове за такова единение между раздѣленитѣ сега по мѣсто и по говоръ народи, каквото е сѫществувало едно врѣме, при приемане на християнството. Отцѣпничеството на сърбитѣ, съ тѣхната граматика на народенъ езикъ, не му се нрави никакъ. Най-сетнѣ, националната гордость ни повелява, „какъ истій чада болгарскій“, „да сохранимъ това церковное наречіе най-повече нежели какъвъ и да бы былъ другій народъ славянскій“, понеже само намъ то е „отечествено и природно“, когато на другитѣ е „придано“. Бидейки така, отъ 1845 г. Фотиновъ напуска окончателно прѣдишния си езикъ и увежда въ Любословие черковно-славянската редакция, която го отчуждава отъ читателитѣ му. Той тръгва по единъ пѫть, гдѣто по-късно ще го послѣдва и Раковски.

Ала сѫщински водачъ и теоретикъ на школата трѣбва да виждаме въ лицето на Христаки Павловича. И той, като Фотинова, не държи отначало за идеитѣ, които по-късно ще защищава съ такъвъ жаръ. Ако, именно, въ по-раншнитѣ си книги той е заставалъ на новобългарското гледище и пише езикъ сравнително сносенъ за днешното ухо, послѣ той изведнажъ промѣня посоката и изпада въ крайноститѣ на славяно-руската редакция, за да отрече правата на живата рѣчь. Подъ влияние на Паисиевата история, която той издава въ 1844 г. подъ името Царственикъ, и езика на която го поразява съ своя стариненъ крой,[8] не по-малко и подъ влияние на Венелина, у когото погрѣшно е билъ причисленъ къмъ враговетѣ на членната форма, той рѣшава да скѫса съ досегашната своя практика. И ето, въ второто издание на граматиката си (първото отъ 1836 г., слѣдва изобщо Бероновитѣ начала) той се проявява като върлъ противникъ и на гражданскитѣ модерни букви и на всѣка писменость, която би правила отстѫпки на простонародната рѣчь, и не само се врежда между фанатичнитѣ поклонници на строгата „славянска“ редакция, но високомѣрно хули всички, които още клонятъ къмъ прѣдишнитѣ му възгледи. Той разсѫждава — като другъ прѣдтеча на Раковски, покрай Фотинова – така:

„Издавамъ ю (Граматиката си, която била въведена въ всички български училища и за която всички учители молѣли, да я издаде втори пѫть) уже второ много по совершену отъ первыѧ: защо много недостатки въ ней дополнихъ, излишнѧѧ (които са членове) изгнахъ, падежи умножихъ и къ Старо-Болгарскому (Славенскому) ѧзыку ю приближихъ, щото да можешъ и ты, мила юносте, да списувашъ гладко, эще же и сосъ ритмы, какъ то и сродніи тебѣ, Сербинъ, думамъ, и Руссъ, а простый слогъ простымъ да оставѧшь сосъ *о, атъ, та, та, та, то, то, то* и сосъ разны други гнусоты сиречь *ѫ, ѭ* и други които се въ тыѧ времена, отъ небытіѧ произведени, поѧвиха, да го украшаватъ или, по добрѣ огнушаватъ, защо сички тіи са воистинну квасъ фарисейскій, който осквернѧва сичкое смѣшеніе, сиречь причинѧва ѧзыку безобразїе, гнусота и премногое потемнѣнїе; а най паче реченаѧ *ѫ, ѭ* коихъ силу и произношенїе само Бѫлгари знаѧтъ, а Болгаринъ нити единъ не познава, нити нахожда нѣкое отъ нихъ въ Старо-Болгарскомъ ѧзыцѣ, или по-добрѣ, въ сущей майцѣ, съ чїею цыцею е неговъ Ново-Болгарскій отдоенъ. Она ги нема: и нема ги, защо то и са непотребни, а непотребное майцѣ, непотребно быва дщерѣ, защо то дщера подобна е майцѣ; нити ражда жена обезѧну (маймуну), или обезѧна человѣка: понеже това е естеству противну, какъ то и сички реченіи ѧзыку Ново-Болгарскому“. [9]

Наведохме това мѣсто отъ граматиката на Христакя едно, за да се види какъ той съвсѣмъ не е оригиналенъ въ своята реформа, повтаряйки съображенията на Венелина, и друго, за да се отдаде признателность на ония ратници на българската просвѣта, които безъ гордо самохвалство полагатъ основитѣ на днешния книжовенъ езикъ, като не се плашатъ отъ авторитети и показватъ здравъ усѣтъ за естественото развитие. Раковски, нека забѣлѣжимъ още тукъ, ще се влияе не отъ основателнитѣ принципи на усмѣянитѣ „бѫлгари“, а отъ филоложкитѣ утопии на Венелина и на неговитѣ „болгарски“ послѣдователи, които не знаятъ и за *ѫ* въ старобългарски.

3. Неофитъ Рилски, Райно Поповичъ, Априловъ. — Но и реакцията противъ домогванията на славянската школа не закъснѣ да се организува и да даде рѣшителенъ отпоръ. На нейна страна се обяви както обидениятъ отъ високомѣрната критика на Венелина Неофитъ Рилски, така и ренегатътъ Априловъ, когото послѣдваха и повечето млади писатели. Собствено, въ граматиката си отъ 1835 г. Неофитъ държи едно становище, което не е далечъ отъ това на Христакя слѣдъ промѣната на убѣжденията му и което отчасти е въздѣйствувало сѫщо върху послѣдния. Неофитъ, именно, иска да се чисти езикътъ ни отъ чуждитѣ думи и да не се прѣдпочита единъ говоръ прѣдъ други, а да се установи единъ книжовенъ езикъ, гдѣто да се примиряватъ отклоненията чрѣзъ старобългарското прѣдание. Както въ гръцки или въ руски „дру́го ꙗ̑че се гово́ри ме́жду про́сти те человѣцы, а́ друго ꙗ̑че се пи́ше въ книги те“, така и въ български, „ȃко на́чнеме отъ тука на та́мъ да ȏтбѣгваме ȏтъ простолю́дныатъ ȋ по́длыатъ ы́зыкъ, ȋ держи́ме се ко́лкото ȅ возмо́жно до ма́йка та му Славе́нскїатъ, ско́ро съ бо́жїа по́мощь ще да ви́диме не́кой успѣ́хъ ȋ ȋсправле́нїе на ꙗзы́ка ни. ’Ако ли пи́шеме ȍще по гнусно . . . какво́ ли ще по́лза да учи́ниме на на́ша та любе́зна ю́ность“, и пр.[10] Но, като съвѣтва да не пишемъ „ȋспорчены те произноше́нїѧ“ лѫпъ, чилѫкъ, а правилнитѣ хлѣбъ и человѣкъ, и като усвоява етимоложкото начало, за да се отбѣгне, „развраще́нїе и несогласїе“ въ езика ни,[11] той си служи навредъ съ членната форма, изхвърля причастието като чуждо на говорния езикъ,[12] и така прѣхвърля мостъ между мъртвото и живото, примирява славянската школа съ създаденото отъ естественото развитие на езика и открива възможность да се обработва книжовниятъ езикъ въ съгласие съ духа на новото врѣме. Но ето че Венелинъ и Априловъ го корятъ за едностранчивость и за нежелание да отстѫпи отъ своето, както и за привързаность къмъ една отъ най-характернитѣ черти на новобългарски, членната форма; тѣ се отнасятъ при това съ извѣстно прѣнебрѣжение къмъ дѣйностьта на домашния ученъ и говорятъ нѣкакъ снизходително за него и за приятеля му Райно Поповичъ. Неофитъ се чувствува обиденъ. Той не затаява възмущението си, за гдѣто ония важни господа отъ Русия искатъ да му налагатъ своитѣ разбирания, и въ едно писмо до съмишленика си въ Карлово критикува остро книжката О зародышѣ на Венелина, която току що е получилъ:

„Тѣхно благородїе, вмѣсто да ни искатъ мнѣнїята и да ся допытватъ до насъ, какъ требува да се поступува за едно общенародно добро, като що имаме по-много вѣдѣнїе на тукашните работи, они си играятъ и (каквото що говорите) уйнаттардисуватъ ни като маймуны . . . На моето скудно мненіе, мни ми ся, много е по-добрѣ единъ языкъ който има членовете, нежели кой ги нѣма. . . . Но азъ мыслимъ да имъ пишеме конечно да ни опрѣдѣлятъ реченно какъ да писуваме отъ тука на тамъ, да знаеме да си не губиме трудовете всуе. А по-добрѣ мыслимъ да си вършиме ніе нашата работа, каквато намъ уйдисва, а Господство имъ нека си викатъ отъ тамо, и нека доведатъ Огняновича да даде низамъ на членоветѣ“. [13]

Елинистътъ отъ Карлово сподѣля напълно становището на българския граматикъ, както и огорчението му и иронията му по адресъ на менторитѣ отъ чужбина. На 18 ноември 1838 г. той му отговаря:

„Трѣбува Одескитѣ и Букурещкитѣ господїи да ся подопытватъ ѿ насъ, него и самата истина го иска, защо не е возможно ѿнюдъ да знаятъ они по-добрѣ ѿ насъ, що е и кое е потрѣбно и нуждно за Болгария: того ради и погрѣшаватъ всѣгда . . . А що ищатъ да ни поправятъ языкатъ, то е най голѣмата тѣхна глупавина, защо никогда неможе да бѫде това, сир. Венелинъ да познае свойствата на болгарскы языкъ по-добрѣ ѿ единъ болгаринъ, който се е родилъ въ него. Того ради имашъ всяку праву що говоришъ и за членоветѣ, защо неговитѣ оуши, сир. В., така се научили да чуватъ, но не така и на болгаритѣ . . . Имате правда да имъ ѿвещавате, че сте истый болгаринъ и никогда нещете соизволи да си научите отеческіатъ си языкъ ѿ единъ русинъ или сербъ“. [14]

Което е по-странно, обаче, самъ Априловъ, който до смъртьта на Венелина поддържаше кампанията противъ членоветѣ и клонѣше къмъ защитницитѣ на старината, сега изведнажъ се отказва отъ мислитѣ си въ писмата до Венелина и Неофита, за да застане подъ знамето на българската школа. Кое е могло да го накара да се промѣни тъй коренно? Прави впечатление прѣди всичко фактътъ, че до издаването на книжкитѣ си отъ 1841 г. той пише главно на руски или гръцки, и съвсѣмъ рѣдко на български. Причината се отгатва лесно. Излѣзълъ още като 10-годишно дѣте отъ Габрово, живѣлъ постоянно въ чужбина, училъ се въ руски училища, пригърналъ гръцката народность и гръцката кауза, и търговецъ въ единъ руски градъ, въ Одеса, той е забравилъ доста майчиния си езикъ или, най-малко, не го владѣе така книжовно, както учителитѣ и писателитѣ въ България. Ето защо когато слѣдъ знаменитата срѣща съ Венелина (която окончателно го спечелва за народностьта му и буди ревностьта му за просвѣтното дѣло въ България) той влиза въ писменни сношения съ хората, на които може да се възложи грижата за отваряне на Габровското училище, езикътъ, до който прибѣгва, за да развие мислитѣ си, е гръцкиятъ. Може-би, защото Неофитъ, подобно на други учители, разбира добрѣ гръцки, ала твърдѣ слабо руски.[15] Но гръцки прѣдпочита да говори Априловъ и съ българитѣ въ Одеса, и единъ младъ неговъ събесѣдникъ (Н. Геровъ) изрично твърди, че „съ младытѣ Българи неще да говори бѫлгарски, а грѫцки“, понеже „не знае болгарскіятъ языкъ добрѣ“.[16] И, въпрѣки това, Априловъ се рѣшава да подкрѣпи тъкмо новобългарската редакция на книжовния езикъ, като пише въ 1841 и 1847 г. двѣ брошури на сносенъ за врѣмето си, по чистата и правилность, източно-български. На такъвъ езикъ — въпрѣки всички русизми — сѫ писани и писмата му отъ 1841—1846 г. до разни лица (въ Галацъ, Търново и Габрово), гдѣто се употрѣбя а̄ за ъ и ѫ (Ба̄лгарія, па̄ть) и членъ *атъ* (синодъатъ, царьатъ, турскіатъ), прѣпорѫчватъ се гражданскитѣ руски букви вм. черковнитѣ, и пр.[17] Колкото се отнася до мотивитѣ му да подкрѣпи новата редакция, тѣхъ ние налучваме по възгледитѣ, развити въ самитѣ книжки: Априловъ е смогналъ да получи едно рѣдко за съврѣменницитѣ си българи филоложко образование и има твърдѣ точни свѣдѣния за състоянието на езикови и книжовни въпроси у другитѣ народи, така че той ще намѣри наистина правилно рѣшение на спора за насоката на новобългарския езикъ. Но какъ той може да се излага тъй добрѣ български, както виждаме въ книжкитѣ му? Могълъ ли е, между това, да научи български по-добрѣ, да опрѣсни знанията си отъ дѣтинство и да се постави наравно съ домашнитѣ книжовници въ свободното ползуване отъ родната рѣчь? Отговоръ на въпроса ни даватъ сега писмата на младия Найденъ Геровъ, тогава питомецъ на Одеския лицей и усърденъ прѣводачъ. Отъ тѣхъ ние се научаваме, че не самъ Априловъ редактира на български първата отъ тия книжки, именно Ба̄лгарскитѣ книжницы, а неговиятъ добъръ познайникъ отъ Копривщица, който се учи въ лицея, слѣди съ будно око напрѣдъка на българската книжнина и показва забѣлѣжителенъ усѣтъ за езика, като си служи еднакво успѣшно и съ проза и съ стихове. И както въ своята идилическа поема отъ 1845 г., Стоянъ и Рада, Геровъ улучва стила и прозодията, които лѣгатъ (съ малки поправки) въ основата на днешната ни поезия, така и съ езика си въ книжката на Априлова той дава едно сполучливо разрѣшение на проблема за книжовенъ езикъ и правописъ, възприемайки идеитѣ на Априлова и възлизайки къмъ сѫщественитѣ начала на Бероновия букваръ.[18]

Априловъ, нѣкога елинофилъ и сега все тъй фанатиченъ апостолъ на българското възраждане, удобрява хубавия езикъ на младежа, толкова повече, че и самъ, като роденъ габровецъ, говори и пише единъ български, близъкъ до коприщенския. И оцѣнявайки вѣрно всичкото значение на една такава източно-българска редакция, той ѝ дава своята пълна подкрѣпа както съ авторитетното си име въ народнитѣ работи, така и съ филоложки аргументиранитѣ си статии. Идеитѣ, именно, въ оная брошура, както и въ Денница новоболгарскаго образованія отъ 1841 г., въ Дополненіе къ книгѣ: Денница отъ 1842 г. и въ Мысли за сегашното българско ученіе отъ 1847 г., сѫ идеи здрави и приемливи, и тѣ намиратъ голѣмъ отзвукъ между съврѣменницитѣ, за да способствуватъ значително при оформяването на общия книжовенъ органъ.

4. Идеитѣ на Априловъ. — Въ първата си брошура Априловъ повдига въпроса: на кой славянски езикъ прѣвеждатъ Кирилъ и Методи свещеното писание? И той се произнася въ полза на мнѣнието, че това е български. „Отличителната черта на Българщината“ споредъ него е, гдѣто ние употрѣбяме членоветѣ, които нѣма никой другъ славянски езикъ. Тия членове сѫ плодъ на едно естествено развитие; трѣбва само да бѫде „исторически испытапо“, кога това е станало. Старобългарскиятъ не ги знае, но познава за това пъкъ, както се вижда напр. отъ Остромировото евангелие, юса (ѫ), който и българитѣ днесъ познаватъ, произнасяйки го „като тврд̑о а“, когато руситѣ и сърбитѣ иматъ срѣщу него *у*. Това показва явно, че Кирилъ и Методи пишатъ тъкмо на български, а не на другъ славянски езикъ.[19]

Въ Денница отъ сѫщата година той повтаря пѫтемъ подобни съображения за въ полза на члена *атъ, та, то,* вмѣсто *о* на Неофита, понеже първиятъ билъ „сообразнѣе съ духомъ языка“, и критикува Неофита, за гдѣто взелъ за основа на граматиката си черковно-славянскитѣ книги, а не истинския старобългарски (Остромирово ев., Реимско ев., прѣводътъ на Константинъ Манасия въ Римъ) и живото българско наречие, въ което стариятъ *ѫ* живѣялъ и сега като *а*.[20] А въ Дополненіе отъ 1842 г. той смѣло заявява: „съ покойнымъ Ю. И. Венелинымъ можно тоже поспорить относительно членовъ“, като се оговаря: „Макаръ ние и да цѣнимъ високо неговата ученость и дълбоко знание, въпрѣки всичко не можемъ да се съгласимъ съ него, да се изгони членътъ отъ употрѣба. Въ „Зародышѣ Новой Болгарской Литературы“ той споменува за моето мнѣние да се изхвърлятъ членоветѣ отъ езика. Въ отговора си [7 юни 1838] азъ му забѣлѣзахъ противното“. Принципиално Априловъ стои сега на становището: „Нынѣшнимъ болгарскимъ писателямъ представлялся вопросъ важный: какое нарѣчіе употреблять для народа? Слѣдуя здравому разсудку, и примѣру нынѣшнихъ Грековъ, Испанцевъ и Русскыхъ, они приняли народный Болгарскій языкъ за письменый, какъ и слѣдовало, слыша живое произношеніе, звучащее въ устахъ всѣхъ болгаръ“.[21]

Най-обстойно по въпроса се изказватъ Мислитѣ отъ 1847 г. Примѣрътъ на италиянцитѣ, гърцитѣ и другитѣ славянски народи показва, мисли Априловъ, колко е суетно „да ся грыжимы да возобновимъ старый атъ български языкъ, дѣто го имамы въ Священното Писаніе и въ другытѣ стары рѫкописы“. Всички сѫ се увѣрили въ Европа, какво „общата народна привичка никакъ не може да ся подаве отъ нѣколко учены, дѣто ищѫтъ да върнѫтъ заминалытѣ вѣкове“, затова се отказватъ отъ „ржавенѫ тѫ учебнѫ методѫ“ и освобождаватъ езика на новото поколѣние отъ „старытѣ окови“, отъ „тая пуста и непотрѣбна ортографія“, за „да пишѫтъ по народно“.[22] Въ спора между Христопуло и Вардалахъ, защитници на опростения правописъ и на новогръцкия книжовенъ езикъ, отъ една страна, и рутинеритѣ филолози, отъ друга, „които си изядоха хлѣбъ атъ, да пишътъ и учатъ празнѫ тѫ ортографія“ по старогръцки, Априловъ взема страната на първитѣ, навеждайки въ тѣхна полза, че врѣмето, което се губи за непотрѣбни правила, могло да се използува за нѣщо по-полезно, напр. за „нѣкоя наука“. „Помыслете любезни соотечественици!“[23] Критикувайки по-нататъкъ граматикитѣ на Неофита Рилски и Христаки Павловича, той намира тѣхенъ общъ недостатъкъ, гдѣто сѫ се придържали о „печатаны тѣ церковны книгы, кои то, по тѣхно то мнѣніе, содаржаватъ старо-Българско то нарѣчіе“, а сѫ обърнали малко „вниманіе на говорный атъ езикъ“. За него не е трудно да покаже, че тия книги не сѫ старобългарска, а руска редакция отъ XVI. вѣкъ, слѣдователно не върху тѣхъ трѣбва да градимъ историята на езика си.[24] Ала и къмъ истинския старобългарски ние не можемъ да се връщаме, и въ това отношение добрѣ е сторилъ Огняновичъ, гдѣто е почналъ да пише съ членъ (макаръ и да билъ изпърво неговъ противникъ), както пишатъ и други вече. „Съ членъ атъ, както знае сѣки, речь та е по силна и упредѣлителна. Изфарленіе то на членъ атъ роди разногласие помежду писатели тѣ, които мыслятъ, чи ужъ съ това ся приближаватъ къмъ старото нарѣчіе.“ Всѣки човѣкъ обича по-лесното, и „безумно“ би било да изговаряме изкуствено и трудно, щомъ можемъ да си служимъ съ новобългарски. „Мы можемъ вѣрно да прѣскажимы на противницы тѣ на членъ атъ“, пише Априловъ, подобно на Неофита и Райно отъ прѣди 10 години, „чи колко то тіи и да щѫтъ да учатъ дѣца та да не говорѫтъ и пишѫтъ съ членове, дѣца та ще ги слушатъ толко въ училище то, но като отидатъ у дома си, съ родителы тѣ си и съ другій атъ народъ ще говорѫтъ съ членове: и чине ни ся, че учители тѣ имъ, и тій по вѫнка съ членове ще говорѫтъ“.[25] Разбира се, запознатъ съ положението на работитѣ другадѣ и посветенъ въ историята на езика, Априловъ лесно може да обори прѣдубѣждението на Христакя, че юсътъ билъ чуждица и „гнусота“, и да настои изобщо, да слѣдватъ писателитѣ „оригиналнѫ тѫ Бѫлгарщинѫ, коя то живее въ уста та имъ“. Нима мислите, пита ги той, че „ще обарнитѣ народъ атъ да варви по воля тѫ ви? — Имате погрѣшка, любезны! Това никога нѣма да стане! много то число не слѣдова за малко то. Мы требува да слѣдувамы за народъ тъ, и по неговъ атъ говоръ да сочинявамы граматикы и да пишемъ помежду си, инакъ плавамы противъ водѫтѫ“.[26]

Така Априловъ подсече издъно дървото, на което се държаха още крѣпителитѣ на черковно-славянщината, и отговорътъ на Фотинова въ Любословие,[27] като не отби ни единъ отъ ударитѣ, нанесени тъй сполучливо и сигурно, послужи като лебедова пѣсень на цѣлото обречено на смъртъ течение. Доколко бѣ разколебанъ и авторитетътъ на Венелина, по отношение на членната форма, ужъ непригодна за стихове, това показваха пъкъ опититѣ на Славейкова и Чинтулова, отъ 1849 г., послѣдвани наскоро отъ полемическия отговоръ на шуменския учитель С. Изворски, който доказваше съ ироничeнъ тонъ и дори въ „ритми“, че членната форма не прѣчи никакъ да се пише поезия на български.[28]

5. Тържество на новобългарски езикъ. — Между прѣдставителитѣ на българската редакция се вреждатъ както Богоровъ, съ своята граматика отъ 1844 година, намѣрила удобрението на Априлова, така и Гавриилъ Кръстовичъ, съ своитѣ Писма за нѣкои си мѫчности на Българско-то правописаніе, и Иларионъ Стояновичъ, съ своя прѣводъ на Православное ученіе, отъ сѫщата година. Богоровъ иска такова „равнописанье, което да е основано на естественїѧтъ бѫлгарски изговоръ“; той проповѣдва, значи, единъ по-краенъ фонетически принципъ. Кръстовичъ, наопаки, като не отрича правото на живия говоръ, настоява за една етимоложка основа на книжовния ни езикъ. Както гърцитѣ днесъ сѫ избрали измежду многото свои наречия онова, което стои най-близко до стария елински, и сѫ го поправили и допълнили отъ послѣдния, така трѣбва да постѫпимъ и ние: „да пишемъ какъ-то говоримъ, обаче по онова нарѣчіе, кое-то е най-ближно и най-сообразно съ старо-българскыя-тъ езикъ“. Още по-добрѣ школувалъ въ филогогията и запознатъ съ възгледитѣ на компетенти граматици на Западъ, както и съ публикуванитѣ най-стари славянски рѫкописи, Кръстовичъ се опълчва противъ идеитѣ на Берона, Априлова и Сапунова и иска увеждането на *ъ*, *ь* и *ѫ* навредъ, гдѣто това е присѫщо на старо-български, вмѣсто *а* и *у* или нѣкакво друго руско или фонетическо писане. Значи, не трѣбва да се пиши ванъ, крастъ, патъ, или вѫнь, крѫстъ, пѫтъ и пр, а едничко правилното вънъ, крьстъ, пѫть. „Така не удаляющеся отъ старо-българско-то правописаніе, щемъ и характеръ-тъ на этимологія-тѫ, т. е. на словопроизводство-то да сохранимъ, и произношеніе-то на езыкъ-тъ си вѣрно да прѣдставимъ“.[29]

Тѣзи идеи, тъй послѣдователно и убѣдително развити, станаха извѣстни едва въ 1858 г., когато Кръстовичъ публикува писмата си въ цариградскитѣ Български Книжици. Но че тѣ не сѫ минали, безъ да упражнятъ силно влияние върху разрѣшението на въпроса още въ 1844 год., за това свѣдочи най-добрѣ езикътъ на Илариона Стояновича, сетнѣшенъ митрополитъ Макариополски, който не само слѣдва съвѣтитѣ на Кръстовича, бидейки и въ тѣсна дружба съ него, но спечелва, на свой редъ, извѣстенъ авторитетъ между по-младитѣ писатели, за да имъ се наложи съ езика на своя прѣводъ на едно богословско съчинение. За зависимостьта на Илариона отъ по-стария Кръстовичъ говорятъ както сходствата въ идеитѣ — и интересно е, че Иларионъ пише специална статия „за оупотребенно то правописа̀ніе въ преводъ атъ“,[30] като послѣсловие къмъ чуждия трудъ (стр. 229) — така и частнитѣ писма на Кръстовича отъ началото на 1844 г. до Райно Поповичъ, гдѣто изрично се указва на рѫководната роля, що играе Кръстовичъ. „Ѿ ка̀къ съмъ си дошьлъ“, съобщава Кръстовичъ на Райно, на 19 мартъ 1844, „ѡбърналъ му сьмь съвсѣмъ мысли-тѣ й Ѿ гдѣто славѧнѝсваше и пишаше не пра̀вѡ, сега̀ е готовъ да употребѝ чистѡ българскы слогъ й правописа̀ніе основано на произноше́ніе то наро́дно, и на дре́вны-тѣ българскы илѝ славе́нски рѫкопи́си“.[31] Самъ Иларионъ не крие, въ своето езикословно разсѫждение къмъ прѣвода, че мислилъ и се колебаялъ дълго, докато се рѣши за тая или оная насока на езика и правописа, и най сетнѣ се отвърналъ отъ „церко́вный атъ ѧзыкъ“ и усвоилъ единъ български, основанъ еднакво на чистата старобългарска традиция и на живия говоръ. Въ това отношение той слѣдвалъ, между друго, примѣра на френцитѣ и на гърцитѣ, които възвеждали съврѣменния си народенъ езикъ къмъ старинската му основа и примирявали естественото произношение съ единъ етимоложки правописъ. Иларионъ прѣпорѫчва да се пише ь тамъ, гдѣто „церковный атъ ѧзыкъ ꙋпотребѧва є, а Българскїй атъ го произно́сѧ полугла̀снѡ“ (смьрть, крьсть, сьрдце): ѣ въ крѣвь, слѣнце; ѫ въ рѫка, мѫжъ, плетѫ, плетѫтъ; и т. н. Колкото за члена той признава: „Предпоче́тохъ Ѿ мно́го то чле́новы на му́жескій атъ родъ, *атъ,* за що́ то ӗ по о̆бщи по българіѧ та, а не чи дру́гиʹ те, *ѫтъ, а, о,* не сѫ пра̀вилны“.[32]

Така поставилъ проблема на българския книжовенъ езикъ, съ тия концесии на етимологията при източнобългарска народна основа — за което особено съдѣйствува Кръстовичъ — Иларионъ не закъснява да намѣри мнозина послѣдователи и да допринесе значително за тържеството на принципитѣ, които по сѫщество сѫ и днесъ мѣродавни. Правъ е въ голѣма степень стариятъ Славейковъ, когата въ своитѣ Български притчи, говорейки за езикъ и правописъ до Освобождението, изтъква че тѣ били доста установени: „Прѣосвящений Иларионъ (Михаиловский)... даде ново едно направленье на язик’а и правописаньето ни, като почнѫ да пише на народний язик с’ правописанье основано на старобългарский. Примѣр’а на Михаиловский послѣдуваха изобщо всички Българи, които се учаха и свършваха в’ Руссія и най добрий негов послѣдовател се яви Найден Геров. Язик’а с’направленьето което му дадоха Михаиловский и Найден Геров изобщо се пригърнѫ от пишѫщитѣ Българи, тъй до появяваньето на М. Дринов ний почти имахми един що годе общ язик с’ почти еднообразно правописанье“.[33]

6. Първи опити на Раковски. — Раковски излиза на писателско поприще по едно врѣме, когато споровете сѫ утихнали и извѣстно единомислие владѣе вече навредъ. Новобългарската редакция на езика — такава, каквато въ едри линии установяваха Априловъ, Кръстовичъ и др. — си пробиваше пѫть побѣдоносно въ всички книжовни крѫгове, и съ нея си служеха еднакво както прѣводачитѣ и учебникаритѣ, така и поетитѣ и журналиститѣ. Би трѣбвало да очакваме, че и авторътъ на Горски Пѫтникъ ще тръгне по изравнения пѫть и нѣма да рѣшава отново труднитѣ въпроси, които доскоро поглъщаха толкова енергия. Но не тъй става въ дѣйствителность. Колкото невѣроятно и да ни се вижда това днесъ, новиятъ работникъ на литературното поле не усвоява за орѫдие на мисъльта и проповѣдьта си изработеното съ толкова усилия общо книжовно наречие, а единъ съвсѣмъ новъ и твърдѣ своеобразенъ езикъ, който по начало се осланя на пропадналата славянска редакция. Безъ да държи смѣтка за навика на читателитѣ и практиката на писателитѣ, той се наема, както се изразява Априловъ за Христакя и за Фотинова, да върви срѣщу водата, срѣщу общото течение, и така създава езикъ и правописъ, въ които се оглеждатъ само неговата особена психика и неговиятъ националенъ идеалъ.

Но Раковски не е напълно самобитенъ; той има своитѣ учители. И интересното е, че прѣди да иде на школа у тѣхъ, прѣди да се установи на слѣдванитѣ съ такава упоритость правила, той пише по-инакъ, пише по-естествено, макаръ и да показва голѣма неопитность въ правописъ и стилъ. За тия първи стѫпки на писателя, за това колебание между нѣколко начала и тоя неустановенъ езикъ ние сѫдимъ по малкото на брой негови писма отъ 1846 и 1848 г., по Неповиненъ Българинъ отъ 1854 г., гдѣто е прѣправена една по-стара редакция, и по сънищата и писмата отъ 1851 г.

Тукъ, въ тия случайно запазени писма и бѣлѣжки, Раковски не е нито послѣдователенъ, нито привърженикъ на славянската школа. Той пише, изобщо взето, фонетически и котленски, съ примѣси отъ нѣкакъвъ черковно-славянски и съ спазване на извѣстни етиморожки начала. Понятие за езика му отъ тая епоха, когато той не се чувствува още писатель, дава напр. писмото му отъ 11 априлъ 1846 год. (то носи подписа на „Стойко Савовъ Папазоулу Казанла“, но е въ сѫщность отъ сина му, приподписанъ тамъ „Г. С. Раковскі“), или това писмо съ дата 2 августъ 1848 г., адресувано до „Стойку Чорбаџи Папазоолу“ въ Котелъ:

„Съсъ тры пощи стана какъ не ми пишитѣ никакъ незнамъ що е причината, inеможахъ отъ нигдѣ да разбира гдѣ се намирашъ, и що си свършилъ до сега. Рашидъ Паша стана пакъ харџіе назара, Рифатъ Паша пакъ реизи шури, какъ то си бѣха и попреди, когато бѣше ти тука. Повнишъ че ти бихъ писалъ толкова пѫти за единъ конъ, и ти ми писа че си гу купилъ, и азъ така са врекухъ тука, сега ще си изгубя една толкова капія за единъ конъ. На ли знашъ турцити какви са кату имъ вричешъ нѣщо ачи ги излажишъ, сетни нищѫтъ да выдятъ человѣка. Това така. За това правишъ какво правишъ единъ конъ да намеришъ, единъ хубавъ конъ гюстереклія бою постуеринде“ . . .

Все така, въ съня си отъ 15 мартъ 1851 год., той импровизира стилъ и правописъ, безъ да е прокаралъ опрѣдѣлени начала. Той пише фонетически, съ редукция на неударенитѣ гласни *е* и *о*: урелъ, кату, кацналу, уморилу, да гу, отъгори, дадуха, житу, ниса гу, ялу и пр. Мѣстния котленски говоръ прѣдставятъ и фонетически явления като „но *ма* е страхъ“, или „веч*а*рь, а черковно-славянското изяснение на тъмнитѣ гласни (по книжно влияние): уружiе, видохъ, петокъ, сосъ, два пути, Болгарiя, и др. Членната форма за мѫжки родъ е атъ, ятъ, за мн. ч. те, и тя се поставя свързано съ имената. Вмѣсто ъ, въ срѣдата се пише всѣкога *а*: варвеши, фарчеше, пригарнахъ, фракни, исахналу, и т. н. Юсътъ (*ѫ*) се употрѣбя въ коренни срички: гѫска, кѫща, кѫрски — гдѣто се замѣня, подобно на ъ, по нѣкога съ *а* (ватре) — и въ края. Срѣща се често неорганическо *ѣ* вм. *е*: нѣя, вѣчеръ, сѣизинътъ, дѣнъ. А като книжна заемка се вмѣстятъ думи като абiе, форми като человѣка и слѣдний и употрѣбата на букви *i* и *ы*.

Нѣкаква странна смѣсица отъ живото източно-българско наречие и черковно-славянското прѣдание прѣдставя езикътъ на Неповиненъ Българинъ, надъ който авторътъ работи, очевидно, съ по-голѣма грижа, нежели надъ бързо записанитѣ съница. Тамъ той пише фонетически търговицо, срещнити, направяти, дукарахти, познаватъ ли мà, кършини (кършене), ищящи и пр. Членната форма е -ътъ, -атъ, -а, ,-ятъ за м. р., и тя, както и членоветѣ за другитѣ родове, се пишатъ ту свързано, ту отдѣлно отъ имената: цѣлъ-та, первыятъ, естественото, край-а, сводъ-а, прѣдьседатель-а, моитѣ, столатъ, очите, вратѫ-тѫ, небесните, горскитѣ, царската, и пр. Но редомъ съ нея се употрѣбятъ падежнитѣ форми на сѫществителни и прилагателни: нощное сѫдовище, послѣдный вьпросъ, вышереченый начинъ, гнѣвномь сьрдцемь и яромь окомъ, високаго порту драгоманинь, iяростiю, да прѣсече Раковскаго, речи Раковскому, и др. Личното мѣстоимѣние за 1 л. мн. ч. е *мы*. Вмѣсто ъ, въ срѣдата стои *а*: позвани, хварлиха, и др. Раковски е все още несигуренъ въ граматическитѣ си знания, при морфология и синтакса, пише „една животъ“ и „въ срѣщнитѣ страни Цариградѣ“; или употрѣбя русизми и гърцизми като казнь, уды (членове на тѣлото), вьнтрешно, ифосъ (видъ), правдидаяние, азiятiчески, привеждайки буквало и цѣли фрази отъ гръцки думи (τὸν δριζόντον, καὶ ἀνεπνεύδε) и послѣ българскитѣ, още не навикналъ на тия (воздуха, и воздихна).

7. Установяване на собственъ книжовенъ езикъ. — Но между това Раковски трѣбва да пише стихове. Идеята за Горски Пѫтникъ е заседнала здраво въ ума му, той трѣбва да ѝ намѣри прилично облекло. Той събира мислитѣ си върху езика, и на първо врѣме се хваща за оная граматика, която владѣе отдавна и твърдѣ изкусно, тая на гръцкитѣ автори, изучвани нѣкога въ Куру-чешме. Не само за езика, но и за формитѣ на поезията той има прѣдъ очи гръцки оригинали, както показватъ честитѣ съпоставки на думи и изрази въ черновкитѣ му. У него наддѣляватъ класически тенденции, така че въ борбата между етимология и фонетика, между мъртво прѣдание, прѣдставено въ ореола на миналата слава, и жива рѣчь, носена отъ устата на невѣжа и тъмна маса, която знае само да покваря, надвива прѣсъхналиятъ изворъ на старобългарската писменность. Все тогава той подкача да изучава строго филоложки езика на миналото, и граматикитѣ на Момчиловъ и Неофитъ Бозвели, както и откриткитѣ отъ самия него рѫкописи, му даватъ първитѣ насоки. Той чете и Венелина, и навѣрно остава поразенъ отъ довода му противъ членоветѣ, съ които не били възможни никакви „ритми“ на български. Той слѣди и Любословието на Фотинова, и вижда тамъ, какъ редакторътъ, слѣдъ като по-рано е билъ на мнѣние да се пише „каквото е навикновенъ народатъ“, сир. онова, което е „на коренны-а ни языкъ свойствено“ и на читателитѣ „благоприятно и угодно“, сега обръща курса и заговаря на общия нѣкога за всички славяни и намъ оставенъ като скѫпъ завѣтъ отъ прадѣдитѣ черковно-славянски, безкритично смѣтанъ за езикъ на Кирила и Методия. Той има, най-сетнѣ, прѣдъ очи и примѣра на Христаки Павловича, защитилъ съ такова усърдие правото на старината и замѣнилъ тъй сѫщо живата рѣчь съ осветеното отъ дълга писменна употрѣба прѣдание.

Рѣшително влияние върху граматическитѣ теории и езиковата практика на Раковски упражняватъ още двѣ обстоятелства: 1. спорътъ за новогръцкия литературенъ езикъ, и 2. занятията му съ сравнително езикознание, сравнителна митология и всеобща история. Раковски е посветенъ отъ близо въ всички перипетии на гръцкото възраждане и, между друго знае сигурно, както Априловъ, Добровски и Фотиновъ, за двубоя между Неофитъ Дука и Кораи по въпроса за книжовния езикъ. Неофитъ Дука прѣпорѫчва на своитѣ съотечественници да прѣзратъ необработения народенъ говоръ и да приематъ за училището и литературата староелинския езикъ, а Кораи подържа, наопаки, че „народътъ трѣбва да се учи на простия си матеренъ езикъ, за да може да прѣуспѣва въ учението“.[35] Несъмнѣнно Кораи не отива толкова далечъ, колкото единъ Филипиди, който издига до писменъ езикъ най-обезобразения диалектъ и пише при това съвсѣмъ фонетически. Той е умѣренъ въ своето прѣдложение и, като сматря днешния гръцки изобщо потомъкъ на стария общъ езикъ (κοινή), иска да се прѣчисти отъ чужди елементи и оправи откъмъ формитѣ си, за да се застѫпи единъ етимоложки принципъ въ новата книжна редакция.[34] Априловъ, Добровски, Кръстовичъ и др. скланятъ за идеитѣ на Кораи, понеже имъ се вижда, че българскиятъ народъ, безъ връзка съ забравеното минало и безъ всѣкаква книжнина, трѣбва тепърва да си образува достѫпенъ нему езикъ, именно чрѣзъ оправената жива рѣчь; наопаки, Фотиновъ и Раковски, подведени отъ политически и исторически утопии, повлияни отъ мисъльта за сближение между славянскитѣ народи и отъ желанието да облагородяватъ езика, съчувствуватъ по-вече на консервативното течение въ гръцката литература, и отъ неговото врѣменно тържество тамъ теглятъ заключение за успѣха и на собствената си „старобългарска“ реформа. Раковски може толкова по-лесно да пригърне такава една насока, подхранена отъ цѣлата му граматическа култура, че вече Неофитъ Рилски я насърдчава донѣкѫдѣ, а Огняновичъ по-рано и Неофитъ Бозвели по-късно я застѫпватъ открито. Колко сроденъ става така езикътъ му съ тоя на Огняновича или на Бозвели, които не сѫ взели още бѣлѣжка отъ сѫществуването на юса и слѣдватъ черковно-славянската основа съ гръцки строй и съ нѣкои новобългарски отклонения, това се хвърля тутакси въ очи, когато сравнимъ нѣколко реда отъ първоначалната редакция на Горски Пѫтникъ съ кое да е мѣсто отъ Житието на Св. Алекси или отъ Мати Болгария.[36]

Върху особения складъ на езика въ Горски Пѫтникъ отъ 1854 год. и върху развоя му по-нататъкъ упражняватъ силно влияние и филоложко-историческитѣ занятия на Раковски. Неговитѣ фантазии за древно потекло на българското племе и за родството, „за да не кажемъ почти единството“[37] на български езикъ и на санскритски, го подвеждатъ да гледа на опростения и аналитически устроенъ новобългарски езикъ като на едно печално падение и да изтъква, като мѣродавенъ за научното обяснение и сближение, главно езика на старобългарскитѣ паметници. Послѣдниятъ трѣбва да минува и прѣдъ чуждия свѣтъ като езикъ на днешния български народъ, за да теглимъ отъ това облагитѣ, които единъ старогръцки напр. носи за съврѣменнитѣ потомци на Омира и Платона. Раковски може и затова още да повѣрва, какъ българското живо наречие нетрѣбва съ необходимость да бжде и органъ на книжнината, че то е прѣпълнено съ чуждици, които нѣматъ право на уважение. Тия чуждици засѣгатъ еднакво рѣчника и словообразуването: членната форма напр., споредъ него, не е никаква прабългарска черта, а бѣлѣгъ на подражение, плодъ на гръцко влияние. Ако срѣдството на учения за проникване до послѣднитѣ основи на езика е „учищение отъ разновидното гласопроизношение и отъ въведены тѣ и притрупаны тѣ отъ послѣ окончяныя или приносны значенья“[38] — защото само по такъвъ начинъ ще получи близостьта между санскритъ и български — срѣдство за облагородяване на книжовния езикъ, за приравняването му къмъ писменностьта на културнитѣ народи, която отъ вѣкове запазва единъ и сжщъ характеръ, е пакъ това чистене отъ сетнѣшнитѣ промѣни, които съвсѣмъ не сж необходими за пълното и ясно изказване и само грозятъ, като чуждици или простащина, хубавата рѣчь на образованитѣ.[39] Отъ това гледище Раковски не оправдава нито загубата на инфинитивъ и причастия, нито изхвърлянето на *ы* и юсове, и като се старае да намѣри една такава редакция на старобългарски, която да прави само лексикални отстжпки на живия говоръ и да улеснява възвръщането къмъ старината, попада на своеобразния свой езикъ, който не е нито старобългарски, нито новобългарски, а отразява само идеалитѣ на филологапатриотъ, свикналъ при това съ родния си котленски говоръ.

8. Теория и лични основания. — Върху принципитѣ на своя езикъ и върху мотивитѣ си за редъ нововъведения Раковски не се изказва нийдѣ систематически. Нему сѫ били правени, несъмнѣно, сѫщитѣ бѣлѣжки за неразбраность и давани сѫщитѣ съвѣти за по-просто и естествено писане, каквито е трѣбвало да чуе и Фотиновъ, когато започва да нагажда езика си по черковно-славянски.[40] Така напр. Н. П. Тъпчилещовъ му пише отъ Цариградъ (8 май 1857): „... езикътъ въ Дневницата да побългарите повечко, пъкъ и членовы ти да употрѣбити за да проумява и по простій народъ“. А образованиятъ и политиченъ Сава В. Филаретовъ, който слѣдва въ московския университетъ, като праща въ началото на 1857 г. единъ списъкъ на абонати за Горски Пѫтникъ, гдѣто фигуриратъ видни професори и писатели отъ Русия, бѣлѣжки подъ черта: „N. В. Братски моля Г. Раковскаго да не допуща въ своето си прекрасно съчиненіе сербизмы и т. н., а да си пише чисто по български, котленски; тогава неговото произведеніе ще има още по-голѣма цѣна“. И нѣколко мѣсеца по-късно, все той, като удобрява тона, съдържанието и направлението на Българска Дневница отъ 1857 год., критикува редактора въ най-вѣжлива и прикрита форма: „Само язикътъ Ви малко пъстъръ. Увѣренъ съмъ, че Г. Раковскій прави това не случайно, не безъ важна причина... нъ каква е тая причина, се желателно остава да не вкарвате българския языкъ изведнъжъ въ нѣмско систематизираніе. Простѣте!“ Чувствувайки се дълженъ да оправдае практиката си и да отговори на приятелски изказанитѣ отрицателни бѣлѣжки, Раковски крадишкомъ загатва въ писмата си, че не знае какво впечатление ще направи „слогътъ“ му на българскитѣ читатели, но ученитѣ слависти го били удобрили, и че, макаръ на първо врѣме да се виждалъ той „малко страненъ“, съ врѣме щѣлъ да се „изясни, оглади и прѣчисти“, тъй като нищо отначало не било съвършенно.[41] Въ края на своя Показалецъ отъ 1859 год. той установява пѫтемъ, че „нашъ писменъ ѭзыкъ ѭще не ѐ влѣзълъ въ общы правила удобрени отъ всѣхъ, що то да сѫ държи всѣкы по тѣхъ“ — нѣщо, което не е съвсѣмъ вѣрно — и обѣщава слѣдъ малко да издаде единъ Опитъ българскаго ѭзыка, гдѣто да говори „обширно о тому“.[42] Но за това той ни остава тъй дълженъ (щомъ обѣщаниятъ Опитъ, прѣкръстенъ послѣ въ Ключъ, не излиза), както и за други нѣкои нѣща, когато се касае да се доказватъ извѣстни смѣли твърдения.

Разпрѣснатитѣ въ печатанитѣ и рѫкописнитѣ му трудове бѣлѣжки ни даватъ все пакъ възможность да схванемъ основата на граматическитѣ му идеи.

Сѫдено по всичко, Раковски живо скърби за опростяването на българския езикъ и за загубата на ония звуци и форми, който сѫ го характеризували нѣкога. Той прави разлика между по-правилни и по-неправилни говори и намира, че котленскиятъ напр. е запазилъ по-вѣрно старото произношение, запазилъ го дори „истото“, както е било въ древнитѣ врѣмена, когато пъкъ другитѣ говори сѫ се измѣнили чувствително.[43] Трѣбва да се земе въ внимание, при установяването на книжовния езикъ, само по-старото въ устата на народа, а не по-новото и извратеното. Да се мисли, обаче, за истинско тъждество на писменъ и говоримъ езикъ е абсурдно: нѣма такова ни въ старитѣ ни въ новитѣ културни езици. Защо Демостенъ прѣписва Платона, когато иска да усвои стила му? Очевидно защото това не е говоримиятъ езикъ, познатъ на всички: ораторътъ нѣмаше нужда да прѣписва единъ единственъ авторъ, а щѣше да слуша какъ се говори отъ цѣлия народъ. Така и Цицеронъ не пише езика, съ който си служи простиятъ римски гражданинъ, „ни же простый французинъ говори Волтеровъ и̑ Руссовь ѧ̀зыкъ, ни же и̑гглезинъ Милтоновъ, ни же руссинъ Карамзиновь и Пушкиновь, ни же грькъ просто Сучовь и Вамвовь, и проч.“ [44] Ние българитѣ бихме постѫпили по-правилно, ако слѣдвахме тия образци въ чуждитѣ литератури и ако, намѣсто да измисляме тепърва правила зъ книжовния си езикъ, се опитахме да възвърнемъ живото наречие къмъ неговата първообразна и чиста форма, къмъ старобългарския езикъ. И Раковски разсѫждава къмъ врѣмето, когато съставя Горски Пѫтникъ:

„Потрѣба необходима и̑ нужда велика е҃ да наши оучени българи, кой въ възраждаемѫ нашѫ книжнинѫ сѧ занимавѫть (упразнѧѫть), не лѫчѫть и̑скреното чѧдо, говоримаго днесь ѧзыка нашего, ѿ сѫщѫ своѧ майка (старо-българскаго ѧзыка) и съ разглобеніе неправилно, по подобіѫ просто-грубаго говоримаго грьцкаго ѧзыка, разслаблѧтъ, и̑ оубезсилѧть, негова първобразна дѣѧтелность. — По лѣсно же може да сѧ обработи приближаемь до старо-българскаго нежели да му сѧ основавать отъ ново правила. Въси писмени ѧзыци, стари и нови, й̑мѣли сѫ (й̑мѫть) щиль по высокь й̑ по обработень ȏтъ говоримій простомь народомь“.[45]

Раковски явно слѣдва тукъ мислитѣ на Венелина — както въ други случаи, гдѣто трѣбва да се обясни покварата на езика съ чужди влияния, той слѣдва Неофита Рилски. Раковски, именно, е убѣденъ, че за разногласното произношение на старитѣ юсове виновни сѫ сърбитѣ, а за вмъкването на членнитѣ форми — гърцитѣ. Обяснавайки веднажъ замѣната на ѫ и ѧ въ една сръбска редакция на старобългарски текстъ и навеждайки изричното свидѣтелство за тая замѣна на самия прѣписвачъ, той мисли: „Това е доволно доказателство колко е пострадалъ старобългарскиятъ пашъ ѧзыкъ отъ чужди нарѣчыѧ; а чрезъ писменаго изкривенаго ѩзыка пострадалъ е и говоримы нашъ ѩзыкъ, щото днесъ въ Българиѭ ся слуша разногласно произношение“.[46] Колкото се отнася до членоветѣ, той приема, че тѣ не сѫ „природни“ на езика ни, че тѣ сѫ вмъкнати тамъ отъ невѣжни хора, именно отъ грьцкитѣ „простацы черны злобливы калугеры“, които горѣли книгитѣ ни и принуждавали народа ни да учи гръцки.[47] Макаръ първоначално и да вѣрва, че тукъ се касае за „крива“ употрѣба на старо-българскитѣ запоставни показателни мѣстоимения — така въ бѣлѣжника му отъ 1854 год. — отпослѣ той усвоява по-сгодния за патриотическия си мирогледъ възгледъ на Неофита Рилски, който вижда въ тѣхъ гръцко влияние.[48] Какъ е попадналъ тоя „чистъ гъркизъмъ“ въ български езикъ? Чрѣзъ проповѣдьта на светогорскитѣ таксидиоти-калугери, отговаря Раковски. Отъ врѣмето, когато тѣ плъзватъ по България, се е „развратилъ“ нашиятъ езикъ и е възприелъ „несвойствени нему изрѣченія“, особено тия „неправилно и разновидно употрѣбляемія дьнесъ членове“.[49]

Но езикътъ ни е много богатъ, за да не прибѣгва до такива заемки. „Българскы писменъ ѩзыкъ нѣма нужда да зѣма рѣчы отъ чужди ѩзыци и да сѧ заблѫждава“.[50] Нѣма нужда ни отъ членни форми ни отъ чужди корени, понеже ние имаме всичко необходимо още отъ врѣмето, когато сами сме прѣдставяли цѣлия славянски родъ, отъ врѣмето, когато езикътъ ни се е родѣялъ съ санскритъ и зендъ. Нашиятъ старъ езикъ не е наречие отъ славянската фамилия езици, но самия славянски; и макаръ днесъ, отъ невѣжество, да се е „разглобилъ“ подобно на новогръцки, той може да се възобнови, стига да „оправимъ и украсимъ“ живия си говоръ, като изхвърлимъ членоветѣ и другитѣ сетнѣшни придобивки.[51] Не само нѣмаме нужда да заемаме, но можемъ и да даваме, както сме давали вече нѣкога: защото, какво е въ дѣйствителность стариятъ гръцки, ако не рожба на старобългарски? „Елинскы мнимъ първобытенъ ѭзикъ ѐ отцѣпка отъ българскаго. Първобытни и несъставени мними еленски рѣчи сѧ доказвѫтъ съставни, производни и естествено значение имѣѭщи въ нашъ българскы ѭзыкъ. Българскы ѭзикъ ѐ много побогатъ отъ еленскаго.“[52] И като примѣръ за такова обяснение и потекло той сочи тъмнитѣ гръцки думи нектаръ (санкритъ амрита) и елинъ (гръкъ), които били чисти старобългарски. „Доказатьлства о тому“ Раковски обѣщава да даде при сгоденъ случай[53] — и тѣхъ намираме въ Българска Старина.

Проникнатъ отъ такива идеи за богатство, старинность и значение на български езикъ — и то не само на старобългарския книжовенъ, но и на новобългарския простонароденъ, доколкото именно той не е покваренъ отъ чужди влияния и пази вѣрно наслѣдството отъ индийската прародина — Раковски иска да спре процеса на разлагането; и книжовниятъ езикъ, обработенъ отъ граматицитѣ, му се струва призванъ да изиграе тъкмо тая роля. Този книжовенъ езикъ не бива да се устройва само по вкуса на даскалитѣ и дѣцата, той е нѣщо много повече, отколкото напѫтствие къмъ букваря и наустницата. При грамадното негово значение за възстановяване на индогерманския праезикъ, на митологията и на историята, възможно ли е, ние сами да вдигнемъ рѫка отъ него, отъ истинския му образъ, и да се спускаме до равнището на извратенитѣ отъ невѣжество и чуждо влияние помѣстни говори? Дългъ патриотически е, да бѫдатъ обречени на забрава тия отклонения и да се извади на показъ, прѣдъ наши и прѣдъ чужди, само чистото и класическото, само онова, което характеризува нашето славянско потекло, нашия прастаръ битъ и нашето рѣшение да възобновимъ щастливитѣ врѣмена на древна България, когато е цъвтѣла и достойната за всѣка похвала българска книжнина. Волева натура, която не знае прѣчки за постигането на идеала си въ живота, Раковски и тукъ вѣрва, колкото наивно толкова и искренно, че може да се обърне колелото на историята и да се наложи на цѣлъ народъ единъ отдавна забравенъ езикъ. И подзелъ борба срѣщу демократическото течение въ книжнината тъкмо тогава, когато то вече се е оформило окончателно, като е намѣрило и своитѣ талантливи теоретици и писатели, той защищава една отъ напрѣжъ обречена на провала реформа, която не брои при това ни единъ другъ сериозно взиманъ привърженикъ. Печална сѫдба, въ която долавяме не само послѣдицитѣ на бочни за назначението на книжовния езикъ „научни“ и национални домогвания, но и усилията на единъ характеръ, способенъ да не се плаши отъ противодѣйствия и винаги наклоненъ да усвоява смѣли и оригинални идеи. Раковски е до такава степень безъ усѣтъ за цѣлесъобразното и възможното, разчитайки на своитѣ сили, щото влага крайно своеобразни лични схващания и въ въпроси, които не търпятъ подчертаване на едно азъ. Като се осланя донѣкѫдѣ на своитѣ значително по-скромни и вече компрометирани прѣдходници, той рѣшава проблема за българския книжовенъ езикъ така, както се рѣшаватъ съвсѣмъ частни въпроси. Съ това той напуска почвата, на която стоятъ всички останали прѣдни умове, и самъ отстранява едно отъ сѫщественитѣ условия за успѣха си като писатель и поетъ — необходимостьта да бѫде разбиранъ напълно отъ читателитѣ.

9. Тритѣ редакции на Горски Пѫтникъ. — Ако имаме прѣдъ видъ езика и правописа на Раковски въ Горски Пѫтникъ, трѣбва да правимъ разлика между тритѣ послѣдователни редакции, тъй като тѣ не се схождатъ откъмъ тая страна и свѣдочатъ за извѣстно развитие, което продължава и по-нататъкъ, въ Показалецъ отъ 1859 г. и въ трудоветѣ му отъ 60-та до 67 година.

Въ котленската редакция Раковски не е още напълно установенъ въ тая точка и изпада често въ колебанието отъ по-рано, когато не се брои писатель. Той пише напр. „ȁзъ“ и „ȁзь“, „мiръ“ и „м*í*ръ“, „дънь“ и „д*ѣ*нь“; „кол*и*баніе“, „*оу*свободили“, „пр*ѣ*щавай“, „р*а*тище“, „пѫт*и*шественникъ“, „зов*а*“, „хо*ж*даши“, над*ь* и в*ь*, макаръ изобщо и да поставя *ь* въ края; „не забрав*а*й“, „мо*а*“, „*сіа*“; „хв*а*рли“, слад*а*къ“, „мом*а*къ“; и т. н. По примѣра на Неофита Рилски и на Огняновича той си служи редовно съ оксии, варии и придихания при началнитѣ гласни; все тамъ пише редовно *оу* вм. *у*, употрѣбява старинното ω

(„ѿ пиле“, „моегѡ“, „нашегѡ“) или „евагеліе“, съ *г* вм. *н*. Той се стреми да прилага послѣдователно падежнитѣ форми, които обаче синтактически съвсѣмъ не разбира, и излѣзли отъ употрѣба думи като оуже, хотѧ, весь, что, ничъсоже, притворно, и т. н. Изхвърля члена, но понѣкога го вмъква и незабѣлѣзано: „раїска та“, чьрвена та“, извори ти“, „води ти“, и др. Получава се по такъвъ начинъ единъ езикъ, който прѣдставя странна смѣсица отъ черковно-славянски и новобългарски елементи.

Въ Стоянъ и Бояна, писана година по-късно, Раковски се е отърсилъ отъ много лишни нѣща и е станалъ малко по-послѣдователенъ. Той пише пакъ *оу* въ началото и *ь* въ края, но изхвърля съвсѣмъ оксии, варии и придихания, както и началното или крайното ѡ, и само случайно грѣши съ „к*а*мъ“, „п*и*пируди“, „г*жла*би“, „ф*ж*рка“, и съ фонетичното „*з*берѫ“ или „*од*борь“, както и по-късно. Запазилъ е ї (въ думи като „веселїе“, „насилїе“ и въ „прї—“), а по-рѣдко ѵ („крѵсталь“, „мѵрти“). Пише вече безъ членове, но и безъ старитѣ родителни, дателни и мѣстни падежи, които, види се, го затрудняватъ много. Изобщо, езикъ и правописъ сѫ спечелили нѣщо откъмъ естественость, макаръ движението и постройката на изреченията да сѫ твърдѣ изкуствени или измѫчени.

Най-сетнѣ, въ печатаната редакция на поемата, опростяването на правописа и съгласуването на етимоложкия принципъ и на старинската редакция на езика съ живата българска рѣчь достигатъ до сравнително по-завършена граматическа система. Колкото се отнася до правописа, Раковски изхвърля напълно буква ѧ (която, види се, не намира въ печатницата на Медаковича), за да я замѣни съ *я*; изхвърля и *ї* въ сѫществителни на *ие*, за да поставя просто *і*; употрѣбя *ъ* вм. *а* въ думи като къмъ; поставя *ъ* въ края на думитѣ вм. досегашния *ь*, и то еднакво въ глаголитѣ (росятъ, мрьднѫтъ) и въ сѫществителнитѣ отъ ж. и м. родъ (пролѣтъ, въздухъ), като по старъ навикъ пише твърдѣ често *ь* (гордость, пѣсень, тамь, слѣдь, Сливень), безъ да има нѣкакво правило за смѣната; поставя *ы*, *ъ* и *ѫ* навредъ, гдѣто етимологията, по руски примѣръ, го изисква (и като ги смѣсва въ една и сѫща дума на различни мѣста); пише вѣтаръ (покрай вѣтьръ) и быстаръ, съ неправилно изяснение на *ъ*, и зговорно, съ *з*; а ударенията не поставя никѫдѣ, освѣнъ на спомагателния глаголъ *è* (покрай който се вѣстява и старокнижното естъ).

Архаичниятъ отпечатъкъ на езика се постига не толкова съ графиката, колкото съ формитѣ. Раковски се стреми да пише въ съгласие съ старобългарската морфология, ала изпада въ голѣми противорѣчия, като не прокарва систематически старитѣ образувания и като заема отъ руски, сръбски и новобългарски отдѣлни думи или начини на изказване, чрѣзъ което се нарушава всѣко единство и всѣка правдоподобность. Това не е собствено езикъ, който живѣе исторически, или, най-малкото, който е добилъ животъ поне въ едно съзнание, а нѣкакъвъ изкуствено стъкменъ и непослѣдователно прилаганъ инструментъ, готовъ да се разпадне всѣки моментъ. Така, авторътъ употрѣбя вмѣсто членната форма и сѫществителнитѣ съ прѣдлогъ — падежитѣ родителенъ, дателенъ и творителенъ, съ които, обаче, си служи и неправилно и сравнително рѣдко: „Мѫдрицѣ сѫ храмы двигли“, „едног’ овчаря разумнаго“, „римскаго царства побѣдитель“, „огнѣмь го съжегали“, „силоѭ убезчьстены“, „с’прѣзрѣнiемъ сѫ убьрнѫхѫ.“ Той има особена слабость къмъ именителенъ падежъ на сложнитѣ прилагателни: „истый начинъ“, „женскый полъ“, „благое время“, „незрѣлое состоянiе старихъ народъ“, „тихая нощь“, „нашая земля“, „трьнныя дракы“, „сладкогласныя птичкы“, и пр. Знае дѣе причастия („злобѫ познавъ... скытамъ ся“) и неопрѣдѣлително наклонение („силяши нужда слѣдвати сѫдба“), ала знае и опрѣдѣлени форми съ *да* („святины нашы д’освободимы“), които сѫ и правилото. Употрѣбя личното мѣстоимение за 1-о лице множествено число *мы*. Но като се връща така къмъ езиковата старина, като усвоява мѣстоименията или нарѣчията „какова“, „колико“, „како“, „тогдашенъ“ и пр., той прави въ областьта на фонетиката отстѫпки на живата народна рѣчь („ищѫ“, „всѣкогы“, „тяшки“, „сфраки“ и пр.), а въ рѣчника си заема отъ руски („погруженъ“, „притворенъ“) и сръбски („ускокъ“, „ратари“). Гдѣто пъкъ живиятъ или стариятъ езикъ не се оказва достатъчно пригоденъ за цѣлитѣ му, той извърта думитѣ или съчинява нови, каквото напр. „мѫчность“, „отчайность“, „студеность“, „независность“, „удыхна“ (отдихъ), „подобность“, „правленье“, „вѣжество“, „селцы“ (селяци), „славый“ (славей), и др. Тия форми сѫ толкова произволни, колкото и синтактичнитѣ постройки като: „Срящѫ добра да тебѣ Богъ дадѣ!“, гдѣто естествениятъ редъ се извръща безцеремонно въ интересъ на стихотворния ритъмъ.

Трагизмътъ, въ който попада Раковски съ тоя свой езикъ, основанъ на пъстри начала, се долавя най-нагледно не въ Горски Пѫтникъ, гдѣто стихътъ, тъй изкуственъ, поема отчасть отговорностьта за всичко извратено, а въ писанитѣ малко слѣдъ това научни работи. Тукъ, именно, Раковски не е стѣсненъ отъ никакви формални съображения, отъ никаква прозодия, и може да прояви таланта си като стилистъ толкова по-добрѣ, колкото по-близко му лежи прѣдметътъ и колкото по-лесно му се удава изображението. Но естествениятъ разказъ, гдѣто се чувствува темпераментътъ и наблюдателностьта на автора, е на всѣка стѫпка стѣсненъ отъ тия архаични причастия, падежни форми и новоизковани думи, и читательтъ само съжалява, че авторътъ е ималъ нещастната идея да прибѣгне до такъвъ езикъ, намѣсто да се излага съвсѣмъ просто. Има страници въ Показалецъ и въ други съчинения, които биха били образцови като описания или като дидактическа проза, ако не бѣше тая старобългарска мания, която покваря всичко.

10. Промѣни до 1867 г. — Съчиненията на Раковски, писани прѣзъ 1858 и 59 г. въ Одеса, означаватъ завършекъ на лучканията му върху основнитѣ точки на граматика и правописъ и установяване на оня типиченъ езикъ, отъ който послѣ ще се правятъ само частични отстѫпки. Писательтъ е окончателно свикналъ съ навлеченото рухо, той може да се движи вече по-свободно въ него, въпрѣки всичката неестественость на кроя. Прѣстояването въ руска срѣда и навикътъ на ухото да слуша руската рѣчь само го засилватъ въ консервативния му вкусъ: руситѣ сигурно биха разбирали книгитѣ му въ тоя видъ по-добрѣ, отколкото ако той се излагаше на съвсѣмъ съврѣмененъ български. Нѣщо повече: благоприятнитѣ типографски условия му даватъ възможность да се върне отново къмъ любимия малъкъ юсъ (ѧ) — не толкова извѣстенъ въ сръбскитѣ краища, гдѣто печата по-рано — и да прибави дори йотуванъ юсъ (ѩ), както това е случай въ Показалецъ (1859). Прѣселенъ послѣ въ Бѣлградъ, и печатайки въ княжеската държавна печатница, той запазва нѣкои отъ тия правописни правила (но изхвърля ꙗ и апострофа прѣдъ *'го*, за да остане пъкъ при *сж'*). Дунавски Лебедъ популяризира езика му по цѣла България прѣзъ 1860 и 61 год., безъ да го направи по-обикнатъ. Съчувствието на Александъръ Екзархъ и на други нѣкои (1859 г.), които го насърдчаватъ отъ Русия, Прага и България,[54] не е мнѣние и на голѣмото множество читатели. Така напр. анонимниятъ критикъ отъ в. България (1861), подписанъ пародично „Iединъ тжпжглжвъ Джскжльтьнж“, като говори за езика на Раковски въ Показалецъ и като го нарича „брахмански языкъ“, намира, че той не приличалъ „ни на русскый, ни на сърбскый, ни на славянскый, а колко повече на българскый!!! Азъ неможехъ да ся сѣтѭ, що ю побудило Г. Раковскаго да пише на такъвъ безобразенъ и гнусенъ языкъ... „Кой употреблява такыва безобразны формы, защо зная, че на българскыйтъ народъ ю непознатъ такъвъ языкъ“. И критикътъ намира рѣшение на въпроса си: „Г. Раковскый доказва съ обичнитѣ си ясны доказателства, че ново-българскыйтъ языкъ не ю много далече отъ санскритскыйтъ“.[55] Особено силно недоумѣние буди липсата на членоветѣ. Колкото и да се позовава на народната рѣчь, особено на народнитѣ пѣсни, които избѣгвали опрѣдѣленитѣ форми, Раковски не може да убѣди, че така трѣбва да бжде и въ писменния езикъ. „Ще мине царь и царица“ стои въ пѣсеньта, която той коментира исторически и езиково, а не „царьтъ и царицата“: за Раковски това значи много. Но той не вижда тукъ зависимостьта отъ ритма на стиха, търсейки норма за прозаическата рѣчь въ непокварената старина.[56] Членнитѣ форми не се срѣщали споредъ Раковски ни въ единъ писменъ паметникъ до падането на България, и отъ това той се е убѣдилъ „крѣпко и непоколибимо“, че тѣ сж уведени въ говорния ни езикъ твърдѣ късно, „едно отъ невѣжьства, а друго отъ грькоманства“ (вж. Съчинения, 723).

Но тия доводи не помагатъ много. И Раковски се вижда принуденъ — подъ напора на противодѣйствието и на присмѣха — да направи една сжществена отстжпка. Той възприема най-сетнѣ умразнитѣ тия членове, макаръ тѣ да свѣдочатъ за невѣжество и „гръколудие“! Още въ брошурата си Прѣселение въ Русия отъ 1861 година — гдѣто се обръща къмъ едва грамотнитѣ или неграмотни селяни на Видинско, за да ги убѣди да не напущатъ родината си — той прави тая голѣма концесия. Прибѣгвайки до една по-проста рѣчь, която държи смѣтка за разговорния български и иска да спечели духоветѣ, той употрѣбя членоветѣ *то, та, ти* (resp. *тѫ, ты*), отдѣляйки ги съ чертица отъ думитѣ: мило-то, небеснѫ-тѫ, чьловѣци-ти. Очевидно, това харесва на мнозина, и Раковски скоро се рѣшава да усвои окончателно тия членове, неспособенъ да убѣди вироглавитѣ си сънародници и писателитѣ въ изгодностьта на тѣхното прогонване. Въ позива си за възстание отъ 1 августъ 1862 г. той си служи послѣдователно съ тѣхъ — прѣмахналъ още по-рано и ѧ — и не ги напуща вече ни въ единъ отъ рѫкописнитѣ или печатни свои трудове до края на живота си. Но прѣдишния навикъ не изчезва напълно, и той все още продължава да пише напр. „фенерское духовенство“ редомъ съ „свободни тѣ гърци“ (1864), „първое поꙗвление“, „европейская повѣстность“, покрай „вѣруюшты-тѣ“, „коꙗ то“ (1867). И все тъй задържа той падежнитѣ форми: „мѣчомъ“, „чьловѣческому роду“, „коихъ-то“, „вѣруюштимъ ѭ“ и пр. до края на живота си (срв. Съчинения, 613).

11. Езикътъ въ освѣтление на характера. — Изобщо езикътъ на Раковски прѣдставя най-изкуственото и граматически невъзможното, което отдѣлниятъ писатель отъ епохата на нашето възраждане е могълъ да измисли. Ако другитѣ се осланятъ на едно мъртво прѣдание или на една жива рѣчь и се стараятъ да отстранятъ до колкото е възможно всѣки личенъ произволъ, за да внушатъ на читателитѣ, че тукъ се касае за установено и неизбѣжно състояние на книжовния езикъ, той намира удоволствие въ една оправдана само отъ неговитѣ вкусове граматика, която толкова повече дразни съврѣменницитѣ, колкото по-малко тѣ знаятъ основанията и колкото по-живо чувствуватъ абсурдитѣ. Загадъченъ донѣкѫдѣ откъмъ своитѣ „научни“ начала, понеже Раковски не удържа обѣщанието си да ни посвети въ тѣхъ, тоя езикъ е днесъ толкова по-понятенъ въ чисто психологическо отношение. Въ него, въ неговитѣ морфологични и синтактични волности, въ неговата чепатость, въ неговитѣ примѣси отъ старо и ново, отъ свое и чуждо, се долавятъ не само редицата влияния, които срѣдитѣ и личноститѣ упражняватъ върху духовния развой на писателя, но и особената насока на умствени интереси и на темперамента. Прѣдъ насъ изпжква — кога изучаваме трудоветѣ му въ освѣтление на характера и на биографията — една личность съ опрѣдѣлени антикварно-исторически увлѣчения, която чувствува въ себе си сили да организува и има убѣждението, че е пратена отъ незнайни сили съ мисия да издигне до себе си, намѣсто да слѣзе и да се приравнява. Внукътъ на Мамарчова, синътъ на Стойко Поповича и съмишленикътъ на Неофита Бозвели е натура съ силно развита и устойчива воля. Той не се поколебава да тегли най-смѣлитѣ послѣдици отъ своитѣ убѣждения, прѣвърнати въ страсть, да поддържа и нѣкои съвсѣмъ неоправдани отъ способноститѣ му илюзии. Той става поетъ и пише стихове, едничко подтикнатъ отъ желанието си да бжде полезенъ и безъ да усѣща отначало нѣкакво призвание. Веднажъ схваналъ дѣлото на учения или творчеството на поета като важно срѣдство за националното пробуждане, той се рѣшава, макаръ и неподготвенъ, да овладѣе неподатливата материя, и не само си внушава, че може да се прояви, но започва да се отнася и като авторитетъ спрѣмо другитѣ работници на това поле. Той самоувѣрено излага най-невъзможни хипотези, скроени въ угода на патриотическитѣ му фантазии, за да ги противопоставя надмѣнно на по-сериознитѣ чужди; той се опитва да командува на вдъхновението и се мни, че е достигналъ да стане избранъ пѣвецъ на свободата. Нито обективность и научна метода, нито търпимость може да се очаква отъ него, и нищо по-наивно въ нашитѣ очи днесъ, отколкото самодоволната ирония по адресъ на Шафарика и Миклошича за тѣхнитѣ възгледи върху български езикъ и българска история, или отрицанието на граматическитѣ теории на Богорова и Цанкова, таксувани като „глупости“.

Всичко това, тъй ясно отъ цѣлата дѣйность на революционера, се отразява и върху органа на мисъльта му, върху езика му. Раковски не би намѣрилъ смѣлостьта да се домогва до свой особенъ езикъ, слѣдъ като е вече приетъ единъ подругъ отъ мнозинството писатели въ оная епоха, ако не вѣрваше слѣпо въ звѣздата си и ако не мислѣше, че има и право и дългъ да въздѣйствува самъ-саминъ върху общественото мнѣние. И както той пише поемата си по силата на една воля да мине за поетъ, внушавайки си постепенно и убѣждението, че е наистина даренъ съ необходимитѣ качества, така става и реформаторъ на книжовния ни езикъ, безъ да се стѣснява отъ непопулярностьта на усвоенитѣ принципи и отъ неуспѣха на учителитѣ си. Вѣрата въ самия себе се прѣнася и върху начинания, които по своето естество не търпятъ никакви субективни схващания. И въ това отношение той ще направи фаталната грѣшка на Иванъ Богорова — безъ да изпада обаче въ неговото комично положение — като се опитва да мѣни общата насока на езика, основнитѣ линии на структурата му, въ угода на единъ идеалъ (старински тукъ, пуристиченъ тамъ), който не намира признание — поради твърдѣ своеобразно-личното начало, прокарано въ разрѣзъ съ езиковия усѣтъ на съвременницитѣ. Психологически погледнато, Раковски рѣшава неправилно задачата, поставена отъ врѣмето и нуждитѣ, понеже издига на мѣстото на реално даденитѣ езикови прѣдпоставки една фикция, родена отъ собственото му въображение.

Библиография и забѣлѣжки

[Тукъ сѫ посочени само ония книги, статии и съобщения, които изнасятъ нѣщо ново или сѫществено върху личностьта, произведенията и възгледитѣ на Раковски; въ забѣлѣжкитѣ сѫ дадени справки и допълнения къмъ повдигнатитѣ въ текста въпроси. — СбБАН. = Сборникъ на Бълг. Академия на наукитѣ; СпБАН. = Списание на сѫщата академия; СбНУН. = Сборникъ за народни умотворения и народописъ, изд. отъ М-вото на Н. Просвѣщение, Книжовното д-во и Бълг. Академия на наукитѣ.]

Къмъ глава I—III

Ив. П. Адженовъ, Записки отъ живота на Георги Стойковъ Раковски, издава Николай Балкански. Русе 1894—1895, 3 свитъци.

(Фрагментарна биография на Р., по спомени на автора и на издателя, не всѣкога сигурни; прѣпечатани сѫ тукъ изцѣло Горски Пѫтникъ, Бълг. хайдути и други документи отъ Р.)

М. Арнаудовъ, „Раковски като фолклористъ“, Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ. София 1912, 27—63.

(Методи и възгледи на Р. при изслѣдване на народно-поетически и вѣрски старини.)

М. Арнаудовъ, „Раковски и Горски Пѫтникъ. Изъ историята на българското литературно възраждане“, СбБАН., книга IX (1917), 1—184.

(Опитъ за психографска характеристика на Р.; история и анализъ на поетическитѣ му произведения, печатани и рѫкописни, отъ 1853 до 1858 г.; обяснение на езика му въ свръзка съ историята на новобългарския книжовенъ езикъ; и нѣкои непубликувани поетически и литературни кѫсове, особено първа ред. на Горски Пѫтникъ.)

М. Арнаудовъ, „Младиятъ Раковски“, Училищенъ Прѣгледъ 1921, февруари, 1—21.

(Биографски очеркъ за годинитѣ 1821—1853, по случай на 100-годишнината отъ рождението на Р.)

М. Балабановъ, „Годявката на Раковски“, Лѣтописи, год. I (1900), бр. IV, 71 нт.

(Раковски съ мисия въ Атина; годежътъ му; видътъ му — „малко едричъкъ и възвисокъ“.)

М. Д. Балабановъ, „Едно писмо на Раковски“, Периодич. Списание, кн. LXVI (1905), 131—135.

(Писмо на Р. отъ 1864 г., въ свръзка съ прѣстояването му прѣзъ 1863 г. въ Атина.)

М. Балабановъ, Гавриилъ Кръстовичъ, София 1914.

(Писма на Г. Кръстовичъ до Райно Поповичъ отъ 1838—1842 г., гдѣто се поменува и Раковски.)

М. Балабановъ, „Писма на Г. С. Раковски отъ крѣхката му ученическа възрасть“, СпБАН., кн. XVIII (1919), 81–92.

(Писмата на Раковски отъ Цариградъ 1838—41 г. до Райно Поповичъ, въ гръцки оригиналъ и въ прѣводъ.)

Иосефъ Баракъ, „Георги С. Раковский“, Ютро издадено въ полза на българската майчица. Прага 1883, 1–17.

(Кратъкъ животописъ, съставенъ отъ чеха Баракъ, редакторъ на в. Národní Listy, „по бѣлѣжки съобщени отъ В. Д. Стояновъ“.)

Р. И. Блъсковъ, „Г. С. Раковски“, Славянско Братство, Букурещъ, г. I (1878), кн. 3, 28 нт.

(Свѣдѣния за стария Котелъ — битъ, кърджалии, Инджевойвода — и за рода на Раковски.)

С. С. Бобчевъ, „Раковски като публицистъ“, СбБАН. IX (1918), 1–74.

(История на публицистич. дѣйность на Р., въ свръзка съ условията, и отзиви за нея у съврѣменницитѣ.)

С. С. Бобчевъ, Раковски за правната ни история“, СбБАН. IX (1918), 1–74.

(Разглеждатъ се възгледитѣ и изворитѣ на Р. по историко-правни въпроси, въ разнитѣ му съчинения.)

Ив. Вазовъ, „Раковски (изъ Епопея на забравенитѣ)“, Периодическо списание, кн. IV (1883), 135—137.

(Първа редакция на познатото стихотворение, придружена отъ възторжена биографска бѣлѣжка въ проза.)

К. Величковъ „Савва Г. Раковски“, Български писатели. София 1914, 5—16.

(Сполучлива обща характеристика на личностьта и идеитѣ, писана въ 1885 г.)

Г. Димитровъ, Княжество България въ историч., географ. и етнограф. отношение. Ч. I. Пловдивъ 1895, ч. II. 1896.

(Въ I. часть: 299 нт. Неофитъ Бозвели и затварянето на Р. въ 1845 г.; въ II. часть: 127 нт. Велчовата завѣра, 146 нт. Браилската история и Р.; 249 нт. комитетътъ отъ 1867 и Р.; 287 смъртьта на Р.; и др.)

С. И. Доброплодний, Кратка автобиография. София 1893.

(Спомени за Раковски въ Цариградъ и Котелъ.)

В. Н. Златарски, „Архимандритъ Онуфрий Поповичъ Хилендарецъ“, Извѣстия на Историч. дружество, книга III (1911), 39 нт.

(Приносъ къмъ историята на бълг. черква въ Цариградъ и участието на Раковски.)

К. Иречекъ, Княжество България, ч. II. Пѫтувания по България, прѣв. С. Аргировъ. Пловдивъ 1899.

(Стр. 723 нт. описание на Котелъ и на околностьта му.)

Д-ръ Г. Касабовъ, Моитѣ спомени отъ възраждането на България съ революционни идеи. София 1905.

(Освѣтление на събития и личности отъ субективно становище; отрицателно отношение къмъ Раковски, по поводъ на Бѣлградската легия и на „Тайния комитетъ“ отъ 1866 г.)

П. Кисимовъ, Исторически работи. Моитѣ спомени, ч. III. София 1901.

(История на „Тайния български комитетъ“ отъ 1866 г., и на „мемоара къмъ Н. В. Султана“, писанъ отъ П. Кисимовъ; отношение на Раковски къмъ този комитетъ и къмъ идеята му за турско-български дуализъмъ; обвинение, че Р. ималъ „манията да счита своя привилегия всѣко общенародно прѣдприятие“.)

Д-ръ В. Сл. Киселковъ, „Изъ живота на Раковски въ Цариградъ“, СпБАН., кн. XXVI (1923) — подъ печатъ.

(Очеркъ на търговскитѣ и индустриални прѣдприятия на Раковски отъ 1849 до 1851 г.; свѣдѣния за послѣднитѣ години на Стойко Папазовъ; и 20 писма отъ и до Раковски, особено отъ баща му — „Господину Георги Раковски, ф Цариградъ на Балъ капана, 1848“ — и отъ Атанасъ В. Чалѫковъ въ Пловдивъ.)

Н. Милевъ, „Раковски въ споменитѣ на единъ италиянецъ“, Слънце, год. III (1921), кн. 10, 205—220.

(Спомени на италианския емигрантъ Marco Antonio, Vingt ans d'exil, Paris 1869, за Раковски отъ 1862—63 г.)

Натанаилъ, митрополитъ, „Жизнеописание“, СбНУН., кн. XXV (1909), стр. 43.

(Свѣдѣния за Р. въ 1857 г., когато билъ въ Молдава и въ Кишиневъ и събиралъ срѣдства за вѣстникъ въ Белгия, както и рѫкописи по мънастиритѣ.)

Г. Котевъ (Г. Начовичъ), „Единъ случай отъ живота на Раковски. Браилското възстание и неговитѣ сетнини“. Българский народенъ календаръ за 1890 г. София 1890, 49—78.

(Прѣдаватъ се споменитѣ на търговеца Г. Николопуло за Браилската история отъ 1842 г., доста неточни).

Н. (Гр. Начовичъ), „Черти отъ живота на Савва С. Раковски. Наредилъ и издава Ч. Поповъ“, Периодическо Списание, кн. XLI—XLII (1893), 999—1010.

(Рецензия на книгата отъ Ч. Поповъ, съ важни поправки и допълнения къмъ биографията на Р.)

Б. Пеневъ, М. Арнаудовъ и А. П. Стоиловъ, Г. С. Раковски. По случай 50-годишнината отъ смъртьта му. София 1917, 254 стр.

(Съдържа: 1. „Биография“, отъ Б. Пеневъ, стр. 1—140, критически съставена, съ огледъ къмъ литературата до 1917 г. и къмъ архива на Р.; разглежда накѫсо и научнитѣ трудове на Р.; 2. „Поетическо дѣло“, отъ М. Арнаудовъ, стр. 141—182, срв. тукъ гл. III; 3. „Езикъ и граматически идеи“, отъ М. Арн., стр. 183—222, срв. тукъ гл. VI; 4. „Фолклорни разяснения“ отъ А. П. Стоиловъ, стр. 223—249, върху митологията и подложнитѣ пѣсни у Р.)

Б. Пеневъ, „Биографически бѣлѣжки за Раковски отъ П. Р. Славейковъ“, Вѣстникъ на вѣстницитѣ. София, 7. I. 1917.

(Недовършени спомени на Слав. за живота на Р. до 1844 г.)

Д-ръ Б. Петровъ, „Описъ на архивата на Георги С. Раковски“, Българска Сбирка XVIII (1911), кн. 3 и 4, 164 нт., 255 нт.

(Първитѣ подробни вѣсти за състава на този архивъ, прѣдаденъ на Етнографския музей.)

Д-ръ Б. Петровъ, Биография на Георги Стойковъ Раковски. София 1910, 202 стр.

(Използуванъ е до нѣкждѣ архивътъ на Р.; навеждатъ се често споменитѣ на Киро Стояновъ, сестринецъ на Р., които не сѫ всѣкога достовѣрни; твърдѣ повърхно е очертана писателската дѣйность на Р.)

Ч. Поповъ, Чърти изъ живота на Сава С. Раковски. Русе 1893, 142 стр. (Второ изд. отъ с. г.)

(Безкритична биография, важни въ която сѫ само 35-тѣ писма на Раковски отъ 1860—61 г. до Йосифъ Дайнеловъ. Но и тѣ сѫ издадени съ много грѣшки.)

М. Г. Попруженко, Материали за историята по възраждането на българския народъ“, Юбилеенъ сборникъ по случай 25-год. на . . . Габровската Априловска гимназия. Пловдивъ, 1900, 86—100.

(Писма на българина Петъръ Ганчевъ, прѣводачъ при руската митница въ Рени; доклади на рускитѣ агенти Карнѣевъ, Коцебу и Дашковъ върху браилската случка отъ 1842 г. и върху ролята на Георги Македонъ; писма на В. Априловъ отъ 1842 г. по тоя поводъ.)

М. Г. Попруженко, „О политическихъ замыслахъ болгаръ въ 1842“, Вѣдомости Одескаго Градоначальства 1900, № 92.

(По документи въ Генералъ-губернаторския архивъ въ Одесса, говори се за революционния опитъ на Георги Македонъ.)

Д-ръ К. Раковски, „Страница изъ българското възраждане“, Мисъль, литературенъ сборникъ, кн. I. София 1910, 142—172.

(Възъ основа на „Неповиненъ българинъ“ отъ Г. С. Раковски е изложенъ епизодътъ отъ 1845 г. — затварянето и тъмницитѣ на баща и синъ — като се зачекватъ факторитѣ на възраждането и причинитѣ на разпрята между чорбаджии и еснафъ въ Котелъ.)

Ст. Романски, „Георги Мамарчевъ и доброволческата му команда отъ 1828—1829 год.“, СпБАН., кн. XXII (1921), 175—207.

(Очеркъ върху живота на Мамарчевъ, съ документи за „Земское болгарское войско“ отъ 1810 г. и по-късно.)

Д-ръ Ив. Селимински, „Исторически спомени, прѣвелъ П. Чилевъ. Библиотека Д-ръ Ив. Селимински, кн. I—VI. София 1904.

(Това сѫ мемоари писани въ 1855 г. въ Кишиневъ, и придружени съ писма отъ 1841 г. нт., въ които се рисува състоянието на българския народъ подъ робството.)

А. П. Стоиловъ „Автобиографията на Раковски“, Училищенъ Прѣгледъ 1921, кн. 6—7, 219—229.

(Печатано е „Съдържание на Житието“ и „Житието“ на Р.)

А. П. Стоиловъ, „Фолклорниятъ сборникъ на Р.“, Изв. Нар. Етнограф. Музей I (1921), кн. II, 65—72.

Д-ръ В. Х. Стояновъ—Беронъ, Археологически и исторически изслѣдованія. Търново 1886.

(Стр. 211 нт. Велчовата завѣра и опитътъ за възстание на Р. въ 1844 г.; легията на Р. и търновското възстание отъ 1862 г.; Р. и хайдушкитѣ чети отъ 1866—67 г.)

Д. В. Стояновъ, „Бѫлгарската легия в Белград през 1862 г. Спомени за Раковски“, в. Миръ, 4 февруари 1922, бр. 6502.

(Бѣлѣжки за отношенията между Василъ Стояновъ и Р.; епизодътъ съ В. Друмевъ, когото Р. искалъ да застрѣля, но билъ спрѣнъ отъ Ст. Караджа. Този епизодъ е прѣдаденъ, все по разказа на В. Стояновъ, и отъ Ив. Вазовъ. Видено и чуто. София 1901, 116.)

Д. Т. Страшимировъ, История на Априлското възстание. Т. I. Прѣдистория. Пловдивъ, 1907.

(Гл. II, стр. 29—50, е посветена на „Раковски и революционната емиграция“. Разглеждатъ се събитията отъ 62—67 г., въ свързка съ дѣйствията на „Тайния комитетъ“ отъ 66 г. и съ другитѣ политически фактори.)

П. Сырку, „Къ исторіи литературы возрожденія болгаръ. Посмертныя изданія сочиненій болгарскаго писателя Г. С. Раковскаго“, Извѣстія Славянскаго благотворительнаго общества, II (1885) № 1.

(Разглеждатъ се Ключъ, Прѣдвѣстникъ и Изтупленъ дервишъ; споменъ на Сырку за Р. въ Киприан. мънастиръ. — Статията е прѣведена злѣ отъ Н. Т. въ в. Марица 1885, бр. 707—708, и отъ П. С. Кършовски, Етюдъ за Раковский. Свищовъ 1891.)

Панайотъ Хитовъ, Моето пѫтуване по Стара планина и животописанието на нѣкои бѫлгарски стари и нови войводи. Издадена подъ редакцията на Л. Каравелова. Букурещъ 1872.

(Показания на П. Хитовъ за дѣйностьта на Раковски отъ 1862—66 г., цѣнни поради публикуването имъ наскоро слѣдъ смъртьта на Р.)

Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, „Студии изъ областьта на бълг. възраждане. В. И. Григоровичъ и неговото пѫтешествие въ Европейска Турция“..., СбБАН. VI (1916), 1—221.

(Покрай многото бѣлѣжки за епохата на Р. и за виднитѣ българи отъ тогава, на стр. 192 нт. отношенията между Григоровичъ и Р. по случай откриването на Софрониевото житие.)

Ив. Д. Шишмановъ, „Раковски като политикъ“, СбБАН IX (1918), 1—32.

(Общъ прѣгледъ на политическитѣ идеи на Р., въ тѣхната хронология.)

Ив. Д. Шишмановъ, „Априловиятъ Сборникъ отъ бълг. нар. пѣсни въ архивата на Раковски“, СпБАН. XVIII (1919), 1—16.

(Влиянието на Венелина за пробуждане на интересъ къмъ българската народна словесность; сборникътъ на Априлова отъ края на 30-тѣ години, никналъ подъ това влияние.)

Ив. Д. Шишмановъ, „Петдесетгодишнината отъ смъртьта на Раковски“, в. Миръ 1917, бр. 5072.

— „Тържественното принасяне коститѣ на Савва Г. Раковски отъ г. Букурещъ въ столицата София“, в. Южна България. Пловдивъ 1885, брой 200; — „Тържественното приеманье коститѣ на покойния Раковски въ София“, в. Търновска конституция 1885, брой 143—144 отъ 12 юни; — „Прѣнасянието коститѣ на С. Раковски“, в. Славянинъ 1885, брой 127—128.

Къмъ глава IV

1. М. Балабановъ, „Писма на Раковски“, СпБАН. XVIII, 91.

2. Ив. Д. Шишмановъ, „Венелиновитѣ книжа въ Москва“ I, Бълг. Прѣгледъ 1897, кн. VIII, о. о. 13 нт.

3. Ив. Д. Шишмановъ, „Ив. Добровски“, Бълг. Прѣгледъ 1896, кн. VII—VIII, о. о. 21 нт.

4. Срв. Ив. Д. Шишмановъ, ц. ст., 29.

5. Д-ръ Ив. Селимински „Исторически споменъ“, Библиотека Д-ръ Ив. Селим., прѣв. П. Чилевъ, кн. III, София 1905, 12, 15. Мислитѣ сѫ развити въ писма до В. Априловъ отъ 1 януари и 15 юли 1841 г.

6. Г. С. Раковски, Цареградски Вѣстникъ 1859, № 443; срв. Съчинения, 723. Тукъ се отнасятъ и свѣдѣнията въ статията „Понятіе о българскому языку“, въ пробния брой на Дунавски Лебедъ отъ 1857 г.; срв. С. С. Бобчевъ, СбБАН. IX (1918), 22—23.

7. Разказъ на Г. Николопуло, прѣдаденъ у Г. Котевъ (Гр. Начовичъ), Български народенъ календаръ за 1890, София 1890, 50.

8. Ив. Д. Шишмановъ, „Константинъ Фотиновъ“, СбНУН. XI (1894), 606.

9. Ив. Д. Шишмановъ, ц. ст. 713 нт.

10. Ив. Д. Шишмановъ, ц. ст. 717.

11. Д-ръ Стамболски, Бълг. Сбирка VII (1900), кн. II, 104.

12. Ив. Д. Шишмановъ, „Критиченъ разборъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ“, СбНУН. XVI—XVII (1900), 532, 534 нт.

13. Срв. Горски Пѫтникъ 184, 206. За възгледитѣ на Гилфердинга вж. ц. ст. на Шишмановъ, 557 нт.

14. Срв. ц. ст. на Шишмановъ 538 нт.

15. Тая забѣлѣжка е прѣпечатана и въ Българска Дневница, брой 16 отъ 9 окт. 1857.

16. M. Blanqui, Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841. Paris 1841. — Взимайки поводъ отъ българското възстание въ Нишко (1831), свързано съ толкова опустошения и кланета, които биватъ узнати въ Европа, министрътъ на външнитѣ работи въ Франция, Гизо, изпраща члена на Института М. Бланки въ европейска Турция, за да мине прѣзъ България по пѫтя Бѣлградъ—Цариградъ, да узнае на самото мѣсто истинското положение на работитѣ и да прѣдстави едно изложение, което да послужи на французката политика, „въ случай че обстоятелствата наложатъ една нейна намѣса въ полза на потиснатитѣ християни". Бланки билъ придруженъ въ пѫтуването си отъ българина Александъръ Стоиловичъ Бейоглу Екзархъ, тогава аташе при турската легация въ Парижъ.

17. Бланки описва турскитѣ тъмници, частно тия въ Цариградъ, прѣзъ 1841 г. на стр. 389 нт., 401.

18. Забѣлѣжка 31. на Горски Пѫтникъ, относно състоянието на **турскитѣ тъмници**, гласи:

„Все що è казано за турскыя тьмницы, и за разни безчеловѣчны мѫкы, кто употрѣбляѭть Турци надъ бѣднія Българы истина è. Тіи за всякаѭ винѫ въ еднѫ само тьмницѫ запирѫть людіе, и тя е едно тьмно и влажно подземіе, гдѣ ся вижда трупъ отъ словесна божія созданія, страшни и отчаяни гласове и охканія отъ мѫкы издаѭщъ! Тамъ сѫ затворени все равно людіе за кражбѫ, за убийства, за дългъ, за малкы свежданія, или за каквѫ и да è малкѫ и невиннѫ причинѫ! Стари, млади, Българи, Турци, Чифути, Армянци, Арапи, Цыгани, даже и неврьстна десятгодишна дѣца, се на едно мѣсто гы трупѫтъ, въ еднѫ и истаѭ подземнѫ стаѭ, коя стои затворена и денѣмъ и нощѣмъ, и твърдѣ рядко е той подземный пѫкълъ да имѫ еднѫ малкѫ дупкѫ, отъ гдѣ да прониква денѣмъ слънечкѫ малкѫ свѣтлинѫ! Одъ неѭ дупкѫ ся вижда да изходи сгѫстенъ и умьрсенъ отровенъ въздухъ, кьту вряла пара, коя отъ слънечнаѭ свѣтлость ся свѣтка! Турскы тьмници сѫ пълни повечь отъ неповинны Христіяны и никаквѫ прѣхранѫ не имъ дава Турское правителство! Ако имѫтъ бѣдніи срѣдства купувать си само сухъ хлѣбецъ и живѣѭтъ; ако ли нѣ, гладувать до дѣ умрѫть и ся скапѭть тамо! Милостиви христіяни приносять бѣднимъ по нѣкогда нѣщичко и то ако имъ ся допусти! Тамо кого чьрная сѫдба увлѣче, рядко излиза живъ, и ако по случаю ся освободи не живѣе много на свѣтъ. Сѫдъ и прѣсѫдъ тамо нѣма. Изваждѫтъ ги само кога щѫть гы погуби, или освободи. Наша рѣчь ся относи повечь прѣдъ Тьнзимата какво е было; нъ и сега твьрдѣ малко разлика имѫть Турци на свои урядбы правленія. Нека ся никой не лѫжи отъ оно що ся Европейцы писали за Турціѭ. Тіи отъ врѣмя Тьнзимата почнѫхѫ да ся скытѫть по Българіѭ, и то мимоходно и незнаѭще нито Турскій языкъ, нито Българскій, а прѣждѣ Тьнзимата несмѣяхѫ нито да проникнѫть.

Азъ сьмъ запомнилъ въ Цариградъ прѣди 20 годины, кога минѣше нѣкой си Европейцъ съ высокѫ шапкѫ, отъ Перѫ на срящѫ въ Турскы отдѣленія (махали) и самія цариградски кучета, кто съ изобиліе лежѫтъ по цариградски улицы, втурвахѫ ся и лаѭхѫ того тѣмъ непозната госта; а на другія народы турски нищо не струвахѫ, ако и да гы настѫпвахѫ лѣжаще; и саміи турски пси не бѣхѫ научени да търпѭтъ прѣди 20 годины днѣшны пріятелы и съѭзници!“

Забѣлѣжка 32. говори за помилването — при възшествие на новъ султанъ, или при султанска свадба, или при раждане на царче — на нѣкои затворници. Но „тая милость ся е простирала само на мохамеданцы убійцы, крьвопійцы . . . За гяуринъ, то нито гы държахѫ повечь отъ нѣколко дны!“

За джелатитѣ Раковски пише въ забѣлѣжка 33:

„Турци даже до прѣды Тънзимата сѫ имали на всякый градъ по едного паличника (джелата). Той обычно е билъ Цыганинъ или Турчинъ. Той истый былъ е и тьмничярь, то есть, на неговѫ рѫка е было прѣдадено бѣсовское ѭзилище. Той е отварялъ и затварялъ и извлачялъ е отъ тъмница прѣди тры дны уже умьршая тѣлеса; и запращали сѫ гы на гнойща отъ гдѣ боголюбивы христіяни нощѣмъ отай сѫ гы зѣмали и сѫ гы погрѣбвали! а многи сѫ погрѣбвали гаргы и пси. Той е бѣсилъ и клалъ, или на коль забивалъ, или на желѣзны кукы укачвалъ усѫденія на смърть, кое всякый дѣнь ся случвало; понеже тогдашная усѫдба е была твърдѣ кратка и лесна за христіяни. Безъ никакво изпытванье, безъ никакви доказатьлства, само съ лъжовно свидѣтелство едного турскаго сегмена (пандура), или чиновника, или общѣ коего и да е турчина и турскаго Цыганина, изрѣквалъ е абіе управитель, и безъ да види многажды обвиняемаго: „Асѫнъ“ или „Кесинъ Гяуру!“ то есть, убѣсете, или заколѣте невѣрника! и то абіе ся е извръшвало. Послѣ Кадія е писалъ лъжливый илямъ (сетенца) и казвалъ е какъ то му е дохаждало на умъ. И то кой имъ е придирвалъ илямы! Лъжа е на Турцы природна, а най паче на тѣхны сѫдници Кадіи; за то и постанѫла е Българска пословица: „Турчинъ безъ лъжѫ не быва. а калугеръ безъ гозбѫ и притворность!“

Послѣ Раковски описва, какъ джелатинътъ извеждалъ затворника изъ тъмницата, водѣлъ го прѣдъ христианскитѣ дюкяни, почвалъ тамъ „да го удри и кълца, безъ да му отсѣква глава изведнажъ“ — и бѣдната жертва „пищѣше и выкаше страшно и жалостно отъ болѣсти“, послѣ събиралъ „канъ-парасѫ“ (пари за кръвь) отъ христианитѣ, заплашвайки ги, че ще окачи трупа прѣдъ дюкянитѣ имъ . . . Други пѫть нещастниятъ виновникъ билъ забиванъ на колъ, нѣйдѣ на кръстопѫть. „Свалваха го доло лѣгнѫтъ на странѫ и отъ задѣ му чюкахѫ и набивахѫ изостренъ колъ, кой прѣминуваше прѣзъ гръбнака му. Послѣ го изправяхѫ и забивахѫ го на земѭ. Бѣдный натъкнѫтъ на колъ живѣяше по нѣкогашь и по цѣлѫ недѣля, ако ся неслучяше, да му се не докачи дробъ отъ вѫтрѣ. Забранено бѣше строго никой да му не дадѣ водицѫ, за коя бѣдный пищящъ ся моляше!“ Описва се по-нат. и какъ закачали виновнитѣ голи на желѣзни куки, набити на греди, за да умратъ тутакси или да пищатъ дни наредъ. — Ето „такови сѫ били прѣди 20 годины Г. Д. Ламартиновіи Турци . . .“

19. Въ Неповиненъ българинъ Раковски казва за корупцията на турската администрация:

„Въобще въ Туркія ни единъ чивовникъ ученъ, и достойнь за чинатъ си неможи найде человѣкъ — всычки тѣ ся глупи и развращени человѣцы, и вдадени въ най гнуснави тѣ и стыдни тѣ страсти . . . щото ни единъ не заслугува отечество то си съсъ любовь . . . нъ всякый гледа за да ся добые до единь каковь да е стѫпень, и да граби и краде . . . За това ставатъ съдружници съ злодѣи тѣ и дѣлятъ кражби тѣ“.

20. M. Blanqui, Voyage en Turquie, 210.

21. Ст. Романски „Георги Мамарчовъ и доброволческата му команда отъ 1828—1829 год.“, СпБАН. XXII (1921), 175 нт.

22. Срв. П. Кисимовъ, Българска Сбирка VIII (1901), 357, 516.

23. Срв. по въпроса С. С. Бобчевъ, СбБАН. IX (1918), 56.

24. A. de Lamartine, Histoire de la Turquie. Paris 1855, т. I, 2—5, 18, 24.

25. Върху политиката на Франция по врѣме на Кримската война срв. E. Driault, La Question d’Orient depuis ses origines jusqu’a nos jours.^{3} Paris 1905, 166 нт.

26. Ламартинъ пѫтува на изтокъ (Гърция, Сирия, Палестина, Цариградъ, България) прѣзъ 1832 г. Неговиятъ Voyage en Orient, souvenirs, impressions, pensées, paysages, 4 т., излиза въ 1835 г. Тукъ четемъ за Ново-село (Вѣтренъ), гдѣто Ламартинъ лежалъ отъ треска (при вѣстьта за смъртьта на дъщеря си), слѣднитѣ редове:

„Азъ можахъ да изуча тукъ, всрѣдъ фамилията, нравитѣ на българитѣ; тѣ сѫ сѫщитѣ както у нашитѣ швейцарски или савойски селяни. Тѣзи хора сѫ чистосърдечни, тихи, трудолюбиви, изпълнени съ уважение къмъ своитѣ свещенници и съ ревность къмъ своята религия, която е православната. Българитѣ образуватъ население отъ нѣколко милиона, което постоянно се увеличава; тѣ живѣятъ въ голѣми села и малки градове отдѣлно отъ турцитѣ: единъ или двама турци, изпратени отъ пашата или аянина, обикалятъ прѣзъ цѣла година, за да събиратъ данъцитѣ; вънъ отъ това и отъ нѣкои ангарии, тѣ живѣятъ въ миръ и според собственитѣ си нрави. Тѣхниятъ костюмъ е като костюма на селянитѣ въ Германия; женитѣ и момитѣ иматъ костюмъ почти еднакъвъ съ тоя на швейцарскитѣ планинци; тѣ сѫ хубави, живи, грациозни . . . Българитѣ прѣзиратъ и мразятъ турцитѣ. Тѣ сѫ напълно зрѣли за независимость и ще образуватъ съ своитѣ сръбски съсѣди основата на бѫдащитѣ държави, съставени отъ европейска Турция. Страната, която тѣ обитаватъ, скоро би станала прѣлестна градина, ако слѣпото и глупаво притѣснение . . . на турската администрация ги оставѣше да обработватъ земята съ повече сигурность. Тѣ сѫ страстно прѣдадени на земледѣлието.

„Азъ съ съжаление напуснахъ Вѣтренъ и неговитѣ любезни и добри селяни. Тукъ е възхитително лѣтно обиталище. Цѣлото село ни придружи една миля въ Балкана и ни обсипа съ благопожелания и благослови“. Срв. К. Стояновъ, Периодическо Списание LXXI, 511.

27. Библиотека Д-ръ Селимински I, 32.

28. Библиотека Д-ръ Селимински III, 37 нт., 57 нт.

29. Вж. Н. Милевъ, „Факторитѣ на българското възраждане“, Сборникъ Ив. Д. Шишмановъ. София 1920, 155.

30. Срв. писмата №№ 19 и 20 въ Съчинения на Р., гл. XXI.

31. Върху тия заслуги на Раковски срв. С. Бобчевъ, СбБАН. IX, „Р. за правната ни история“, 4 нт.

32. Срв. М. Дриновъ, Съчинения I (1909), 117.

33. Вж. за тѣзи етимологии Съчинения на Р. стр. 171, 323, 609, и Ив. Д. Шишмановъ, СбНУ. XVI—XVII, 626 нт.

34. Това е мнѣнието на W. Tomaschek, възприето и отъ В. Златарски, История на българската държава прѣзъ срѣднитѣ вѣкове. София 1918, 37. Думитѣ булгуръ и българъ нѣматъ въ турски нищо общо помежду си, тъй като първата (bulghur, грубо смлѣно и варено жито) иде отъ гл. bölmek, дѣля, разбивамъ на части, а втората отъ bulgha-r, срв. турското bulgamak. Досѣжно името българинъ, въ съгласие съ възгледа на Томашека и тълкуването на Вамбери, може да се допусне, че то означава (споредъ коренъ bulg—, „смѣсвамъ“, „разбърквамъ“, „възбунямъ“) — „смѣсено и неспокойно племе“, или „смѣсени скитници“. Срв. Ст. Младеновъ, „Вѣроятни и мними остатъци отъ езика на Аспаруховитѣ българи въ новобълг. рѣчь“, Годишникъ на Соф. Университетъ XVII (1921), 208 нт.

35. М. Дриновъ, Съчинения II (1911), 15 нт.

36. За характера и дѣйностьта на Драганъ Цанковъ по врѣме на унията вж. Петръ П. Карапетровъ, Сбирка отъ статии. Срѣдецъ 1898, 160 нт., 198 нт.; за самата уния — Т. Ст. Бурмовъ, Българо-Гръцката цръковна разпря. София 1902, 145 нт.

37. Ив. С. Ивановъ, Сборникъ статей. Кишиневъ 1896, стр. 3, като говори за отиването си прѣзъ 1847 г. въ Киевъ, казва: „Въ числѣ учениковъ — болгаръ, обучавшихся въ II классѣ гимназіи, былъ и выдающійся болгарскій дѣятель Драганъ Цанковъ, тогда подъ именемъ Дмитрія Гика“.

38. За ролята на Кръстовичъ и Чомаковъ по черковния въпросъ срв. Т. Бурмовъ, ц. съч.

39. Вж. статията на Дунавски Лебедъ, въ Съчинения на Р., стр. 433 нт.

40. М. Балабановъ, „Българска колония на единъ островъ“ (Халки), Пер. Спис. LXXI (1910) 357. „Този въпросъ бѣше станалъ, като живеница у всички . . . Само разговорътъ по този въпросъ ги въодушевляваше . . . Не зная дали думата въпросъ е била употрѣбена нѣкѫдѣ и нѣкога толкозъ много и въ такъвъ смисълъ . . .“

41. Касабовъ, Моитѣ спомени, 16. — Мнѣнието на Касабовъ, че Раковски билъ противъ унията, противъ Цанкова и противъ „даскалетинитѣ“-унияти само защото не той билъ пръвъ започналъ това движение, не издържа критика. То е продиктувано отъ незатихнала и слѣдъ смъртьта на Раковски вражда и се явява отмъщение за лични обиди. Ето думитѣ на Касабова, за удовлетворение на ония, които биха настоявали за audiatur et altera pars: „Но най-главното (покрай различието на характеритѣ), което ги дѣлѣше (Икономова и Раковски), бѣше, че Икономовъ съчувствуваше на унията, която рѫководѣше Др. Цанковъ въ Цариградъ. А Раковски бѣше противъ унията и страстенъ противникъ на Цанкова. Той се борѣше въ „Дунавский Лебедъ“ съ Цанкова и противъ унията съ голѣма жестокость. До колкото азъ студирахъ Раковски, можахъ да разбера, че той бѣше противъ унията главно за това, защото не бѣше той първий започналъ рѫководението на унията. Сѣко нѣщо, па било то най-свѣто, най-патриотично и най-добро, ако другий го бѣ започналъ, Раковски въставаше страстно противъ него и полагаше сичкитѣ си сили, да го унищожи“. Касабовъ, Моитѣ спомени, 16.

42. М. Балабановъ, Пер. Спис. LXXI, 370.

43. Вж. писмата отъ 1 и 17 мартъ 1861 г. Съчинения на Р., 731, 736.

44. Библиотека Д-ръ Ив. Селимински, II, 28.

45. Срв. нѣкои отзиви у С. С. Бобчевъ, „Раковски като публицистъ“, СбБАН. IX, 58 нт. — Като приканва чрѣзъ цариградскитѣ българи да му помогнатъ материално, за да разшири Дунавски Лебедъ, който върши толкова полезна работа, запознавайки чрѣзъ французкитѣ си статии Европа съ българитѣ, Раковски иска извинение за настойчивия си езикъ. Оправдание му е, че той върши всичко не „за нѣкоѭ си особенѫ користь, ни ти за некоѭ си цѣль, нъ отъ чисто и искренно българско сърдце, кое ся е вѣкы паранило и не можи никакъ да търпи отровныя си болкы! Ни ти сьмь, брате, отъ камъкъ, ни отъ желѣзо, нъ и азъ носѭ чьловѣчьско слабо тѣло и усѣщамъ, че нещѫ могѫ за дълго время да поносѭмъ такива трудове и ядове“ (до Дайнеловъ, 16 януари 1861.)

46. Срв. П. Кисимовъ, Българска Сбирка VIII, 516, 590. Тукъ и думитѣ: „Раковски говорѣше като човѣкъ, който разполагаше съ всесилие да върши всичко.“

47. Прѣселение въ Русия, 9 — Все тогава, въ писмо до Дайнеловъ отъ 24. III 1861 г., Раковски съобщава, че Бѣлградскиятъ руски консулъ — който дѣйствувалъ отъ името на князъ Лобановъ, руски посланикъ въ Виена — му прѣдлагалъ „не е ли възможно да се помиримъ съ Гърцы!“ Раковски отговорилъ: „Ето уже поздно!“ и послѣ му посочилъ, колко добрѣ би сторила Русия, ако помогнѣше въ нѣщо друго, „защото нищо до сега за насъ Българи знамянито не е направила.“

48. Срв. Д-ръ К. Раковски, Русия на Истокъ. Варна 1898, 155, мнѣнието на Татищевъ: „Много по-опасно е за насъ съставянето на една федерация отъ тѣсни връзки между тритѣ държави: Сърбия, Ромъния и България . . . Тя би ни запушила окончателно нашия правъ сухъ пѫть къмъ проливитѣ и би послужила като могѫщо орѫдие въ рѫцѣтѣ на нашитѣ врагове“. — Тукъ, стр. 161, за отношението на Русия къмъ черковния въпросъ. Срв. и Д. Мишевъ, България въ миналото. София, 1916, 426.

49. Характерно е прѣпечатването на брошурата Прѣселение въ Русия отъ Захари Стояновъ (София, 1886), както и слѣдното заявление на този либераленъ политикъ въ прѣдговора: „Въ днешно време, когато, това правителство (руското) . . . е подигнало върху ни чисти и нечисти средства, когато то иска да ни задуши съ една лъжица вода, гдѣто се е казало!.. ние намислихме да обадимъ на читателитѣ си мнѣнието на Г. С. Раковски какъ той е глѣдалъ на официална Русия и на нейната политика... Като народъ, ние можемъ да се гордѣме, че всичкитѣ ни народни дѣятели и патриоти: Г. Раковски, Л. Каравеловъ, В. Левски, Хр. Ботйовъ, А. Кънчевъ, П. Воловъ, Г. Бенковски и проч., сѫ биле противъ официална Русия. Никога тѣ не сѫ апелирали къмъ нея, защото сѫ знаяли, че нейний камшикъ повече боли отъ турския.“

50. За неуспѣха на Танзимата и за влиянията отъ Западъ върху пробуждането на народноститѣ въ Турция срв. Л. Милетичъ, „Единъ документъ отъ първото врѣме на Танзимата, СбНУН. XV (1898); и Н. Милевъ, „Факторитѣ на българското възраждане“, Сборникъ Шишмановъ (1920), 151 нт.

Къмъ глава V

1. Срв. въ Съчинения на Раковски 714, 716, писмата, гдѣто Раковски признава недостатъчнитѣ си научни знания, но не вижда възможность, тепърва въ 1858 г. да почне да слѣдва филология въ университета.

2. За Хердера вж. H. Paul, Grundriss der germanischen Philologie, ² I (1896), 48 нт.; моя Уводъ въ литературната наука. София 1920, 68 нт.; и Ив. Д. Шишмановъ, СбНУН. I (1889), 24.

3. За братя Шлегелъ вж. цит. мой Уводъ, 74 нт.

4. Theodor Benfey, Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland. München 1869, 314, 318. Срв. и H. Paul, Grundriss I, 68 нт.

5. Върху заслугитѣ на Венелина за нашата етнография срв. Ив. Д. Шишмановъ, СпБАН. XVIII, 1 нт.; СбНУН. XVI—XVII (1900), стр. V нт.; Хр. П. Стоиловъ, „Дѣйностьта на Венелина по българския фолклоръ“, Пер. Спис. LXVI (1905), 345 нт.; и В. Златарски, „Ю. И. Венелинъ и значението му за българитѣ“, Лѣтописъ на бълг. книж. дружество VII (1903), 140 нт.

6. Ю. Венелинъ, О характерѣ народныхъ пѣсень у Славянъ Задунайскихъ. Москва 1835, 33, 35, 79, 82.

7. Вж. писмата на Венелина до Априлова въ СбНУН. I (1889), 176 нт. и цит. статии на Ив. Д. Шишмановъ.

8. Априловъ и Палаузовъ прѣпращатъ прѣписи отъ писмата на Венелина до Неофитъ Рилски, съ пояснения и горещъ апелъ за сътрудничество. Срв. Ив. Д. Шишмановъ, „Двѣ неизвѣстни гръцки писма на Априлова и Палаузова . . .“, Училищенъ Прѣгледъ VIII (1903), 430 нт.; М. Д. Балабановъ, „Отзивъ въ България по Венелиновитѣ писма“, СбНУН. II (1890), 285 нт.

9. Срв. П. Кулаковскій, Вукъ Караджичъ. Москва 1882, 56—57; В. Караџић, Скупљени граматич. и полемич. списи. Београд III (1896), 70. Въ прѣдисловието на своята Мала простонародна славено-сербска Песнарица отъ 1814 г. Вукъ изповѣдва, че отначало се боялъ да записва народни пѣсни, защото мислѣлъ, че Копитаръ „чрез то подсмева нама, као момчадма, коя су по шуми код свинья, код коза и код оваца одрастла.“ — Сѫщо: „Било ѥ онда учениѥ Срба у Бечу, који су сав овај посао држали за безпослицу и говорилу ми у очи, да не кварим хартије у залуд; но мени се учини боље и милије послушати г. Копитара њего них.“ Скупл. списи III, 66, 62. Така и Венелинъ свѣдочи за нѣкои българи, че макаръ да ги молилъ настойчиво да му пѣятъ или доставятъ пѣсни, тѣ не искали — „потому что они воображали, что Петерсбургскимъ или Московскимъ Генераламъ, какъ они говорили, нѣтъ никакой нужды пѣть болгарскія пѣсни!!!“ СбНУН. I, 182.

10. J. Скерлић, Омладина и њена књижевност. Београд 1902, 192 нт.

11. Jacob Grimm, Kleinere Schriften IV, 197 нт., VII, 544 нт. и проч. За интереситѣ и мнѣнията отъ 1823—25 г. на Я. Грима и Гьоте относно сръбската народна поезия срв. и моята „Вградена невѣста“, СбНУН. XXXIV (1920), 484 нт. Трудоветѣ и идеитѣ на Яковъ Грима ставатъ извѣстни сравнително късно въ Русия и на славянския югъ — много по-късно отколкото литературнитѣ възгледи на романтизма, познати вече на единъ Жуковски. До 40-тѣ години никой въ Русия не подозира за граматиката, митологията и народописнитѣ изслѣдвания на нѣмския ученъ. Срв. А. Пыпинъ, Исторія русской этнографіи. Спбгъ II, (1891), 84. У насъ, въ България, доколкото виждамъ, пръвъ пѫть се заговаря за заслугитѣ на братя Гримъ, основатели на „нова наука, наука за народностьта“, въ Български книжници 1857, I, 157 Тукъ се навеждатъ и имената на Вука, на Копитара на Шафарика и на други слависти. „Прочутый нѣкой ученъ Нѣмецъ Антикварій, Яковъ Гримонъ“ се поменува и въ единъ отчетъ на

Цариградски Вѣстникъ 1853, № 117, за лекциитѣ по славянска литература, държани въ Колежъ де Франсъ, Парижъ.

12. Венелинъ, О характерѣ нар. пѣсень, 79.

13. Срв. М. Г. Попруженко, Ю. И. Венелинъ и неговото значение въ историята на българското възраждане. София 1903, 10.

14. За изпращане на копия отъ Венелиновото писмо до Райно Поповичъ и др. говори Априловъ въ писмото си отъ 11 декември 1837. Срв. Венелинъ, Заради возрожденіе новой болгарской словесности, превелъ М. Кифаловъ. Букурещъ 1842, 87.

15 Освѣнъ въ Горски Пѫтникъ (1857), 171, Раковски цитира Венелина въ Белѣжникъ отъ 1854 (Котелъ): „Грам. Момчиловичъ, Забавникъ Огняновича, Любословіе Фотинова, Истор. Венелина, Денница Априлова.“

16. Въ писмо до С. Шишмановъ въ Темишваръ (24 мартъ 1857) Раковски моли да му се изпрати „Юрый Венелиновѫ историѭ Древній и Нынѣшній бльгари и особно другы единъ неговъ томъ, кто у вашѫ кногохранителницѫ видѣхъ, кой съдържява критіка за Бльгарскѫ книжевность.“ Въ Бѣлѣжникъ на нуждниѫ ми книгы за заниманіе (Одеса 1858) Раковски споменува за „вся Венелинова списанія“, „вся Априлова списания“, „Безсоновъ сборникъ на българскыя пѣсни“. — Въ Журналъ отъ това врѣме той разпрѣдѣля по рубрики книгитѣ за четене, между които попадатъ всички Венелинови трудове (Влахоболг. грамоти; О характерѣ нар. пѣс.; Древ. и нин. болгари; Критич. изслѣд.; О зародышѣ; Скандинавоманія, 1842), „Животописание Венелина“, Историята на Раичъ, Сръб. история на Л. Ранке, „Писма“ на Гилфердинга „Примѣри“ отъ Караджича, и др.

Въ рѫкописнитѣ материали за Показалецъ, въ архива на Раковски, се съдържа една полемична статия противъ Безсонова, въ която се обличава невѣжеството на тоя ученъ по български езикъ и кривото му мнѣние за националното съзнание на българския народъ. За доказъ, че народътъ ни умѣе да цѣни благодѣтелитѣ си, Р. сочи общата признателность къмъ Венелина. — Оригиналниятъ Джинотъ въздава въ Цариградски Вѣстникъ 1851, брой 63 такава похвала на Венелина: „Онъ се упокоява сосъ Ангелитѣ и Архангелите небесни, онъ нашето Болгарство го извади изъ тму кромѣшную... Должни сме всички болгари вѣко вѣчито да му плетеме вѣнци.“ — М. Кифаловъ по-рано, въ прѣвода на Заради возрожд. новой болг. слов. (1842), прѣдлага да се вдигне на Венелина паметникъ „на срѣдъ Болгарія“...

17. Тая прѣдвзета идея за висока естетическа стойность на българското народно творчество не ще е останала незабѣлѣзана и за единъ такъвъ наивенъ фолклористъ, какъвто е издательтъ на Веда Словена. Въ своитѣ Народне песме македонски бугара. Београд 1860, XIV нт., той се произнася съ думи на най-висока похвала за художествената стойность на тия пѣсни, достойни споредъ него за вниманието на всички читатели съ „поетичко чувство и непокваренъ вкусъ“. Пѣвицата Дафина отъ село Просеникъ до Сересъ той нарича заради пѣснитѣ ѝ, свидѣтелство за голѣмъ талантъ, „бугарска Омирка“. По-късно, подведенъ отъ появата на псевдоисторически и митоложки пѣсни у Раковски и другадѣ, и чуждъ на научни критерии за автентичность на народната традиция, Верковичъ стана жертва на мистификатори и издаде подъ свое име псевдонародни пѣсни отъ езическа епоха. За Веда Словена вж. Iv. D. Schischmanov, „Glück und Ende einer berühmten liter. Mystification“, Archiv für slav. Philologie XXV (1903), 580 нт.

18. Richard M. Meyer, Altgermanische Religionsgeschichte. Leipzig 1910, 8.

19. W. Wundt, Völkerpsychologie. Leipzig 1905, Bd. II, Th. I (1905), 543 нт.

20. Срв. по-старата литература у G. Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, 2. Aufl. Graz 1887, 377 нт., и H. Máchal, Nákres slovanského bájeslovi. Praha 1891; а по-новата у L. Niederle, Slovanské Starožitnosti. Zivot starých Slovanů. Oddil II, svazek I, Praha 1916.

21. Какви богове и съ какви атрибути приема Раковски въ своята картина на праславянската митология, посочва А. П. Стоиловъ, въ статията си „Фолклорни разяснения“, Г. С. Раковски (1917), 229 нт.

22. За митоложкитѣ свѣдѣния въ Стоянъ и Бояна (1855) вж. моя „Раковски и Горски Пѫтникъ“, СбБАН. IX, 160.

23. За мнимия или дѣйствителенъ Перунъ вж. J. Ивановъ, „Культъ Перуна у южныхъ Славянъ“, Изв. Отд. Словесности Руск. Акад. Наукъ, Спбгъ 1904; за Лада, Лелъ и Полелъ — L. Niederle, Zivot starých Slovanů, 170 нт.; моя „Праздниченъ огънь“, Годишникъ на Соф. Университетъ XIII—XIV (1921), 23; за Черъ-богъ и Бѣлъ-богъ, Кукъ, Вили и Самовили, Niederle, ц. с. 61, 160, и моитѣ „Кукери и Русалии“ и „Вградена Невѣста“, СбНУН. XXXIV (1920), 111 нт., 210, 225 и pass.

24. Вж. за тая пѣсень и за другитѣ подложни пѣсни, печатани у Раковски, А. П. Стоиловъ, „Фолклорни разяснения“, Г. С. Раковски (1917), 239 нт.

25. Върху откриването на санскритъ и развоя на сравнителната граматика срв. Th. Benfey, Geschichte der Sprachwissenschaft. München 1869, 333 нт., и по-прѣгледно у B. Delbrück, Einleitung in das Studium der Indogermanischen Sprachen. 4. Aufl. Leipzig 1904, 36 нт.

26. Върху въпроса за родина и култура на праиндоевропейцитѣ срв. H. Hirt, Die Indogermanen. Strassburg 1905; O. Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Strassburg 1901, 2. Aufl. 1914 нт.; P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache.

Göttingen 1896. За теориитѣ до 1895 г. срв. и Ив. Д. Шишмановъ, „Нови хипотези за праотечеството на арийцитѣ“, Български Прѣгледъ II (1895), кн. VII, 82 нт.

27. Срв. Eduard Meyer, „Die ältesten datierten Zeugnisse der iranischen Sprache und zoroastrischen Religion“, Zeitschrift für vergleichenden Sprachwissenschaft XLII (1908), 1 нт. Emil Farrer, „Die acht Sprachen der Boghazköi-Inschriften“, Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin XXXIII (1919), 1029 нт.

28. W. Schlegel, „Ueber den gegenwärtigen Zustand der indischen Philologie“, Jahrbuch der preussischen Rheinuniversität 1919. Срв. Th. Benfey, ц. с. 381.

29. Разбира се, санскритъ нѣма това производство отъ български. Samscrta значи, по индийската етимология — която различава тукъ префиксъ sam- („съсъ“) и коренъ car, „правя“ — „оправенъ, съвършенъ, чистъ, (слѣдов.) свещенъ“ езикъ, за разлика отъ prāktra, „обикновенъ, естественъ, простонароденъ“ езикъ. Санскритъ е литературенъ и литургически езикъ, той се говори отъ образованитѣ, и неговата граматика е фиксирана най-добрѣ отъ знаменития Панини, въ IV. в. прѣди Христа. Различаватъ се три епохи на този езикъ, именно старъ или ведически санскритъ, епически санскритъ (Махабхарата) и класически санскритъ (слѣдъ Панини).

30. Срв. „Бѣлѣжникъ“ и „Журналъ“ отъ 1858 г. въ архива му и писмото на С. Палаузовъ отъ 20 май с. г., гдѣто се обѣщава на Раковски да му се достави санскрито-руски словарь.

31. James Darmesteter, Le Zend-Avesta, traduction nouvelle avec commentaire historique et philologique. Paris I (1892), 5 нт., 10.

32. Библиотека Д-ръ Селимински I, 29. — Марко Балабановъ, Лѣтописи I (1899), брой 1, 11, свидѣтелствува, че къмъ 1867 г., когато умира Раковски, неговиятъ съгражданинъ Д-ръ Петъръ Беронъ излагалъ съ увлѣчение своитѣ филоложки утопии: Испания идѣло отъ „на спане“ (за слънцето на западъ); ухо—отъ ху, защото слухътъ идвалъ отъ звука „ху“; око—отъ кръглата форма на очитѣ (двѣ дълги *о*) и носовата линия между тѣхъ, подобна на буква *к*. „И радваше се той като дѣте за това свое етимологическо откритие“. — Йорданъ Хаджи Константиновъ Джинотъ (роденъ въ 1818 г. въ Велесъ), убѣденъ привърженикъ на теорията за индийско потекло на българитѣ, и повлиянъ отъ Априлова, Фотинова и Раковски, извежда умъ отъ „умене или во мене внетре да се видамъ“, свекръ — отъ „своя кровъ“, символъ — отъ „симь вель велю“, и пр. Подцѣняване на всичко гръцко и възвеличаване на славяни и българи, които сѫ просвѣтили Европа, се срѣща въ статиитѣ му въ Цариградски Вѣстникъ отъ 1351—1852. Вж. у менъ „Раковски като фолклористъ“, Сборникъ Милетичъ, 50—51.

33. С. С. Бобчевъ, „Раковски за правната ни история, СбБАН. IX, 19.

34. Hermann Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte. 3. Aufl. Halle 1898, 5 нт. За пратворчеството въ езика, тамъ, 157 нт.

35. Срв. B. Delbrück, Einleitung in das Studium der indogerm. Spachen, 122 нт.

36. Срв. Ив. Д. Шишмановъ, „Приносъ къмъ българската народна етимология“, СбНУН. IX (1893), 443.

37. Вж. тѣзи етимологии у Emil Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Paris 1916.

38. За романскитѣ думи срв. W. Meyer-Lübke, Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1911.

39. B. Delbrück, Einleitung, 87.

40. Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, „Значението и задачитѣ на нашата етнография“, СбНУН. I (1889), 12.

41. Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, ц. ст., 13.

42. Срв. историческия очеркъ у А. П. Стоиловъ, Показалецъ на печатанитѣ прѣзъ XIX. вѣкъ български народни пѣсни. София, I (1916), 6 нт.

43. „Двѣ писма отъ Ю. Венелина до Василъ Априлова“, СбНУН. I, 177.

44. Въ едно писмо отъ 1881 г., прѣдадено въ СбНУН. I, 17, И. Р. Блъсковъ съобщава: „Въ год. 1858 г. паднѫ ми се на рѫка показалецътъ на С. Раковски, прочетохъ го нѣколко пѫти съ въсхищение. Тогава се азъ сѣтихъ, че сички тия стари обичаи, както тогива още не бѣхѫ прѣстарѣли, сѫ били за насъ не отъ малка важность и потрѣба; тѣ сѫ биле за насъ едно безцѣнно съкровище. Захванѫхъ азъ тогива да наблюдавамъ надъ сички тия, да ги слушамъ, да ги изпитвамъ съ по-голѣмо наблюдение“.

45. Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, „Значението и задачитѣ на нашата етнография“, СбНУН. I (1889), 1—64. Срв още Д. Матовъ, „Бѣлѣжки върху българската народна словесность, I“, СбНУН. X (1894), 268 нт.

46. Срв. Grundriss der germanischen Philologie, подъ редакцията на Hermann Paul, Grundriss der indo-arischen Philologie, подъ редакцията на Georg Bühler, Энциклопедія славянской филологіи, подъ редакцията на В. Ягичъ, и др.

47. Вж. границитѣ спор. Ами Буе, Сиприенъ Робертъ и Шафарикъ у Г. Кръстьовичъ, Історія Бльгарска, т. I. Цариградъ 1869, „Предисловиіе.“

48. Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, „Личнитѣ сношения на П. J. Шафарика съ българитѣ“, Български Прѣгледъ II (1896), кн. 12, 74 нт.

49. Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, „Бѣлѣжки за България въ рѫкописното наслѣдство на П. J. Шафарика“, Български Прѣгледъ III (1896), кн. I, 58 нт.

50. Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, първата ст., ц. м.

51. Вж. писмото на Славейковъ, СбНУН. XX, 31. Срв. и извадкитѣ у менъ, Сборникъ Милетичъ, 37.

52. Д. Мариновъ, Градиво за веществената култура на западна България“, СбНУН. XVIII (1901), 1—201. — За стопанския битъ и земледѣлието на древнитѣ славяни вж. свода у L. Niederle, Slovanské starožitnosti. Zivot starých Slovanů. Dílu III svazek I. Praha 1921.

53. Вж. отзивитѣ за Показалецъ у менъ, „Раковски като фолклористъ“, Сборникъ Милетичъ, 51—52; и у Б. Пеневъ, Г. С. Раковски, 111 нт. — Въ колективното писмо, датувано отъ Киевъ 9 май 1859 г. и подписано отъ дяконъ Аверкій, Ив. Ст. Филиповъ, Ат. Бѣляевъ, С. Канарейски, Д. Фингговичъ, Д. Ямболовъ, П. Стояновичъ, Н. Даскаловъ, А. Христовъ Нешо Бончевъ, Маринъ Дриновъ, И. Ивановъ и Д. Пауновъ, се казва: „Достоуважаемій Вашъ плодъ называемый „Показалецъ или Рѫководство“ истинна ще зарадва нашѫтѫ бѣднѫ книжнинѫ, дѣто ся обогатява съ еднѫ такавѫ първокласическа книга: той не само отъ съврѣменитѣ Българе ще ся приеме съ радость, но и отъ потомството имъ. — Вѣрно, че тѣ Вашето имя ще запишатъ въ нашѫтѫ народнѫ історія безсмертно... Книгитѣ Вы, като ся разграбихѫ отъ насъ, както казахме и по горцѣ, съ восторгъ всякъ единъ разгращаше да прочете нѣщо съ любопитство. Тѣ много впечатленіе ни дадохѫ и за да разумѣйте, что причинило намъ, описваме на кѫсичко първый часъ на прочитането ѝ. Ето какъ: тоя часъ намъ бѣше много замѣчателенъ. Единъ казва: глѣдайте какви хубави нѣща имѫ тая книгѫ; други: моля вы ся господа! послушайте — что значи муждракъ, дѣверъ и проч. Трети: абе пуйка было и на санскритски языкъ пакъ тъй и проч. Послѣ млъкнахме всичкитѣ и захванахме да ѭ прочитаме както му е редѫ“.

П. Оджаковъ пише на Раковски отъ Плѣвенъ, 10 августъ 1859: „Іединъ Показальцъ! іединъ, нъ заглуши уста западнихъ неоснованнихъ доказателствъ. И тый лъжѭтъ свѣта че былъ Sanscritias = lingua. Самъ-съкрытъ (да! таіенъ, тѣмъ невразумительнъ, нъ само българъмъ). По-лѣгка лѣгка, почна да ся подава корьнъ на тыя исторіи... Тья ще бѫди отъ сега прѣдводителка другыхъ исторііей. — Зачто, братко, не почнешь да издавашь пространны истории нашаго народа отъ почетка па до сега... Поздравляватъ тя всички, даже и всичка природа, коѭ живѣіе и расте въ Българиѭ.“

Но има и отрицателни критики, каквато е напр. тая на нѣкогашния приятель на Р., Конрадъ Турчиновскій. Като изтъква тираническия, иезуитския и непостоянния характеръ на Раковски, той пише отъ Киевъ, 25 септември 1859: „У васъ Шафарикъ — дуракъ, Карамзинъ — подлецъ, все другые — скотини; а вы что такое? спросить кто-нибудь... Общая грамматика ваша ничто иное какъ громкій пуфъ. Я вамъ пришлю доказателства на это.

Пожалуста не пишите такого вздора, какой вы печатаете въ описаніи Котла. Вы совершенно попередѣлывали слова географическихъ мѣсть и поставляли свои, напр. Гейдерабадъ ви пишете Хитробадъ. Какое тутъ есть подобіе? Притомъ и значение Гейдерабада не есть Хитробадъ. Санскитское слово Гейдера значитъ вода, а хитро совсѣмъ другое значитъ. Впрочемъ не сердитесь, по своему обикновенію, за эти замѣчаній; онѣ справедливы и направленны противъ ложнаго.“

54. По въпроса за класификацията на народнитѣ пѣсни срв. съображенията и опита въ моя „Фолклоръ отъ Еленско,“ СбНУН. XXXVII (1913), 96 нт.

55. За пѣснитѣ въ Нѣколко рѣчи о Асѣню I. и Асѣню II. срв. Съчинения на Р., 299, 307, и А. Стоиловъ, „Фолклор. разяснения“, Г. С. Раковски, 239 нт. — За подложната пѣсень „Женидба Ива отъ Меглена, българска войвода,“ записана ужъ отъ Юрданъ Х. Константиновъ (Джинотъ) въ Прилѣпъ и печатана най-напрѣдъ въ Цариградски Вѣстникъ 1859, брой 439, отъ гдѣто Раковски я взима за Ключъ и за Българска Старина, вж. Съчинения на Р., 166 нт., 592 нт.

Бѣлѣгъ на сродяване съ народнопоетическата стихия и на любовь къмъ народния мирогледъ прѣдставятъ и всички ония пословици, които намираме пръснати въ съчиненията на Раковски. За характеристика на опрѣдѣлени нѣща или за внасяне хуморъ въ рисунъка, Р. прибѣгва не веднажъ до народното остроумие и народната наблюдателность, намѣрили своето типично изражение въ тия мѫдри сентенции, осветени отъ вѣковетѣ. „Богъ забавя, но не забравя“ (Бълг. Дневница), Зъми завивамъ, имане откривамъ (Ключъ), „Турци съ кола ловятъ зайци“ (Изтупленъ дервишъ), „Трай воле за зелена трѣва“, „Добъръ юнакъ знай и друга пѫтека“ (писма до Дайнеловъ), и т. н. Тѣзи пословици внасятъ популярность въ мисъльта и въ настроението, тѣ придаватъ и живость на изложението.

56. Докато Бернекеръ, Etymologisches Wörterbuch, 202, смѣта старобълг. дивъ за заето отъ турското div, лошъ духъ, L. Niederle, Zivot starých Slovanů, 32, допуска праарийско потекло (срв. иран. div, зенд. daêva, инд. deva-, лат. divus и deus, лот. deive, лит. dëvas — kterážto slova vesměs znamenají zloducha, demona, přízrak nebo boha). Нидерле мисли, че още въ праарийски думата има знач. на гръц. демонъ и че въ този смисълъ думата остава у славянитѣ, както това показва напр. староруското означ. за лѣсенъ демонъ, дивъ („Слово о полку Игор.“), и пр.

57. Въ Общъ Трудъ I (1868), кн. I, 93, 96, Цани Гинчевъ се оплаква, че Раковски му взелъ материалитѣ и ги напечаталъ въ Показалецъ и Българска Старина, безъ да му поменува името. — За Ц. Гинчевъ и възгледитѣ му срв. Ив. Д. Шишмановъ „Тракийската теория на Цаня Гинчевъ“, Юбилеенъ Сборникъ на Славянската Бесѣда. София, 1895, 38.

58. Раковски дава единъ текстъ, който е записванъ и порано и по-късно. Въ Цариградски Вѣстникъ, 21 ноември 1859, № 458, Йорданъ Х. Константиновъ (Джинотъ) дава тоя варианта отъ Мориево, Прилѣпско:

Ха, ха, Коледе!
Коледица, Варварица,
Сива, сива голубица,
Кай си ошла, прошетала?
Сумъ си ошла по край море.
Що имаше, що немаше?
Та имаше бѣли чаши,
Бѣли чаши и канати,
Да с' напие бѣла божа,
Да с' напиетъ бѣли божи.
Божикъ ми е по все земя,
Слава ми е на небеси.

Иорданъ Х. Константиновъ добавя още слѣднитѣ стихове, които сѫ явна негова интерполация:

Пири, пири,
Испириги Грцыте.

Тази добавка се обяснява съ полемиката на автора противъ гърцитѣ.

Срв. още вариантитѣ у Л. Каравеловъ, Памятники нар. быта, 277; К. Шапкаревъ, Сборникъ отъ нар. умотворения I, 74; и Е. Спростарновъ, СбНУН. XVI—XVII, 39.

59. За теориитѣ на А. Аѳанасьевъ, авторъ на извѣстнитѣ Поэтическія воззрѣнія Славянъ на природу, т. I, Москва, 1865 г., вж. А. Н. Пыпинъ, Исторія русской Этнографіи, т. II. СПбгъ 1891, 110 нт. Тамъ и за митоложкитѣ възгледи на германскитѣ учени отъ 50-тѣ и 60-тѣ години. За развоя на славянската митология вж. очерка у L. Niederle, Zivot starých Slovanů, dil II, svazek I.

60. За историята на митоложкитѣ теории слѣдъ Грима и специално за съврѣменницитѣ на Раковски въ Германия вж. R. M. Meyer, Altgermanische Religionsgeschichte. Leipzig 1910, 592 нт.

Къмъ глава VI

1. Говорейки въ своя Додатакъ отъ 1822 г. за познатитѣ нему три български книги, Вукъ казва за едната отъ тѣхъ, Различна поучителна наставленїя сочиненная їеромонахомъ Іоакїмомъ Хаџи (у Будиму 1819): „ова је књига писана токорсе бугарском језиком, али управо нити је Бугарски, ни Руски ни Славенски, него безсправилна смјеса из ова сва три језика“. Скупљени грам. и полемич. списи В. С. Караџиһа, кн. II, свеска I, Београд 1894, стр. 230.

2. Ю. Венелинъ, О зародышѣ новой Болгарской литературы. Москва, 1838, 31, 45—48. И въ неизданената си българска граматика отъ 1835 г. Венелинъ подържа, че, въ сравнение съ богатството и благозвучието на старобългарски, днешниятъ български се явявалъ „ущербленъ, униженъ, лишенъ изящества, одѣтъ въ рубище и сосланъ на хутора по Болгарiи, Румелiи и Македонiи“. Той прѣпорѫчва да се изоставятъ мѣстнитѣ отклонения и да се възвърне езикътъ на образованитѣ къмъ прѣдишнитѣ форми, за да се сближи така съ руския, „коего они собственно суть только наречiе“. Прѣпорѫчва и оживѣване на падежнитѣ форми, които българитѣ „по невѣжеству своему доселѣ вовсе не отличали“, за да се поправи говорътъ и да се сближи съ старобългарски, руски и другитѣ славянски езици. А за „мнимитѣ“ членни форми мисли, че тѣ били собствено и сега показателни мѣстоимения слѣдъ сѫществителнитѣ и само въ сливенския говоръ били загубили значението си на мѣстоимения, за да се употрѣбятъ като грѣцкото τo, нѣмското der, или „человѣкатъ“, „руката“, „дѣлото“ въ руското „просторѣчiе“ (— послѣднитѣ форми били въ руски единъ видъ българизъмъ: „вѣдь болгаре и такъ суть русское племя, русскiе выходцы“). — Срв. Д-ръ И. Д. Шишмановъ, „Венелиновитѣ книжа въ Москва,“ II., Български Прѣгледъ IV (1898), кн. IX, 49—54.

„Болгарскiй езикъ есть отрасль Русскаго“ мисли Венелинъ и въ писмото си до Априлова отъ 27 септември 1837 год. Вж. СбНУН. I, 177.

3. Писмото е печатано у Венелина, О зародышѣ, 40 нт. Привидениятъ кѫсъ е на стр. 44—45. И въ грѣцки писанитѣ си писма до Неофита Рилски отъ юни и юли 1838 г. Априловъ остава вѣренъ на Венелиновитѣ възгледи. Той мисли: „Българитѣ нѣматъ още организиранъ езикъ, не приематъ общи граматически правила и . . . изказватъ различни мнѣния. Едни пишатъ съ *ѣ*, други съ *я*, и т. н. Най-напрѣдъ трѣбва да се уреди езикътъ, т. н. всички изобщо да иматъ прѣдвидъ да пишатъ както старата имъ майка пише думитѣ, а не както простия народъ. Която страна на България изговаря по-близо до стария езикъ, нейното произношение трѣбва да се слѣдватъ и ученитѣ“. И като прѣпорѫчва по-нататъкъ да се събиратъ рѫкописи и старини, той настоява да се издири „въ кои мѣста българитѣ употрѣбяватъ члена и въ кои не, въ кои употрѣбяватъ атъ, та, то въ кои *о*, та, то (защото г. Венелинъ е на мнѣние да се изхвърли членътъ); въ кои мѣста сѫ запазени косвенитѣ падежи отъ стария езикъ“, и пр. — Д-ръ И. Д. Шишмановъ. „Двѣ неизвѣстни грѣцки писма на Априлова и Палаузова до Н. Рилскй,“ Училищенъ Прѣгледъ VIII (1903), 434, 441.

4. К. Огняновичъ съобщава въ „примѣчание“ къмъ своето Житiе Стаго Алексiа члвѣка Божїя (въ Будинѣ градѣ 1833) 62, че изоставилъ „мѣстойменныя чàстицы тà, то . . . пóслѣ именъ существѝтелныхъ и прилагателныхъ“, защото „ни единъ славенскій нарóдъ ихъ послѣ именъ оупотрѣблява... Защо бы ги пакъ Болгари употребляли коги языкъ не оукрашàватъ но пäче погрозенъ струватъ; зато азъ ги за непотрéбни судихъ".

5. М. Кифаловъ Тетевенецъ, Заради Возрожденіе новой Болгарской Словесности или Науки. Сочиненіе... Венелина. Букурещъ 1842. Предиговореніе.

6. Т. Теодоровичъ, Букваръ. Будинъ 1850. Самъ авторътъ на букваря е послѣдователь на българската школа. Срв. А. Теодоровъ, „Къмъ историята на българския езикъ", Периодическо Списание XXXII—XXXIII (1890), 264.

7. Срв. за Фотиновитѣ възгледи върху езика Д-ръ И. Д. Шишмановъ, Константинъ Г. Фотиновъ, СбНУН. XI, 698 нт. Пропаганда за старобългарски езикъ прави и организаторътъ на българскитѣ младежи въ Атина, Д-ръ Иванъ Селимински. Като дава изразъ на възмущението си отъ усилията на гърцитѣ да ни държатъ въ невѣжество или да ни прѣтопяватъ национално, той намира спасение въ образованието изобщо и специално въ увеждането на българския езикъ въ училищата ни. Намѣсто да си биемъ главата да изучаваме години наредъ гръцки, много по-полезно е да „въведемъ старобългарски езикъ или нѣкой другъ диалектъ, руски или сръбски", тъй като по този начинъ „ще се доближимъ до нашитѣ славянски братя, съ които единъ день ще образуваме единъ дѣйствителенъ славянски народъ..." Това сж мисли отъ 1843 г., които живо напомнятъ панславизма на Фотинова. — Писмо до Георги Золотовичъ, отъ 24 ноември 1843 г. Атина. Библиотека Д-ръ Ив. Селимински, книжка III, София, 1905, 35

8. Срв. А. Тодоровъ, Период. Спис. XXXII—XXXIII, 262

9. Христаки П. Дупничанинъ. Граматика Славено-Болгарска сочинена сега вторий путь. Въ Бѣлградъ 1845 (Прѣдговоръ).

10. Болгарска Грамматика, сега перво сочинена отъ Неофита П. П. Въ Крагуевцѣ 1835, 15.

11. „'О языче развращéнный и невоздéржный!" провиква се Неофитъ, слѣдъ като изброява на стр. 9 разногласията въ произношението по говори: на едно мѣсто некю, на друго некемъ, на трето нечемъ, на четвѣрто нещемъ, на пето нища, на шесто неща; или, все тъй: човѣкъ, чилякъ, чулякъ, чоекъ, свѣщь и свекя, и пр.

12. Полемизирайки съ Христакя, който увелъ причастията по подражание на славянскитѣ езици, Неофитъ бѣлѣжи, 67: „Но а̑зъ не можéхъ да се согласимъ да полóжимъ чáсть въ ꙗзыкатъ, коя то нито въ простолюдно то произношèніе се оупопреблява на сегашното врéме, нитó другъ нéкой списатель ꙗ е оупотрéбилъ".

13. Димитриевъ, „Писма по нар. пробужданье." Период. Спис. XXV—XXVI (1888), 58 нт. Издательтъ не прѣдава точно езика на оригинала. Писмото е отъ Копривщица, съ дата 9 ноември

1838 г. Думитѣ въ началото съдържатъ изказаното въ разговоръ съ Неофита възражение на даскалъ Райно.

14. Ferison (Димитриевъ, т. е. М. Балабановъ), „Писма по нар. пробуждание.“ Период.Спис. XXXVI (1891), 928 нт.

15. Покрай тая причина може да съществува и една друга, изтъкната отъ Д-ръ Ив. Шишмановъ, Училищенъ Прѣгледъ VIII, 430: „На тогавашния славяно-български езикъ не бѣ възможно да се пише съ такъвъ патосъ, съ такъвъ цвѣтистъ стилъ, пъленъ съ класични реминисценции, съ латински цитати и пр., каквито ни прѣдставятъ нѣкои мѣста въ писмата“.

16. Т. Панчевъ, Изъ архивата на Найденъ Геровъ, София 1911, кн. I, 357, 330.

17. Срв. Д. Костов, „Пет писма на В. Априлов до Илариона Макариополски“, Извѣстия на Народния Етнограф. музей, София II (1922), кн. I—II, 23 нг.; М. Г. Попруженко, Юбилеенъ Сборникъ . . . на Габров. Април. гимназия. Пловдивъ 1900, 98. — Писмото отъ края на 1840 г. е отправено до бащата на Найденъ Герова, вж. Т. Панчевъ, ц. с. 11.

18. Геровъ съобщава, подъ дата 22 ноември 1841 г., слѣдното (Изъ архивата на Н. Геровъ, I. 357):

„Сега той (Априловъ) напечата еднѫ книгѫ на руски (думата е за Деница отъ 1841 год.), та сега е още у подвезачѫтъ да я подвезва, той никому не казва, че е пачаталъ книгѫ доклѣ да излѣзе со всѣмъ, но азъ по случаю дадохъ на подвезачѫтъ да ми подвезва еднѫ книгѫ, и като видѣхъ у него Априловата книгѫ искахъ, та я прочетохъ. Въ нея той описва българскитѣ училища, и така право, щото като я четехъ та отъ истинѫ кѫщата пращеше като да иска да се събори. Азъ му прѣведохъ неговѫ книжицѫ „Бѫлгарскы книжници“ отъ руски, що беше пратилъ пò напредъ на тати, той изправя преводѫтъ та го направи нищо и нидѣ, па когато го напечата, отидохъ при него, та му се молихъ, та едва ми подари еднѫ книжицѫ за трудѫтъ. Сега ме кара да преведѫ една малка Географія и послѣ другѫ голѣмѫ да ми сбере тукъ спомоществованіе да я напечатамъ, но искѫ да пишѫ, какво сѫмь я превелъ подъ негово руководство, че тогава ще я купуватъ повече бѫлгаретѣ, ужкакъ много го знаятъ българетѣ. Той понеже види, че мойтъ е найдобръ отъ сичкитѣ, та иска съ менъ да се прослави ужкакъ знае добрѣ бѫлгарскыятъ языкъ, та ме поправялъ“.

И деветь мѣсеца по рано, на 25 януари 1841 г, когато трѣбва да се измоли отъ Априлова удостовѣрение за прѣдъ цензурата, че прѣводътъ на една духовна книга на български нѣма да възбуди неудобрението на синода (Изъ архивата на Н. Геровъ, I., 33):

„Споредъ това, като преписахъ половината отъ книгата, отидохъ та се помолихъ на г. Априловъ, като що е той по тая часть перви, да ми прегледа преписанитѣ тетради, додѣ да препиша и останалитѣ, та да се подпише: той макаръ и да не знае болгарскійтъ языкъ добрѣ, знае, че можа да я преведа добрѣ, и може даже да посуди да ли е добрѣ преведена, или не. Но негова милость веднажъ казва, че не знае добрѣ болгарски, а други пать, че нѣма врѣме, и така неще да се подпише . . .“

19. Василій Априловъ, Балгарскитѣ книжницы, или на кое словенско племе собствено принадлежи кириловската азбука. Одеса 1841, 12, 30, 24, 24.

20. В. Априловъ, Денница новоболгарскаго образованія. Одеса 1841, 25, 26, 79.

21. В. Априловъ, Дополненіе къ книгѣ: Денница . . . СПбгъ 1842, 22, 24, 26.

22. В. Априловъ, Мысли за сегашното балгарско ученіе. Одеса, 1847, 3—5.

23. В. Априловъ, Мысли, 6.

24. Така, едноврѣменно съ Априлова, и Ив. Н. Момчиловъ обвини Христакя, въ своята Писменница на славянскій-а языкъ (Бѣлградъ 1847, прѣдговоръ, VII), че има „неправы и зарьждивяли познанія за сѫщѫ тѫ майка на Ново-Българскій-а языкъ“, и че, като тегли днешния говоръ къмъ неговия изворъ, „вмѣсто да поправи вѣжди вади очитѣ“ на нашата книжнина. „Защо“, при това „да сѫ гнусоти и красоти буквитѣ: ѫ и ѭ, кога тія ся произнасяли и пишали отъ прадѣды тѣ ни на исты тѣ мѣсто, дето и ніи сега гы употреблявамы?“

25. В Априловъ, Мысли, 11, 17, 18.

26. В. Априловъ, Мысли, 12, 14, 32, 33.

27. Вж. резюме и главнитѣ мѣста у Ив. Д. Шишмановъ СбНУН. XI, 702 нт.

28. Вж. това стихотворение въ Царигр. Вѣстникъ VIII (1856), № 361 отъ 11 януари. Срв. и извадката у А. Теодоровъ, Период. Спис. XXXIV, 522.

29. Писмо I. отъ 15 априлъ 1844. Блъгарскы Книжици 1858 г., ч. II, кн. II (августъ), 312 нт.

За тия писма поменува Кръстовичъ вече въ едно писмо отъ 19 мартъ 1844 г. до Р. Поповичъ. Тукъ, като успокоява учителя си за обидния отзивъ на Априлова, въ Денница, навежда му българската пословица: „Кога клопа много воденица, да знаете че е празна“. Срв. М. Д. Балабановъ, Г. Кръстовичъ, 186. Въ писмата си, печатани въ Български Книжици, Кръстовичъ се чуди (стр. 327), защо Априловъ, който по-рано подържалъ Венелинови идеи, сега, прѣзъ февруари 1844 г., мисли съвсѣмъ друго-яче за езика. „Види ся изъ това че Г-нъ Априловъ, кога-то мы е писалъ това писмо или е забравилъ що бѣ писалъ въ окрѫжно-то си на 1836 г. или е промыслилъ и промѣнилъ мнѣніе“. Очевидно, Кръстовичъ не знае нищо за „мислитѣ“ на Априлова въ брошурата му отъ 1847 г., макаръ и да печата писмата си едва въ 1858 г.

30. Православное Оучение, сочинéнно на Руски ѿ приснoп. Митрополита Москóвскаго Платѡ́на . . . Нынѣ же преведéно на Бѫлгарски ѿ Свѧщенноѝнока Хилиндарскаго 'Іларїóна Стоѧнова 'Елéнчанина. Въ Цариградѣ, 1844.

31. М. Балабановъ, Г. Кръстовичъ, 190.

32. Православное Оучение, 227, 249.

33. П. Р Славейковъ, Български Притчи I (1890), XXXI.

34. Думи на Добровски, ученикъ на Каири, привърженикъ на староелин. редакция, но послѣдователь въ езика на Кораи. Срв. Ив. Д. Шишмановъ, „Ив. Добровски“, Бълг. Прѣгледъ III (1896), кн. 7—8, 160, и М. Балабановъ, Г. Кръстовичъ, 137.

35. Rangabé u. Sanders, Geschichte der neugriech. Litteratur, 26.

36. Ако Раковски учи въ Горски Пѫтникъ отъ 1854 г. своитѣ съотечественици:

Мїру покажете ся сѫщїй народъ
Славны потомцы на старь бльгарски родъ
Кой іявно прѣдъ четыри оуже вѣка,
Славно е владѣялъ от' незнайны вѣка...

Огняновичъ се обръща все тъй въ прѣдговора къмъ своето Житіе: „ѡ̑ Нарóде; щé ли и въ Болга́рїа да возсїѧ̀ нѣкога благодатна лучà премꙋ́дрости . . . въ Болгарїа кажемъ, коé ȇ ȏтéчество Ваше, коѐ ȇ нѣкога славно бы̑ло, коéгѡ се Вы̑ ȏбаче днéсь стыдите, каквò щò видехъ мнóгихъ да се ѿтричатъ ѿт това име Бóлгаринъ . . . ѡ̑ Бóлгари! ȇдà и Вы нѣ́сте потóмцы тогѡ́же и̑стаго нарóда коегѡ су Рѡ́сси, Сéрби и прѡ́чи; И не ли́ ȇ срамота да сѐ стыдите славнѣ̀йшагѡ и̑мене;“

Тоя езикъ и правописъ отъ 1833 г. напомня живо изложението на Неофитъ Рилски, въ граматиката му отъ двѣ години по-късно (срв. по-горѣ), както и това на Неофитъ Бозвели, въ рѫкописитѣ му отъ 40-тѣ години.

37. Ключъ българскаго ꙗзыка, прѣдг. IX.

38. Ключъ, прѣдг. X.

39. Още Неофитъ Бозвели, Славеннобóлгарская Граммати̇̈ка (1835), XI, моли всѣки писатель и учитель „на славенноболгарскаго рода“, „кóлкото е возмóжно, да не отбѣгва отъ своематернаго языка, но смѣлно да ся хвале, какъ и̑ма една пребогата и предобродаровителна майка, която съ разгарната пазва щéдро преграща, и сладкозàхарно цѣлꙋ́ва, и отъ прѣизобилното си пребогато и неисчерпаемо сокрóвище, оусéрдно, подарява чадата си, каквото и ако попрóсятъ за да отхварлятъ страннопрїéмны, трꙋ́ко влахо грéческїй рѣчи, и да ся оукрасятъ и преиспéщрятъ, съ свóйственно приличныте, както и другіите европейски, и искусноназанны нарóди, оуправля́ватъ и оукрашаватъ тѣхните языцы“.

40. „Читателитѣ на Любословіята“, пише Мудронъ отъ Т. Пазарджикъ на 26 май 1846 г., „са жалуватъ, че имъ теменъ и недостаточенъ языкъ-а безъ членоветѣ . . . Надѣвамся по голѣмъ успѣхъ да получатъ за напрѣдъ Любословіята ако послѣдувате г. Априлова“. СбНУН. XI, 743.

41. Писмо отъ 1 окт. 1857 г. Срв. и писмо до Бр. Петкови, от 16 априлъ 1857 г. Нови-Садъ:

„Въ сѫбота прѣдъ възкрьсенія испроводихъ ви свитъкъ единъ отъ Бльгарскы Дневницы. Надѣѭ ся да сте го получили. Нъ не зная какво впечатленіе ще даде нашему народу той слогъ на кого съмъ писалъ. Тукашній славянисти го удобрѣвать. За първи опитъ въистина да ся вижда малко страненъ, нъ съ время да ся изясни и изтьщи“.

Въ писмо до Крьстю Пишурка, отъ май с. г., Р. повтаря тия думи, като измѣня малко: „ . . . нъ съ время ще ся изясни, углади и пречисти. Всяко начало изъ първо е несъвършено и недостаточно“.

И по-късно не липсуватъ читатели, които харесватъ езика на Раковски. Така, Арх. Партени намира въ 1859 г., че Раковски „много ловко“ избѣгналъ членоветѣ, чрѣзъ което езикътъ ставалъ по-гладъкъ и добивалъ сила и благозвучие.

42. Показалецъ, 145.

43. Въ рѫкописния „Белѣжникъ. Сравнѣніе на Старо-Българскый язикъ съ днешный говоримый: който е истый: както ся ясно види въ рѫкописитѣ кожяни и на гладки книги сьхраними въ Българія — отъ Г. С. Раковскаго — Котлянца. 1854“, Раковски разсѫждава така:

„Первѣнъствуйщи тѣ градища, и по ближни тѣ всегда говорѭтъ по право който иматъ язикъ — това ведно и до днесъ — въ Парісъ говоріятъ францускі сьвѣршено право — въ провинціята — въ Ліонъ, Марсіля по друго — въ Атина говоріятъ грьцки сьвершено и въ ближнитѣ: и проч. Такъ и въ стари тѣ времена.

„Когда то е былъ въ Преславъ Българскыя престолъ вѣроятно е че тамъ сѫ е говорилъ Българскый язикъ право — както и въ ближни тѣ — Ако прегледаме съ вниманіе стари тѣ рѫкописи — и произношеніе то на говоримый язикъ днесъ въ сѣло Котелъ, и Тича — нахождами чи ся сьхранило сѫщото произношѣніе, и истыятъ язикъ — понеже Котелъ ѐ засѣленъ отъ незнаини стари времена какъ то и Тыча — и Котелъ не е пострадалъ никакво разореніе какъ то окресни тѣ му стари градове, Раково, Неиково, Кепилово, Герилово, и Новачка; нето въ стари тѣ времена нето после отъ Кърџаліи — и проч.“ . . .

44. Въ рѫкописа отъ 1854 год. Нѣколко рѣчи за правописаніето блъгарскаго языка, запазенъ въ архива му.

Така и въ рѫкописния Опытъ българскаго іазыка отъ малко по-късно се казва: „Нахождаемы въ говоримъ българскы іязыкъ окончанія мъшкаго рода на *о*, какъ то мѫжо, воло, коніо, нѣсѫ членове, какъ то ги мыслѭтъ нѣкои си. То ѐ най старо окончаніе, какъ то сѫ види въ Зентскы… Говоримы іазыкъ никоги не може въ общѣ равенъ писменному. Само въ познати отъ народа прѣдметы може да сѫ пиши исто какъ то говори народъ, а въ непознаты народу прѣдметы, дѣ трѣбва да вхождѫть изіясненая, допьлненая мыслеи и вмѣтнѫть понiятия, тамо не ѐ възможно да сѫ пиши какъ то говори народъ“.

45. Нѣколко рѣчи за правопис. блъг. iазыка.

46. Нѣколко рѣчи о Асѣню I. (1858), 111.

47. Горски Пѫтникъ, 214.

48. Неофитъ е на мнѣние „какво болгарскiо ꙗзыкъ по естеству не е́ималъ чле́нове, зашото е̑ ѿтрасълъ отъ Славянскiа, кои то ги нѣма.“ Члоноветѣ сѫ подражание, заемка. Отъ гдѣ? Отъ съсѣдитѣ. И понеже турцитѣ ги нѣматъ „iа̑вно е̑ ѝ то, защо и членове те е̑ прiѫлъ отъ Гре́ческiатъ . . . Н. П. ὁ ἄνθρωπος, вмѣсто да рече́ме о человѣкъ, мы говориме человѣкъ о, ѝ изоставяме токмо ъ-тъ, τὸ παιδίον, вмѣсто да рече́ме то дѣте, мы говориме дѣте то“. Неофить П. П. Болгарска Граматика (1835), 45, 47, 49.

49. Горски Пѫтникъ, 214.

50. Показалецъ, XIX.

51. Въ единъ „Бѣлѣжникъ Разнихъ Г. С. Раковскаго“, навѣрно отъ 1857 ѓ., срѣщаме такива мисли:

„Българскы языкъ не е наречiе славянскаго языка, нъ е сѫщы славянски стари языкъ отъ невѣжество впадналъ въ разглобленiе (какъ е и простогърскы сѫщы) нь старо искренно произнасянье сохранилъ — както е и гръцкы простоговоримы отъ староелинскаго впадналъ въ разглобленье — Български языкъ съ едно сравненье съ стараго въ рѫкописи съхранимы лесно и за малко врѣме може да сѫ управи и украси и да класични постани, какъвъ е и былъ въ свое цвѣтущо време. Членове не сѫ нему природни (да ся докаже какъ ся сѫ' вмѫкнали). Теофилактово Благовѣстованiе заслугува ни то доволно — нѣкои си сравненiя да ся поставѭтъ“. И понататъкъ: „На грьцкы языкъ членъ е скланяемъ (примѣри). Зачто въ бьлгарскы не е? Видимъ . . . ако да бѣше отъ учени человѣцы вмѫкнатъ, то тiй щѣха да го урѣдятъ да е скланемъ (примѣри)“.

Въ непубликуваната II. часть на Показалецъ (Одесса, 1859), гдѣто се прави и граматически разборъ на езика въ пѣснитѣ, Раковски се спира отново на членоветѣ (стр. 42 на рѫкописа), за да твърди, че „мними членове тѣ̏, та̏, то̏ не се употрѣбяватъ въ Видинско, въ Македония и между помацитѣ, че тѣ „нѣсѫ' природни Българскому ꙗзыку“ и „не могатъ сѧ нарѣче ардра по грьцкы, а злоупотрѣбленiе и измисленость вмѫкната и разглобена отъ невѣжества; усилена же отъ наводненiе просторимо-грьцкаго разглобленнаго ꙗзыка“. Въ старитѣ наши рѫкописи (срв. и Иоанъ Екзархъ) членъ не се срѣща.

52. Показалецъ, XXIII.

53. Показалецъ, XIV—XV, XXIII.

54. Срв. писмата му отъ 26 и 29 августъ 1859 г.

55. В. Българiя, г. III (1861), 5 априлъ, брой 107. И въ брой 112 продължава тая езикова полемика.

56. Срв. писмото му от 23 юни 1857 г.

Съдържание

Стр.

Прѣдговоръ . . . . 1— 10

Глава I

Първи стѫпки и затворъ (1821—1853)

1. Личностьта и дѣлото (11). — 2. Котелъ (12). — 3. Видни котленци (15). — 4. Бащинъ родъ (19). — 5. Дѣтинство и първо учение (20). — 6. Куру-чешме (23).— 7. Борба за народность (27). — 8. Македонско дружество (29). — 9. Заговоръ въ Браила (31). — 10 Сѫдъ и прѣпращане въ Франция (35). — 11. Връщане въ Котелъ (38). — 12. Въ цариградската тъмница (40). — 13. Адвокатъ и търговецъ (44). — 14. Народнитѣ въпроси (48) . 11— 48

Глава II

Емигрантъ до животъ (1854—1867)

1. Кримската война (49). — 2. Турски чиновникъ и хайдутинъ (51). — 3. Скритъ въ Котелъ (55). — 4. Букурещъ и Нови-Садъ (58). — 5. Бѣгство въ Русия (63). — 6. Дунавски Лебедъ (66). — 7. Бѣлградската „българска легия“ (68). — 8. Дипломатическа мисия (73). — 9. Въ Ромъния (76). — 10. Политика и чети (79). — 11. Въ Бесарабия (81). — 12. Двѣ тактики (83). — 13. Болесть и смърть (87). — 14. Обаяние върху съврѣменницитѣ (88) — 15. Значение на Раковски (92) . . . . 49— 95

Глава III

Поезия

1. Неповиненъ българинъ (96). — 2. Характеръ на мемоаритѣ (98). — 3. Първа редакция на Горски Пѫтникъ (100). — 4. Прѣдвѣстникъ Горскаго Пѫтника (104). — 5. Хумореска и елегия (106). — 6. Стоянъ и Бояна (109). — 7. Горски пѫтникъ отъ 1857 г. (112).— 8. Двойното иго (115). — 9. Хайдутитѣ и историята (119). — 10. Лична изповѣдь (123). — 11. Раковски като поетъ (124). — 12. Значение на поетическото дѣло (130). 96—132

Глава IV

История и публицистика

Стр.

1. Интересъ къмъ историята (133). — 2. Фотиновъ; Кримската война (136). — 3. Горски Пѫтникъ: стара история (138). — 4. Горски Пѫтникъ: новъ лѣтописъ (142). — 5. Българска Дневница (145). — 6. Изтупленъ дервишъ (148). — 7. Източниятъ въпросъ (151). — 8. Проблеми на старата история (154). — 9. Българска история (158). — 10. Първо християнство и канонически права (161). — 11. Католишка пропаганда (164). — 12. Къмъ историята на черковния въпросъ (167). — 13. Правда и субективна нота въ разказа (170). — 14. Външна и вѫтрѣшна политика (173). — 15. Какво може да се очаква отъ Турция (177). — 16. Демокрация и права на народноститѣ (180) . . . . 133—184

Глава V

Филология и етнография

1. Романтизъмъ и романтическа наука (185). — 2. Влияния у Раковски (189). — 3. Митология и фолклоръ (193). — 4. Сравнително езикознание, санскритъ и праиндоевропейски (197). — 5. Санскритъ, зендъ и български (200). — 6. Основи на български езикъ (204). — 7. Значение на етимологията (207). — 8. Етнографска програма (210). — 9. Българската народность и границитѣ ѝ (214). — 10. Веществена култура (218). — 11. Народнитѣ пѣсни (223). — 12. Обредъ и митъ (225) 185—229

Глава VI

Книжовенъ езикъ

1. Писменна традиция и живъ говоръ. Венелинъ (230). — 2. Фотиновъ и Павловичъ (233). — 3. Неофитъ Рилски, Райно Поповичъ и Априловъ (235). — 4. Идеитѣ на Априловъ (239). — 5. Тържество на новобългарски езикъ (242). — 6. Първи опити на Раковски (244) — 7. Установяване на собственъ книжовенъ езикъ (247) — 8. Теория и лични основания (249). — 9. Тритѣ редакции на Горски Пѫтникъ (254). — 10. Промѣни до 1867 г. (257). — 11. Езикътъ въ освѣтление на характера (259) . . . . 230—261

Библиография и забѣлѣжки . . . . 262—288

2662—1921

54 58 59 63 ~~70~~ 82 84 86

76

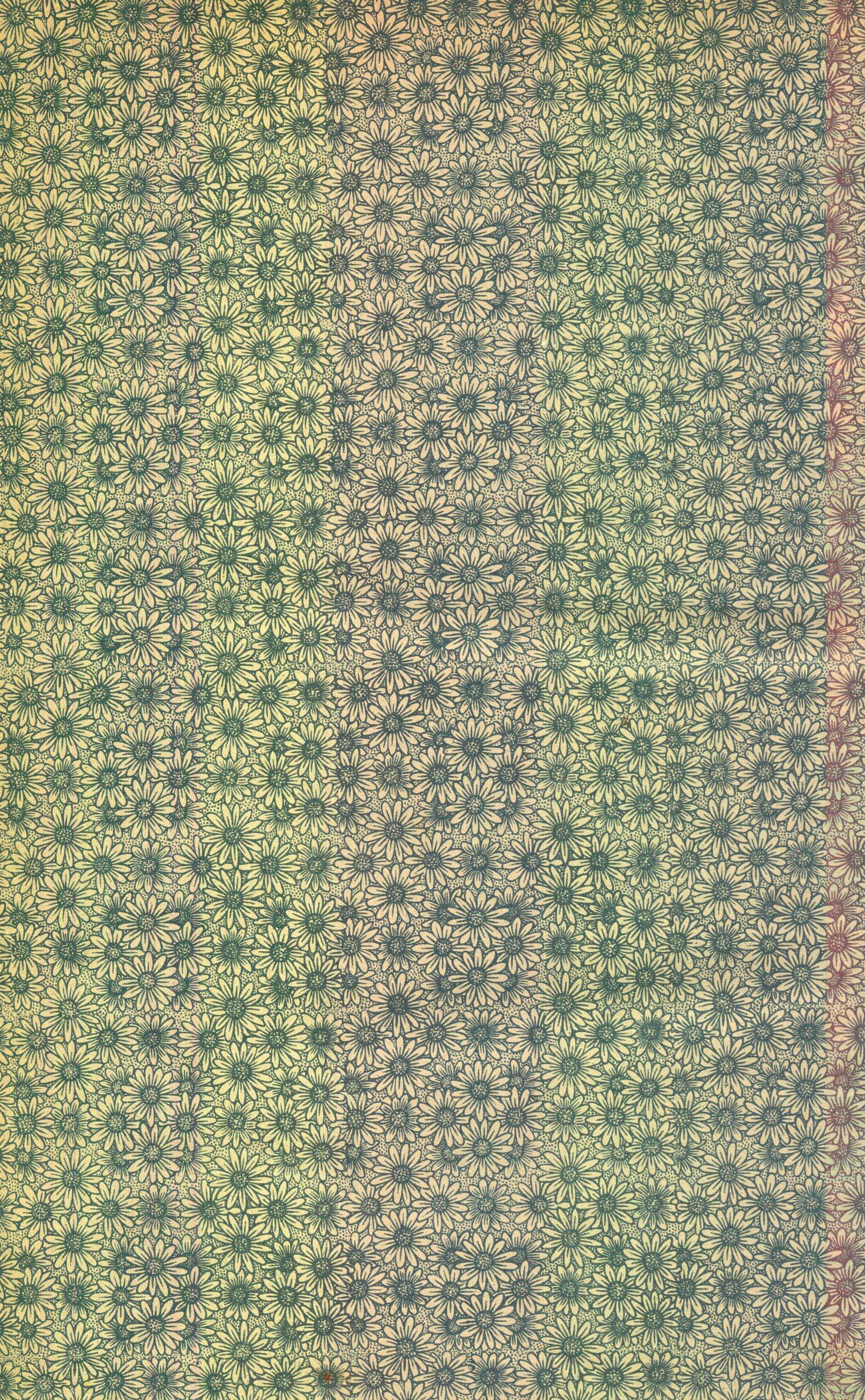

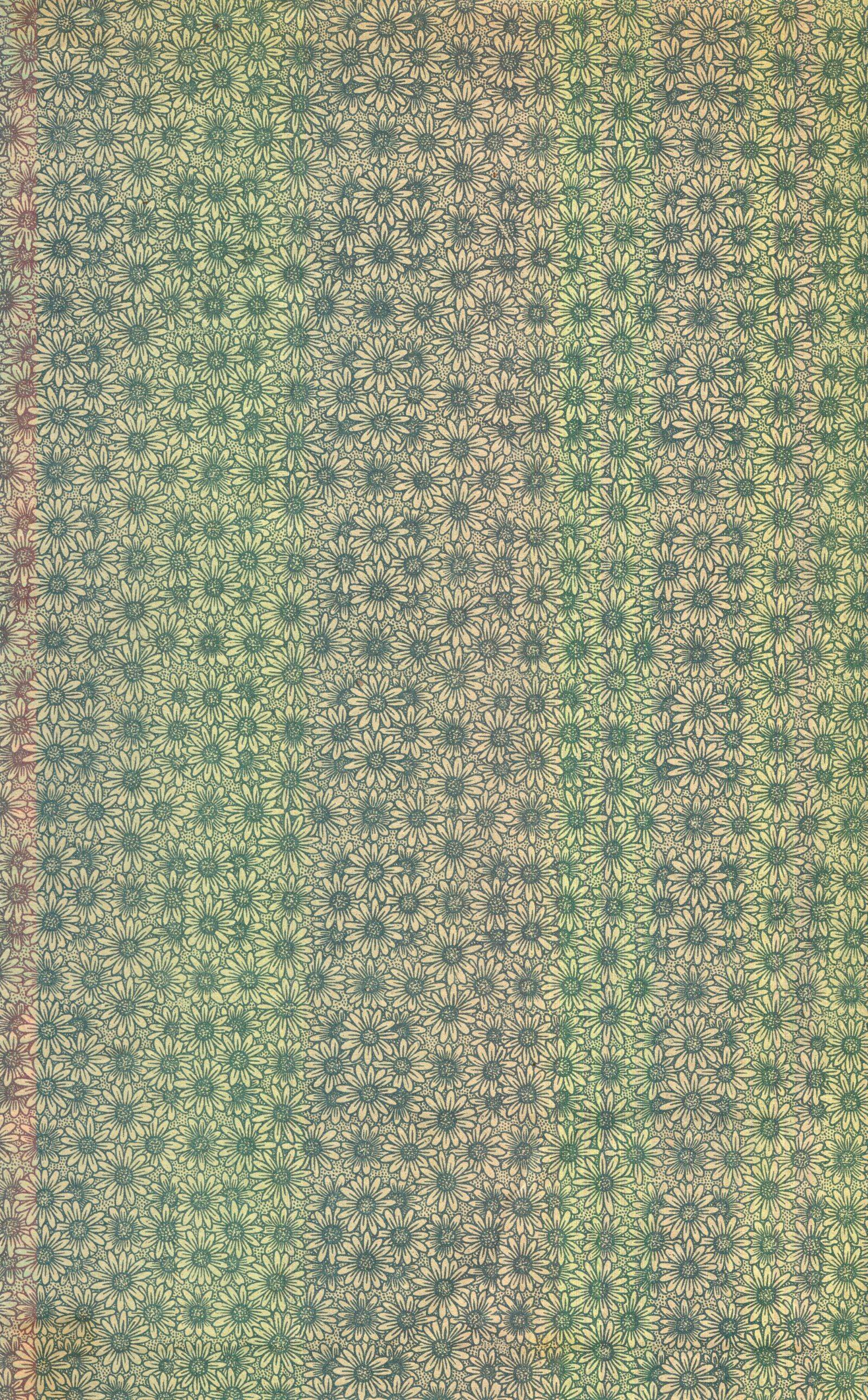

аковски

СЪЧИНЕНИЯ

23

Чит. Зора